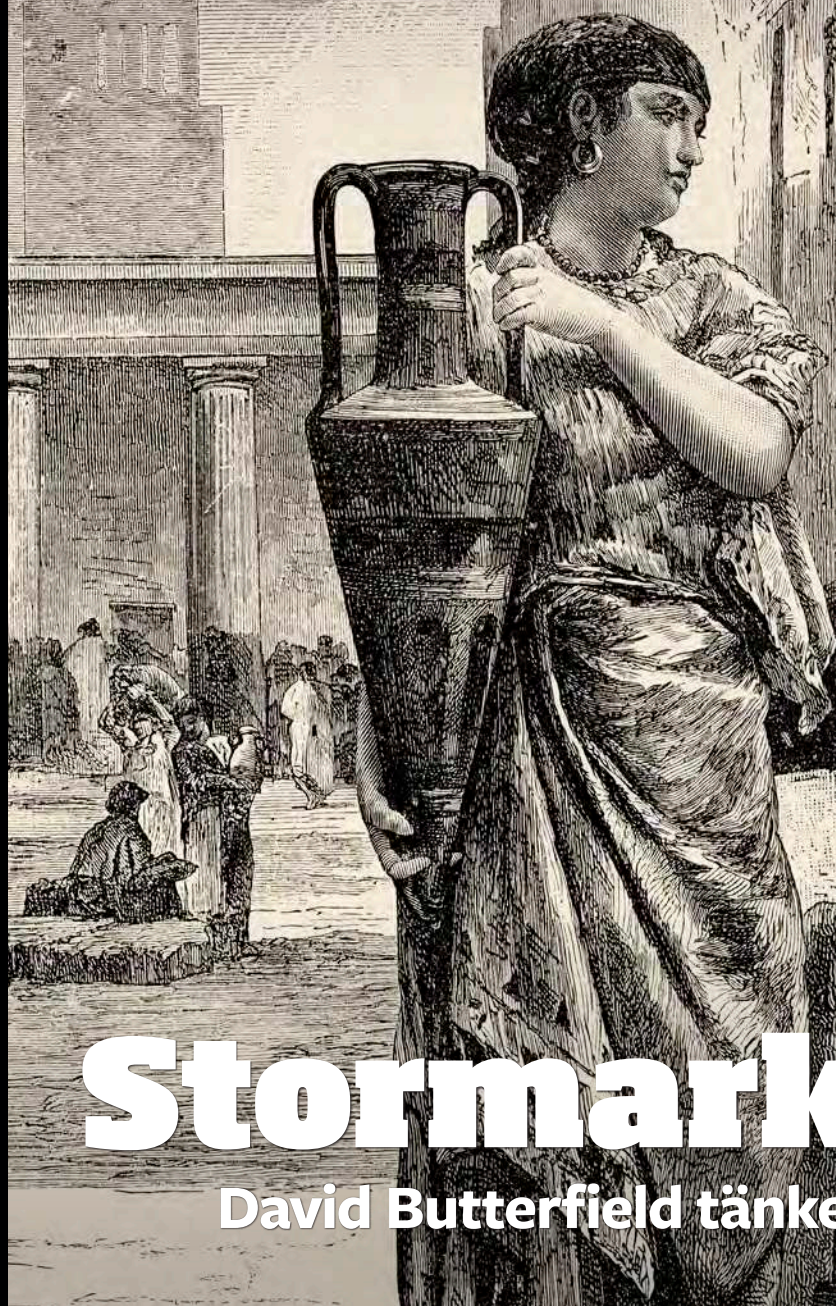

VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 6 SEPTEMBER 2024 PRIS: 99 KR

Stormarknaden

David Butterfield tänker på romarriket

LEDARE

NINA SOLOMIN

om Axess roll i
medielandskapet.

FRIZON

MIKAEL TIMM

vandrar med James
Joyce i Dublin.

CIVILISATION

LARS LÖNNROTH

om den eldfängda
debatten om Rökstenen.

TIDSAM 2804-06

7 388280 409908

RETURVECKA 41

BOKFÖRLAGET STOLPE

Hantverk, bildning och skönhet

VÄRLDENS MEST PROTESTANTISKA LAND

Sverige – det extrema landet lagom

KATARINA BARRLING

Sverige brukar lyftas fram som världens mest sekulära land – men det kan lika gärna sägas vara det mest protestantiska. Ty Sverige vilar på en paradox.

Tvärt emot vad dagens sekulära svenskar kanske tror, är det svenska samhället allmänt genomsyrat av kristendom och sin egen tolkning av religionen: svenskprotestantismen. En tolkning som ligger bakom sådant som arbetsmoral och samarbetsvilja, men också stränghet och konformism, och som kommit att forma svensk samhällsanda genom seklerna. I en kraftmätning mellan Kina och USA som riskerar att slå över i en konfrontation och leda till ett globalt skifte, både ekonomiskt och militärt.

TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter,
fördjupningar och
perspektiv.

Allt öppet och
utan betaltväggar.

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.

LÄS MER HÄR:
www.tn.se
eller skanna
QR-koden

 tidningen
näringslivet

Civilisation och tradition är bättre

Nina Solomin

”Ofta uppfattar sådana grupper sig som de goda – fast konsekvenserna av deras övertygelse tvärtom kan bli onda.”

För tolv år sedan hände något på gatorna i huvudstaden. Som över en natt satt det plötsligt tiggare i varje kvarter, utanför livsmedelsbutiker och tunnelbanestationer. Jag minns den vintern som mycket kall. På min väg till arbetet i Radiohuset passerade jag dagligen en kvinna som stod på knäna i snön på Karlavägen med armarna höjda upp mot skyn i en dramatisk gest. ”Bebe, bebe!” vädjade hon till förbipasserande. Bredvid låg blöjpaket och overaller som människor hade skänkt.

Det var chockerande. Hur var det möjligt? I Sverige? Jag led med dessa stackars människor och skänkte pengar till alla tiggare jag passerade, en del var rentav gravida eller gamlingar som satt utomhus i kylan... Därtill tyckte jag att alla andra skulle göra som jag, i godhetens och medkänslans namn.

När jag åkte hiss med en annan anställd i huset, hon kom från Balkan, småpratade vi om tiggeriet. ”Maffia”, fnös hon. Förmodligen rasist, tänkte jag.

ETT PAR ÅR SENARE begärde jag tjänstledigt för att skriva en reportagebok om frågan men hamnade istället i en statlig utredning som just tillsatts av dåvarande socialministern Åsa Regnér (S). Uppdraget var att kartlägga utsatta EU-medborgares situation i Sverige. Nationella samordnaren Martin Valfridsson och vi i kansliet reste till små och stora kommuner över hela landet samt till Rumänien och Bulgarien.

Året blev ytterst lärorikt. Min övertygelse om vad som var rätt och riktigt i frågan reviderades gradvis, allteftersom jag fick kunskap och insikter och träffade människor med markkontakt.

Det visade sig alltså att jag haft fel. Att skänka pengar direkt i handen kunde lika gärna göra trafficking och hjärtlöst utnyttjande av människor, som gravida, handikappade och äldre. När utredningen var över hade jag svängt 180 grader i min syn på frågan. Den läroprocessen var formell, inte minst då starka krafter på den tiden ville få det till att det var rasistiskt att vilja stävja tiggeriet. Att uppmana folk att inte lägga en slant i bössan var att bryta ett tabu. Att utrymma en illegal kåkstad i Malmö sågs av aktivister som polisfascism.

DETTA UTSPELAJE SIG alltså 2015, samma år som migrationskrisen. Debattklimatet var en smula neurotiskt.

Jag fick genom erfarenheten med utredningen upp ögonen för det som statsvetaren Henrik

Ekengren Oscarsson har kallat åsiktskorridoren. Jag såg också på nära håll vilket inflytande en mindre men högljudd grupp aktivister kunde ha över diskursen, eller det offentliga samtalet, och därmed också över politik och policy. Ofta uppfattar sådana grupper sig som de goda – fast konsekvenserna av deras övertygelse tvärtom kan bli onda.

Medierna har en viktig roll att spela för att främja åsiktsmångfald och yttrandefrihet. ESO-rapporten ”Talande tystnad” som kom tidigare i år, skriven av statsvetarna Sten Widmalm, Thomas Persson och André Casselbrant, visar att själv censur är vanligt förekommande i Sverige. Forskarna har skickat med enkätfrågor i den årliga SOM-undersökningen. Mer än hälften av de svarande, särskilt högerväljare, vågar inte uttrycka sig öppet.

En anledning till att jag är så glad över förtroendet att få förvalta och utveckla Axess är just att tidskriften vidgar åsiktsfriheten i det svenska medielandskapet. Jag är förtjust i denna tidskrifts integritet och gedigna förankring i upplysningstraditionen, vilket också innebär att här finns rum för röster från olika delar av det politiska spektrat. Axess motto är som bekant ”vetenskap, bildning och tradition”. Jag har alltid föredragit tradition och civilisation framför revolution och barbari, men det är tydligt i vår västerländska samtid att en hel del tycker annorlunda.

Vi ska fortsätta att erbjuda fördjupande analyser och pigga infallsvinklar, göra skeenden begripliga genom att skildra historia och sammanhang.

Under sommaren har tf chefredaktör Mats Wiklund ansvarat för tidningen och förtjänstfullt komponerat detta nummer, i vilket ni bland annat kan läsa Ulrike Franke om företag och krigsföring, Bengt G Nilsson om en unik rättsprocess i Sverige och Mikael Timm om James Joyce.

SLUTLIGEN ÄR JAG nyfiken på att lära känna er. Vad tycker ni om Axess innehåll? Eller form? Har ni förslag eller tips på vad vi borde skriva om? Mejla mig!

Axess är en institution – men vore inget utan sina läsare. Vi skapar detta tillsammans.

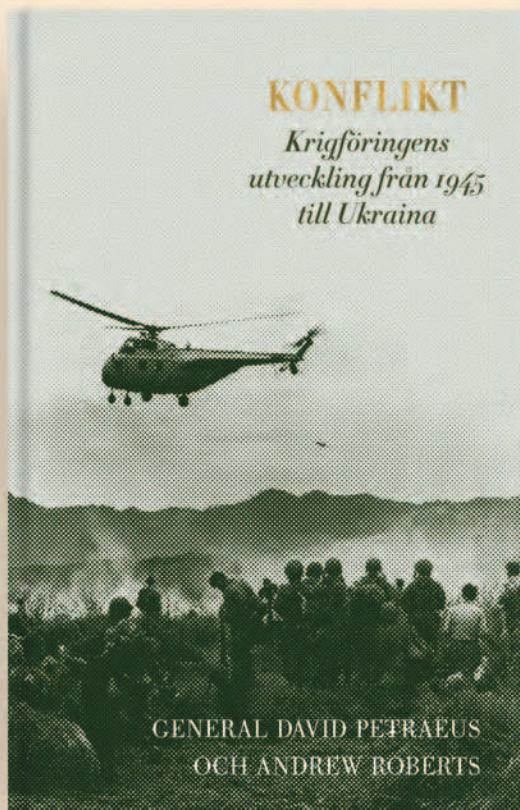
Don't be a stranger.

Nina Solomin

nina.solomin@axess.se

BOKFÖRLAGET STOLPE

Hantverk, bildning och skönhet

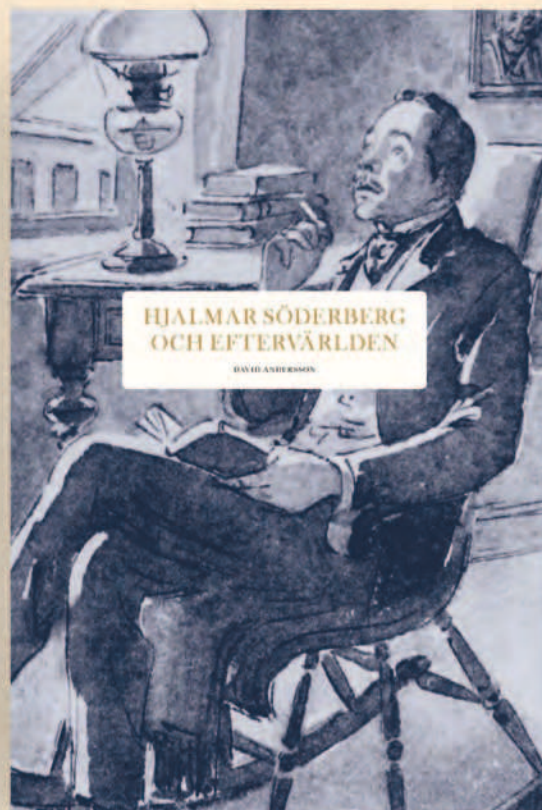

KONFLIKT

*Krigföringens utveckling från
1945 till Ukraina*

GENERAL DAVID PETRAEUS
OCH ANDREW ROBERTS

Medias rapporter om samtida krig spänner från anonyma cyberangrepp till machetebeväpnade miliser. I *Konflikt* ger den amerikanske generalen David Petraeus, tidigare överbefälhavare i Afghanistan och Irak, och den brittiske historikern Andrew Roberts en sammanfattande analys av krig och väpnade konflikter sedan andra världskriget.

HJALMAR SÖDERBERG OCH EFTERVÄRLDEN

DAVID ANDERSSON

Hjalmar Söderberg (1869–1941) har genom romaner som *Doktor Glas*, *Martin Bircks ungdom* och *Den allvarsamma leken* kommit att bli en av våra mest lästa och älskade författare. Trots sin sparsamma produktion räknas hans författarskap idag som ett av de mer betydelsefulla från svenskt 1900-tal. Men så har det inte alltid varit. Längre fanns det en njugg inställning till denne författare: han ansågs sakna fantasikraft och förmåga att skapa levande gestalter. Inte förrän på 1980-talet, fyrtio år efter sin bortgång, började han erhålla den ställning han förtjänar.

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Susanna Birgersson dricker morgonljus **10**
Annika Borg gräver i minnenas arkivskåp **10**
Lundin Oil Bengt G Nilsson reder ut familjen Lundins oljeaffärer **12**
Filosofi Ulrik Franke återupprättar Robert Nozick **16**
Film Susanne Wigorts Yngvesson om kristen teologi i *Terminator* **18**
USA Fredrik Erixon tar sig an kung Donald och hans hov **20**
I korthet Rysk skådeprocess. När cirkeln sluts **22**
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet **23**

24 FRIZON

- Mikael Timm vandrar i staden som James Joyce byggde **24**
Daniel Bergström söker sig till flodernas källor **30**

36 TEMA: MÄNGDER AV MARKNADER

38 Bröd och skådespel

Ständigt växande handel och marknader var en förutsättning för romarrikets expansion. Systemet blomstrade i århundraden – men när krisen kom föll imperiet. **Av David Butterfield**

44 Matthandlarmentalitet

Iran har stora svårigheter att slå sig in på internationella marknader. Landets ekonomiska politik är traditionell och förmodern. **Av Ali Ansari**

50 Den stora bluffen

Alla försök att reformera den sovjetiska planekonomin misslyckades. Propagandan och manipulationerna kunde inte dölja ett system som aldrig levererade till medborgarna. **Av Sergey Radchenko**

54 Företag drar ut i krig

Hightechföretag spelar en avgörande roll för Ukrainas överlevnad i kriget mot Ryssland. I den skiftande maktbalansen mellan staten och den privata sektorn får företagen mer makt men tar också större risker. **Av Ulrike Franke**

”

Konst ska man
beblanda sig med
för att det är roligt, för
att ens engagemang
adderar till konst-
scenen och ger
mervärde till livet.
Låter det pompöst?

Jenny Danielsson, sid 83

58 TRADITION

Lena Kåreland läser Alexandre Dumas den yngre

62 CIVILISATION

<i>Litteraturhistoria</i>	Tommy Olofsson läser Lord Byron	62
<i>Runor</i>	Lars Lönnroth om Rökstenen	64
<i>Antiken</i>	Martina Björk om tidens början	66
<i>Religion</i>	John Sjögren läser Eliade	68
<i>Litteratur</i>	David Andersson läser Paul Auster	70
<i>Kulturrådet</i>	Bengt Ohlsson sitter med facit i handen	71
<i>I korthet</i>	Katarina O'Nils Franke läser noveller	71

72 RECENSIONER

Joel Stade studerar etikett	73
Erik W Larsson känner efter för mycket	77
Johannes Tångeberg spanar i olika väderstreck	79
Jenny Danielsson går en gallerirunda	82
Kim Salomon avläser stämningar	84
Jennifer Paterson skräms av radikal framfart	87
Carl Rudbeck gör en omelett	89
Ylva Herholz sorterar sopor	91
Jan Sjunnesson tvivlar österländskt	94

98 MELLANRADERNA

Katarina Barrling beskådar scener från Seine.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör: Nina Solomin
Redaktörer: David Andersson,
Jan Söderqvist och Mats Wiklund
Redaktionssekreterare:
Katarina O'Nils Franke
Redaktionsråd: Katarina Barrling,
Louise Belfrage, Adam Cwejman,
Anna Victoria Hallberg & Erik Jersenius
Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Bildredaktörer och layout:
Petter Carnhagen och Vendela Nylund
Ansvarig utgivare: Nina Solomin
Vd: Kurt Almqvist
Nästa nummer: 7 oktober 2024
Material: Redaktionen tar inte
ansvar för insänt obeställt material.
Material insänt till Axess kan lagras
och publiceras elektroniskt.

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.
111 44 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-788 50 50
Omslagsbild: En kvinna i Pompeji. Mål-
ning av Roberto Bompiani (1821–1908).
Vinjettbilder: Johan Patricny
Porträtteckningar: Johan Patricny
Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:
Helår 9 nummer: 799 kr
Kundtjänst: 08-799 63 31
e-post: axess@flowyinfo.se
Typsnitt: Freight (Display,
Sans, Text & Big), Archer
ISSN: 1651-0941
Repro och tryck:
Printpool/Mukusala

David Andersson
Författare och redaktör i *Axess*

Ali Ansari
Professor i iransk historia
och Founding Director of the
Institute for Iranian Studies
vid University of St Andrews

Katarina Barrling
Docent i statsvetenskap
vid Uppsala universitet

Daniel Bergström
Jurist och essäist

Susanna Birgersson
Fri skribent

Martina Björk
Fil dr i latin vid
Lunds universitet

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

David Butterfield
Senior Lecturer in Classics
vid Queens College,
University of Cambridge

Jenny Danielsson
Konstvetare och en av
grundarna till Konstkompaniet

Fredrik Erixon
Director vid European
Centre for International
Political Economy

Ulrik Franke
Docent och adjungerad
professor vid KTH

Ulrike Franke
Senior Policy Fellow at
the European Council
on Foreign Relations

Ylva Herholz
Journalist

Björn Hårsmann
Professor emeritus KTH

Fredrik Johansson
Konsult och skribent

Olof Kleberg
Journalist

Lena Kåreland
Professor emerita i
litteraturvetenskap

Erik W Larsson
Läkare och skribent

Lars Lönnroth
Professor emeritus i
litteraturvetenskap

Catta Neuding
Programledare

Bengt G Nilsson
Journalist och författare till
*Lundin Oil och sanningen
om södra Sudan*

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Katarina O'Nils Franke
Redaktionssekreterare i
Axess och författare

Jennifer Paterson
Journalist

Sergey Radchenko
Professor vid The Henry A.
Kissinger Center for Global
Affairs, Johns Hopkins SAIS

Carl Rudbeck
Fil dr i litteraturvetenskap

Kim Salomon
Professor emeritus i historia
vid Lunds universitet

Jan Sjunnesson
Fil mag i filosofi, skribent

John Sjögren
Författare och kulturskribent

Joel Stade
Pol mag och tidigare
politiskt sakkunnig i
Statsrådsberedningen

Mikael Timm
Filmare

Johannes Tångeberg
Journalist och författare

Susanne
Wigorts Yngvesson
Professor i etik vid Enskilda
högskolan i Stockholm

En obegriplig tvärsäkerhet

UNDER RUBRIKEN "Feltänkt och ogenomförbart" (Axess nr 4/2024) ger Charlie Karlsson (CK) synpunkter på orsakerna till rådande boendesegregation och politiska förslag som lanserats för att motverka den. Han fokuserar på inkomsternas betydelse för boendet och slår fast att segregationen i huvudsak är betingad av inkomsternas fördelning och skriver: "På samma sätt som rikare hushåll 'köper' dyrare och bättre kläder och bättre semester, hälsovård och utbildningsmöjligheter för sig och sina barn så köper de in sig i bättre bostadsområden." Han hävdar vidare att en uppdelning av olika typer av hushåll i väl avgränsade och segregerade bostadsområden *inte* ger upphov till sociala kostnader utöver dem som i grunden genereras av inkomstskillnader. I linje med det avfärdar han ett aktuellt förslag, nyligen framfört av en socialdemokratisk arbetsgrupp, att en välfärdshöjande politik skulle kunna bedrivas genom att "...sortera in invandrarhushåll med låga inkomster i bostadsområden där det bor höginkomsttagare."

CK:S RESONEMANG präglas av en tvärsäkerhet som är svärbegriplig mot bakgrund av de komplexa förklaringar och till dels självförstärkande förlopp som ligger bakom boendesegregationen. Så till exempel hänger framväxten och cementeringen av segregationen i Stockholmsregionen ihop med både nationella bostads- och migrationspolitiska beslut som med kommunernas stadsplanering och den ledande roll deras bostadsföretag har för bostadsförsörjningen. Genom nationella beslut minskade arbetskraftsinvandringen något år innan bostadsbyggandet nådde rekordnivåer i början av 1970-talet. I kombination med lägre ekonomisk tillväxt ledde det till att ett växande antal nya bostäder i Stockholmsregionen blev svåra att hyra ut eftersom hyrorna bestämdes utifrån byggkostnader snarare än att anpassas till efterfrågan på bostäder. Uthyrningsproblemen blev störst i storskaliga bostadsområden karaktäriserade av låg tillgänglighet och ensartade hustyper. Ungefär samtidigt ökade flyktinginvandringen. Eftersom förhållandet många flyktingfamiljer fick hyresbidrag kom de att dominera bland dem som bosatte sig i dessa områden. I kombination med fortsatt invandring blev segregationen självförstärkande (se min

Axess nr 4/2024.

artikel "Ethnic diversity and spatial segregation in the Stockholm Region", *Urban Studies* 2006).

Än viktigare att säga är att CK har fel då han påstår att segregerade områden inte ger upphov till några extra sociala kostnader. En serie artiklar om sambandet mellan arbetslöshet och boendesegregation av ekonomerna Katherine O'Regan och John Quigley ger stöd för hypotesen att boendesegregationen har en starkt negativ påverkan på ungdomars möjlighet att få jobb (se till exempel "Teen-age unemployment and the spatial isolation of minority and poverty households", *Journal of Human Resources* 1996). De tar hänsyn till olikheter avseende individuella faktorer som utbildning och familjeresurser och till områdesskillnader som tillgänglighet till arbetsplatser. Boendesegregationen *ger således upphov* till sociala kostnader utöver dem som betingas av inkomstskillnader och andra faktorer. En viktig förklaring till

de observerade skillnaderna i arbetslöshet är enligt artiklarna att ungdomar i segregerade områden har färre släktingar och grannar som är etablerade på arbetsmarknaden än ungdomar i andra områden. Det leder till att de i segregerade områden får färre tips om jobb och därmed måste vänta längre på sin första anställning.

JAG VET INTE om det finns liknande samband mellan boendesegregation och ungdomskriminalitet men tycker att CK borde tagit upp den frågan. Det förefaller ju inte osannolikt att ungdomar i invandratäta områden lättare lockas in i

gängbrottslighet än de som har liknande utbildning, familjesituation mm men bor i mindre segregerade områden. Om det är så genererar segregationen ytterligare sociala kostnader utöver dem som "bara" är betingade av inkomsternas fördelning.

Kritiken till trots, instämmer jag i CK:s slutsats att boendesegregationen kan motverkas genom att öka tillgängligheten till arbetstillfällen i utsatta områden och genom att stärka de aktuella hushållens attraktivitet på arbetsmarknaden. Men jag tycker att bostadsministern borde låta utreda hur boendesegregationen skulle påverkas om de kommunalt ägda bostadsföretagens roll begränsas till att erbjuda bostäder med låga hyror till hushåll med mycket låga inkomster. Gissningsvis skulle ett riktat system av det slaget motverka boendesegregationen eftersom invandrare är överrepresenterade bland låginkomsttagare. Detta förutsatt att bostäderna med de låga hyrorna är geografiskt väl utspridda. Utspridningen skulle samtidigt minska riskerna för stigmatisering.

Björn Hårsman

Krönikor

I morgonljuset

Tyst kliver jag upp ur sängen. Tyst smyger jag ner för trappan. Ingen annan får vakna, inte än på länge. Jag dricker ett halvt glas vatten, kliver ur nattlinnet, drar på löparkläderna. Det knarrar på övervåningen men det är bara ett barn som sovande rört sig lite i sängen. Jag sätter upp håret, knyter på skorna. Tyst, tyst öppnar jag dörren till trädgården. Daggen glittrar i det för långa gräset. Nyutslagna rosen-skärör ler mot mig. Jag smyger igen dörren och glider ut på gatan. Klockan i kyrktornet visar fem över sex. Kvarteren ligger tomma. Jag går med raska steg, stannar till, stretchar vadmusklerna mjukt.

Luften är kylig mot mina bara axlar. Det är sensommarmorgon och jag börjar springa.

I många månader har jag startat varje

dag så här, med att gå upp tidigt och springa en halvmil. Ända sedan ljuset kom tillbaka i våras. Det är vidunderligt.

Jag springer ner till stranden. Det spelar ingen roll vad det är för väder, det är alltid makalöst. En stilla morgon när havet nästan glömt bort att det är ett hav; en blänkande solgata och guld i strandkanten. Helt annorlunda men lika underbara är de mulna morgnarna när vattnet är som en väv av gråa, gröna och grågröna sjok, vågskummet som varp. En morgon bröt solen fram bakom de regntunga molnen och drog en lysande ränna genom havsytan. Det kändes som att tiden nog skulle nå sitt slut där och då.

Vissa morgnar står gårdagens sand-slott orörda, som om barnen bara precis kilat hem. Andra gånger ligger allt i ruiner och talar övertydligt om tillvarons förgänglighet.

Olja och blod på händerna?

12 Rättegången mot Lundin Oil är den största i svensk rättshistoria.

Bland utopier och dystopier

16 För femtio år sedan publicerades Robert Nozicks *Stat, anarki och utopi*. Det är ett filosofiskt storverk.

Den stora paradoxen

18 När *Terminator* kom fängslades biobesökarna av kriget mellan människa och maskin. De flesta missade den kristna teologin.

Kung Donald och den nya högern

20 Donald Trump är en modern variant på en patriotisk kung.

I korthet

22 Rysk skådeprocess. När cirkeln sluts.

Samtiden

23 Fredrik Johansson fann en gnista magi i Paris.

Minnenas arkivskåp

”JAG UPPFOSTRADES TILL att tro på demokrati, och nu när kubanerna kastade ut Batista och så mycket blod spilldes, så står inte USA bakom dem och ger dem inte ens hjälp och stöd att utveckla demokrati.” Orden är Marilyn Monroes och hon skriver dem i ett brev till Lester Markel, redaktör på *New York Times*, i mars 1960. Hon levererar även mediekritik och menar att tidningen har ett ansvar för att hålla sina läsare informerade på ett opartiskt vis.

I samma brev resonerar Monroe om blivande presidentkandidater och menar att Richard Nixon är själlös och föreslår John F Kennedy som vicepresident under William Douglas. Brevet avslutas med en blinkning, där hon skriver att hon inte vill att redaktören ska få en glimt av henne utan att hon bär sin somaliska leopardpäl: ”Jag vill att du ska tänka på mig som om jag vore ett rovdjur.”

Marilyn Monroe hade träffat Lester Markel i hissen i den byggnad vid Central Park i New York där hennes psykiater hade

sin mottagning. Markel bodde i byggnaden och deras vänskap utvecklades.

I boken *MM – Personal. From the Private Archive of Marilyn Monroe* framträder en mångfasetterad bild av aktrisen. Det är forskaren Lois Banner som haft tillgång till de två arkivskåp som Monroe lämnade efter sig. Bara arkivskåpens historia i sig är rafflande, då de varit försvunna i fyrtiofem år. Det var Marilyn Monroes assistent Inez Melson som omhändertog arkivskåpen och en rad andra föremål efter skådespelerskans död 1962. Efter Melsons bortgång gjordes skåpen tillgängliga för forskning.

ARKIVSKÅPENS INNEHÅLL, såväl det privata skåpet som det med affärsrelaterat innehåll från Monroes offentliga liv, avslöjar inget annat om hennes avsiktliga eller oavsiktliga självmord än den tragik som det var, men fördjupar bilden av en människa. Vad som var viktigt och oviktigt, vad som ansågs avgörande att behålla. Ett brev

Till bristningsgränsen fylld av strandens skönhet, viker jag av in mot skogen. Jag springer på mjuka tallbarrsstigar, ruschar upp för kullar, röjer nattens spindelvävstrådar som sitter uppspända mellan de nedhängande grenarna.

SNAVAR ÖVER EN ytlig rot. Störtar till marken. Reser mig upp, mörbultad men lättad, inget gick sönder. Lungorna värker och trumhinnorna vibrerar när jag spurtar fram till målet. Svettig och varm, glad att luften fortfarande är sval.

Tyst, tyst för jag in nyckeln i låset och vrider om. Huset sover fortfarande och jag har sannolikt ytterligare en halvtimme för mig själv.

Ni vet hur det känns när man gör en förändring mitt i livet och undrar varför man i all världen inte gjort den tidigare. Så kändes det. Aldrig hade jag haft så mycket energi, aldrig hade jag behövt sova så lite. Jag var full av tacksamhet, förundran och förtjusning.

Sedan laddade jag ner en app.

Jag köpte ett par löpartajts med blytlåsficka för att kunna ta med telefonen på löpprundan. Sporrades av vetenskapen om kilometermätaren och tidtagaruret som tickade i fickan, drog på lite extra, kände mig stark och snabb.

Väl i mål fipplade jag med dragkedjan

som fastnat lite, men fick snart upp den och drog fram telefonen.

TACKSAMHETEN FÖRBYTTES i skam och missnöje. Så löjligt långsamt jag hade sprungit. Besviken raderade jag resulta-

Jag behöver inte mäta, för jag vet redan allt jag behöver veta.

tet. Nej, jag tänkte inte "publicera aktiviteten" och göra mig själv till åtlöje. Jag började hitta ursäkter, som man gör: jag är ju lång, då springer man långsammare (väl?), jag springer varje dag, då är det viktigt att inte ta ut sig, jag springer längre än de flesta som springer varje dag (väl?) och så vidare. Jag började också tänka att jag skulle springa mer sällan så att jag hade mer energi att springa fortare.

Glädjen var som bortblåst. Jag kände mig tjock och dum och långsam. Och avslöjad. Redo att ge upp något som jag älskat, för att få bättre siffror på en app. Tog en sovmorgon. Var arg. På mig själv och min långsamma kropp.

Men vilket vansinne.

JAG TRYCKTE LÄNGE och argt på ikonen. De små fyrkanterna började vibrera. "Vill du radera...?" Om jag vill. Ta bort eländet!

Jag behöver inte mäta, för jag vet redan allt jag behöver veta. Jag vet hur det känns när pulsen går upp och svetten bryter fram. Jag vet när jag har tagit ut mig, jag vet hur bra jag mår och hur glad jag blir. Jag tränar inte för att tävla. Jag tränar inte för att träna. Jag tränar inte ens för att leva längre. Jag springer för att töja ut den tillvaro som är min.

Jag dricker morgonljus och är lycklig. Mobilen ligger kvar hemma på köksbänken, urladdad. ✨

Av Susanna Birgersson

till en journalist om politik och om en leopardpäl. En flaska Chanel nummer 5. Två japanska solfjädrar. Ett telegram från en vän och tidigare älskare om att sluta att

och datorer och vi behöver inte välja ut vad vi ska spara. Och de har ingen doft.

En helt annan sak är det att öppna ett arkivskåp, eller en låda med tillhörigheter,

MEN, NU ÄR arkivskåpen öppnade och inget är inlåst eller hemligt mer. Istället har en människa framträtt, bortom sin skapade persona. På ett sätt gäller det oss alla. Låt oss hoppas att det finns arkivskåp även i framtiden, för dem som kommer efter oss att söka i och finna ledtrådar till vilka vi egentligen var. Den somaliska leopardpäl-sen finns för övrigt bevarad, den man känner sig som ett rovdjur i. ✨

Det är som att få ett stycke liv tillbaka genom reminiscenserna.

tycka synd om sig själv, utan istället följa med på en biltur och bli uppgigad. Även kvittot på arkivskåpen, som inköptes 1958, finns bevarat. Här finns en omfattande korrespondens, mängder av kvitton och betalda räkningar, fotografier, personliga föremål, allt minutiöst sparad. Även det säger något om en människa.

INOM MINNESFORSKNINGEN beskriver man hur våra minnen lagras på olika platser i hjärnan och på så sätt säkerhetskopieras, så att de inte förloras. Ett minne vi ofta återkommer till blir dock mer och mer opålitligt, då vi låter minnet färgas av associationer vi gör vid tillbakablicken innan vi lagrar det igen. Vad den digitala tekniken gör med våra minnen vet man inte riktigt.

Idag lagrar vi våra minnen i telefoner

känna på dem, förnimma en doft från ett papper eller ett klädesplagg. Finna ett brev med ett bortglömt eller oväntat innehåll eller en dagbok utan lås. Hur tiden liksom bara flyter iväg och timme läggs till timme när man letar i sin egen, eller någon annans, minneslabyrint: Kommer ihåg en resa för länge sedan och personer som hade betydelse då. Formar en djupare bild av en människa, förstår det man inte tidigare uppfattat. Vi har nog alla erfarenheter av de där skåpen eller lådorna. Det är som att få ett stycke liv tillbaka genom reminiscenserna.

Marilyn Monroe var, med språkbruk hämtat från vår samtids diskurs, en konstruktion. Det var en persona som skapades av Norma Jeane Mortenson (Baker) och hennes rådgivare. Marilyn spelade Marilyn till fulländning.

Av Annika Borg

An aerial photograph of a vast, dry landscape with a mix of green and brown vegetation. A prominent, straight, reddish-brown dirt road or path cuts diagonally across the lower right portion of the image. The background shows a hazy horizon under a pale sky.

LUNDIN OIL

Olja och blod på händerna?

Rättegången mot Lundin Oil är den största och mest omfattande i svensk rättshistoria. Bakgrunden till åtalet är spännande som en thriller, skriver **Bengt G Nilsson**. >>

Lundins väg i Sydsudan.

FOTO: MAGNUS WENNMAN / TT

Olja och blod på händerna?

NÄR IAN LUNDIN, vd för det svenska oljebolaget Lundin Oil, en behagligt varm dag i januari år 2000 steg upp på en tribun i den lilla byn Rubkona i södra Sudan för att ta emot folkets hyllningar, anade han inte att hans liv i och med det skulle komma att förändras totalt.

Åskådarna, de flesta tillhörande boskapsskötarstammen nuer, dansade och sjöng. Dammet från tusentals nakna, stampande fötter steg mot skyn och förmodade himlen. Med spjut offrades en ox till den höge gästens ära, blodet forsa- de ut över sanden. Trummorna dunkade och beväpnade soldater, några så unga som i tioårsåldern, patrullerade i vimlet medan kvinnornas jublande ululerande strupljud överröstade Ian Lundins försök att fram- bringa sitt budskap. Vi kommer i fred, vi vill skapa välstånd och arbete.

Inte särskilt många hörde vad han sa, men de förstod ändå. Något nytt var på gång i deras by i södra Sudan där krigs- tillstånd hade härskat i 17 år. Det kunde inte bli värre, bara bättre. Trodde männi- skorna där då.

DEN 5 SEPTEMBER 2023, alltså drygt 23 år senare, steg Ian Lundin in i sal 34 i Stock- holms tingsrätt, tillsammans med den medåtalade schweiziska kollegan Alex Schneider, även han tidigare vd för det sedan länge upplösta Lundin Oil. Åtalet lydde medhjälp till grovt folkrättsbrott i Sudan vid tiden kring millennieskiftet. Straffet kan bli livstids fängelse.

Rättegången, den största och mest omfattande i svensk rättshistoria, har nyligen återupptagits efter sommaruppehållet och ska pågå till våren 2026. Det är en pro- cess som aldrig tidigare skådats i Sveri- ge. Och berättelsen om omständigheter- na och bakgrunden till åtalet är spännan- de som en thriller.

Grundaren av Lundin Oil hette Adolf H Lundin. Han var en selfmade man som gärna bjöd på rubrikvänliga oneliners. No guts, no glory, var ett av hans favorit- uttryck. Jag vill dö med stövlarna på, sa han ofta i intervjuer. Hans smala nisch i

Lundin Oil borrar i Sudan.

FOTO: PAUL HANSEN/TT

oljebranschen handlade om att leta efter olja där andra inte kunde, ville eller våga- de. Det var därför naturligt för honom att på 1990-talet söka sig till södra Sudan. Där hade fyndigheter konstaterats, men inte särskilt många bolag var villiga att ge sig på prospektering. Riskerna bedömdes vara för stora. Det passade Adolf Lundin perfekt.

DEN NORRA HALVAN av Sudan, Afrikas då till ytan största land, befolkades av brun- hyade muslimer som vårdade ett stolt kul- turarv. I den södra halvan av landet bod- de ett stort antal boskapsskötande, icke- muslimska stammar vilkas liv styrdes av årstidsskiftningarna, växlingarna mellan regn och torka och de ständigt återkom- mande boskapsrådena från grannfolk, ofta stamfränder men tillhörande andra undergrupper än den egna. Den sydsuda- nesiska boskapsskötarkulturen är ett av världens mest särpräglade samhällen.

Riskerna bedömdes vara för stora. Det passade Adolf Lundin perfekt.

Det fanns en gammal antagonistisk relation mellan nord och syd. De kolsvar- ta människorna i södra Sudan hade under historiens gång exploaterats hårt av slav- jägare från norr, och när landet blev själv- ständigt från Storbritannien och Egypten 1956 kom de att uppfatta sig som andra klassens medborgare.

Inbördeskrig bröt ut, folken i södern krävde större inflytande i landets styre och rättvis representation på alla nivåer. Fred förhandlades fram 1972, men 1983 bröt ett nytt krig ut. En rebellarmé vid namn Sudan People's Liberation Army, SPLA, skapades. Rebellernas mål var att forma ett sekulärt,

demokratiskt Sudan. Det var i alla fall den officiella ståndpunkten.

Vid millennieskiftet styrdes Sudan av militärdiktatorn Omar Bashir. Vid sin sida hade han Hassan Turabi, en av vår samtids mest framträdande islamister. Turabis ambition var att expandera islam i Afrika. Hedningarna i södern skulle bli muslimer, kristendomen skulle trängas undan. Turabi bjöd in Osama bin Ladin och andra välkända terrorister att bosätta sig i landet, han hade högtflygande planer.

FÖR VÄRLDENS ALLA missionerande kristna samfund var detta närmast en krigsförklaring, och rebellerna i SPLA förstod genast att dra nytta av situationen. De presenterade sig som en kristen armé och fick därmed ett massivt stöd från först och främst amerikanska evangelikala samfund, men även från ett femtiotal europeiska kristna grupper. Det blev en ohelig allians mellan högerkristna i USA och vänsterkristna i Europa med en gemensam målsättning: SPLA skulle hjälpas till seger i inbördeskriget. Endast så kunde kristenheten i den här delen av Afrika garanteras.

Frågan var hur den islamistiska diktaturen i huvudstaden Khartoum skulle kunna bekämpas. Svaret var lika enkelt som självklart. Det var oljeintäkterna som skulle hjälpa Omar Bashir och Hassan Turabi att föra kriget vidare. Alltså måste de utländska oljebolagen drivas bort. Hur kunde det åstadkommas? Jo, genom att svärta ned dem, framställa dem som delaktiga i kriget på regeringens sida och därmed skada deras *corporate reputation* och försämra deras aktievärde.

Ian Lundins besök i byn Rubkona i januari 2000 handlade om att inviga ett vägbygge. Lundin Oils oljerigg fanns i ett otillgängligt område cirka sju mil bort i

en del av södra Sudan som översvämmades av regn och stigande flodvatten halvårsvis. För att kunna bedriva prospektering där krävdes en väg som var farbar även under regnperioden. Det projektet hann inte påbörjas förrän hårda strider bröt ut på landsbygden. En milisgrupp allierad med Khartoum drabbade samman med en falang av SPLA. Striderna beskrevs av utomstående observatörer som en personlig maktkamp mellan två kända befälhavare i regionen, Peter Par och Peter Gadet. Striderna som pågick under en stor del av 2000 fick namnet Peterkriget, War of the Peters.

HELA INBÖRDESKRIGET i södra Sudan var extremt underrapporterat i internationella medier. Peterkriget hade nästan ingen utanför Sudan hört talas om. Strider-

Styrelsemedlem Carl Bildt och vd Adolf Lundin på väg in till Lundin Oils bolagsstämma. FOTO: HENRIK MONTGOMERY/TT

tande folkfördrivning, och dödandet av ett stort antal civila. Enligt Christian Aid var det fråga om den brända jordens taktik. Regeringsarmén hade tillsammans

Väldigt få verifierbara fakta presenterades, det mesta handlade om Carl Bildts moral.

na drev tusentals människor på flykt och de allra flesta sökte skydd i byn Rubkona, där Lundins basläger fanns. Det följde ett välkänt mönster i Afrika. I händelse av krig, sök dig till en plats där vita människor finns. Där är det i allmänhet tryggt.

Att kriget till stor del var okänt i västvärlden visade sig bli en taktisk fördel för de kristna grupper som ville presentera en egen bild av skeendena. 2001 publicerade den brittiska hjälporganisationen Christian Aid en rapport där de utländska oljebolagen i Sudan, med särskilt fokus på Lundin Oil, pekades ut som delaktiga i kriget på regeringens sida. Lundins vägbygge, som sent omsider hade kommit igång, beskrevs som orsak till en omfat-

med allierade milisgrupper gått skövlande fram i hela Lundins prospekteringsområde, bränt byar, mördat och våldtagit. Allt i syfte att möjliggöra vägbygget. Att de flyende huvudsakligen tog sin tillflykt till Rubkona där Lundin Oil befann sig och i vars närhet även en militärförläggning för den sudanesiska armén var belägen, framgick inte tydligt i rapporten. Invändningar om att striderna inte alls hade med vägbygget att göra utan istället handlade om en personlig maktkamp ignorerades.

ANKLAGELSEN SLOG NED som en bomb i Sverige och skapade krigsrubriker i alla nyhetsmedier. Först och främst därför att Carl Bildt satt i styrelsen för Lundin Oil. Under lång tid kom nästan allt att handla om detta. Väldigt få verifierbara fakta presenterades, det mesta handlade om Carl Bildts moral.

Flera rapporter som alla liknade varandra publicerades av Human Rights Watch, Amnesty International och andra tunga organisationer. Trycket ökade på Lundin Oil som 2003 sålde sina tillgångar och lämnade landet. Därmed trodde antagligen Ian Lundin att han kunde lägga Sudandebacket bakom sig.

Men då trodde han i så fall fel. De anklagande rapporterna lästes av en svensk åklagare som 2010 startade en förundersökning gällande medhjälp till grovt folkrättsbrott i Sudan. Tretton år senare inleds alltså rättegången.

DEN HAR RÖNT ett mycket ljummet intresse hos svenska medier. Den ende som engagerat har rapporterat från sal 34 är journalisten Martin Schibbye, som för några år

Stockholms tingsrätt: Ian Lundin möter medier.

FOTO: JONATHAN NACKSTRAND/GETTY IMAGES

sedan profilerade sig som skarp kritiker av Lundin Oil och hamnade i fängelse i Etiopien efter en misslyckad reportageresa där. Han kan knappast anklagas för att stötta försvarets linje, men i hans rapportering kan man utläsa hur trovärdigheten i de rapporter som ligger till grund för åtalet sakta eroderar.

Schibbye skriver att "andrahandsuppgifter och rykten har spridit sig från intervjuer i fält till andra berörda och till slut via människorättsorganisationer och hela vägen in i förundersökningen. Försvaret har skapat tvivel kring kopplingarna mellan kriget och bolagets verksamhet och kunnat visa att en del av den journalistik som gjordes vid tiden var mer krigspropaganda för rebellerna än en objektiv rapportering. De har också visat på kopplingarna mellan kyrkor i USA, biståndsorganisationer och SPLA."

Förhöret med målsägare har tydligt gjort hur svårt det är att minnas händelser som ligger 25 år tillbaka i tiden. Försvaret har riktat in sig på att påvisa stora skillnader i uppgifter som de förhörda har presenterat i tidigare förhör, jämfört med vad de nu har uppgivit i Stockholms tingsrätt. Taktiken tycks till stor del gå ut på att visa att utsagorna inte är trovärdiga, eftersom de inte är konsekventa.

DET FINNS OCKSÅ EN påtaglig kulturskillnad mellan Sverige och södra Sudan som bland annat visar sig i uppfattningen om tid och rum. Hur långt var det mellan byarna A och B? Hur lång tid tog det att resa mellan dessa? När befann du dig i området? Vilket år, vilken månad, mellan vilka datum? Alla dessa frågor kan ge vitt skilda svar från samma individ vid olika tillfällen och det har blivit en komplikation som åklagaren inte tycks ha räknat med. Försvaret vill hävda att alla vittnesutsagor är otillförlitliga eftersom så få påståenden går att verifiera.

Den kampanj som startades av högerkristna grupper i USA för att stötta rebellerna SPLA blev mer än framgångsrik. När George W Bush tillträdde som USA:s president 2001 gick han de kristna till mötes genom att lyfta upp Sudanfrågan på den utrikespolitiska agendan. Ett fredsavtal tvingades fram, Sudan delades på mitten 2011 och SPLA bildade regering i det nya landet Sydsudan.

BARA ETT PAR ÅR SENARE bröt strider ut mellan de två största stammarna dinka och nuer som helt förstörde förutsättningarna för ett fungerande nationsbygge. Men det är en annan historia. ✨

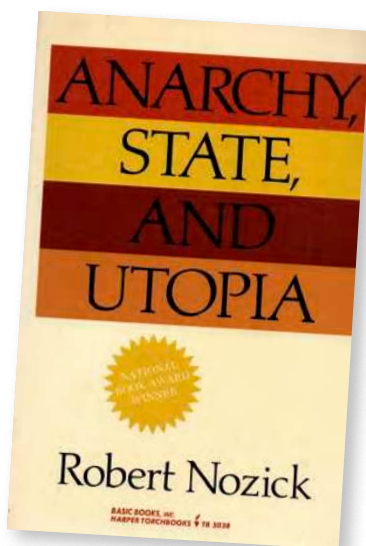
FILOSOFI

Bland utopier och dystopier

Robert Nozicks bok *Anarki, stat och utopi* är ett filosofiskt storverk. Med sina tankeexperiment, spännande sidospår och tvivel även på de egna teserna bedriver den ett slags icke-tvingande filosofi, skriver **Ulrik Franke**.

I ÅR ÄR DET femtio år sedan Robert Nozicks *Anarki, stat och utopi* (1974, på svenska 1986) gavs ut. Övrigt för en filosofisk fackbok blev den en storsäljare, fick National Book Award och gjorde sin upphovsman berömd.

Anarki, stat och utopi är mest känd för sin kritik av Nozicks Harvardkollega John Rawls då nyutkomna *En teori om rättvisa* (1971, på svenska 1996; se även Eric M Runessons text till dess femtioårsminne i *Axess* nr 3/2022). Både Rawls och Nozick verkade i och återupplivade en liberal filosofisk tradition där individuella rättigheter tas på stort allvar, men de var oeniga om distributiv rättvisa – fördelningspolitik. Rawls ansåg att ekonomisk ojämlikhet bara är skälig om den gynnar dem som har det sämst ställt. Nozick invände att resurserna i samhället inte är manna från himlen utan tillhör dem som har skapat dem. Eftersom bådas argument är tänkvärda och subtila har de nu i ett halvsekel ingått i kurser i politisk filosofi och statsvetenskap på världens lärosäten.

MEN KANSKE HAR genomslaget för den fördelningspolitiska debatten skymt sikten och hindrat Nozicks bok från att framträda i helfigur. Med sitt myller av roliga resonemang, spännande sidospår och tvivel även på de egna teserna bedriver *Anarki, stat och utopi* ett slags icke-tvingande filosofi som hellre än att till varje pris övertyga erbj-

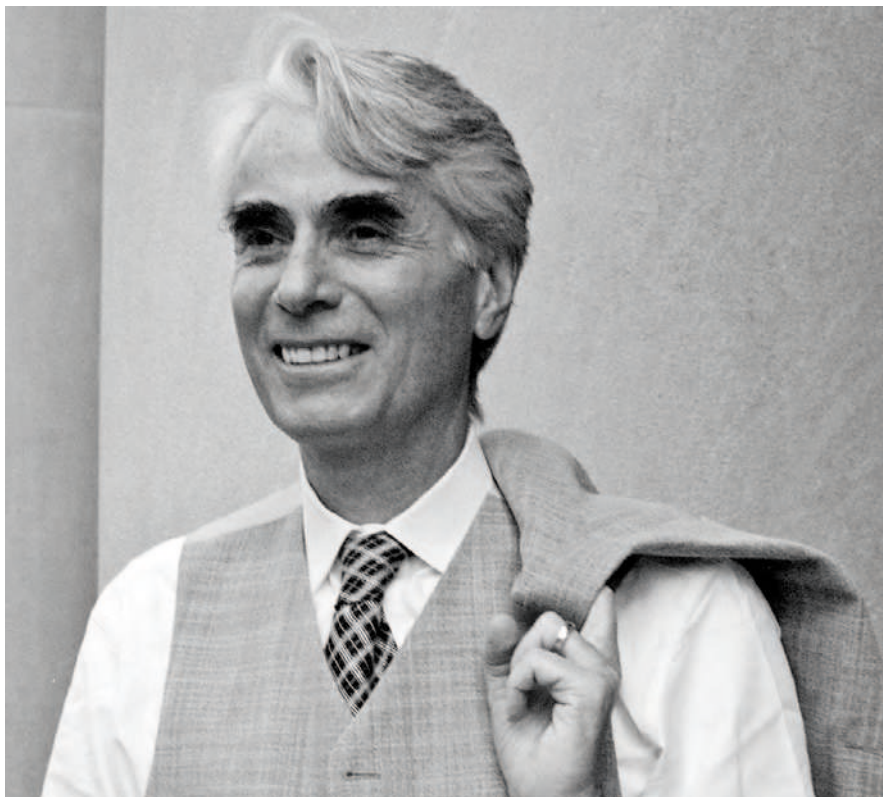
Men finns klokheten och rättrådigheten i praktiken? Dagens sociala nätverk är byggda för att hålla oss kvar.

der läsaren att slå följe. I detta myller rymns tankar som är överraskande relevanta i (morgon-)dagens informationssamhälle.

I oktober 2021 bytte Facebook – företaget, inte tjänsten – namn till Meta med syftning på *metaversum*, den virtuella verklighet som vi kan träda in i genom ett VR-headset. Tekniken är inte ny, men först på senare år har barnsjukdomarna i form av klumpiga hjälmar med lågupplösta och illamående framkallande projektioner avhjälpats.

Nu är tiden mogen – det är åtminstone vad Mark Zuckerberg, Metas grundare och vd, tror. Han kan absolut ha fel – varken aktiemarknaden eller användarna är helt övertygade. Men vad betyder det om han har rätt och vi kommer att tillbringa alltmer tid i metaversum? Kan det gå fel? Inte bara genom att det hackar eller hackas, utan i djupare mening?

DET LEDER OSS till upplevelsemaskinen, ett tankeexperiment ur tredje kapitlet i

Robert Nozick (1938–2002).

Anarki, stat och utopi. Nozick ber oss föreställa oss en maskin som kan ”stimulera hjärnan så att du tror och känner att du skriver en stor roman, eller får en ny vän eller läser en intressant bok. Hela tiden flyter du i en vattenbehållare med elektroder fästa vid huvudet.” Senare, i sin sista bok *Invariances* (2001), noterade Nozick att VR-tekniken närmar sig tankeexperimentet, vilket förvisso är lite överdrivet – filosofen Luciano Floridi har påpekat att smak, lukt och känsel än så länge saknas i metaversum. Borde vi koppla in oss i upplevelsemaskinen – ibland eller rentav för

UPPLEVSEMASKINEN är omstridd bland filosofer – både vad man bör göra och vad

I den moderna världen spelar digitala tjänster stor roll i våra liv – så stor att vissa ser data, likt kroppen, som delar av oss själva.

ett sådant avgörande egentligen visar. I en opinionsundersökning bland fackfilosofer avböjde drygt tre fjärdedelar att koppla in sig. Men vissa ser ljust på den. Filosofen David Chalmers (som gjorde opinionsundersökningen) har argumenterat för att virtuella världar kan vara lika bra och rentav lika verkliga som fysiska, senast i *Virtuella världar* (2022, på svenska 2023, anmäld av Helena Granström i *Axess* nr 6/2022).

Chalmers tillstår att virtuella världar må ha alla möjliga problem. Boken innehåller en lysande skämtteckning där Mark Zuckerberg sköter Platons berömda grotta – den där vi bara ser skuggspelet av verkligheten projicerat på väggen. Däremot menar han att problemen inte kommer av virtualiteten. Bara ett fåtal värdefulla ting – natur, historia och kanske även födelse och död – saknas i ett klokt konstruerat metaversum men det vägs mer än väl upp av fördelarna. Chalmers föreslår att vi föreställer oss en postapokalyptisk fysisk värld av hobbessianskt *Mad Max*-snitt – åtminstone där är det lockande att koppla in sig.

KANSKE KAN VI i teorin leva ett gott liv i ett klokt konstruerat och rättrådigt styrt metaversum – särskilt om vi alla lever i ett och samma. Men finns klokheten och rättrådigheten i praktiken? Dagens sociala nätverk är byggda för att hålla oss kvar. Att användandet korrelerar med psykisk ohälsa är oroväckande även om det inte skulle vara kausalt. Kopplar vi in oss i ett metaversum kanske vi kopplar ur oss mer sällan än vi hade tänkt? Och även om vi kopplar in oss för att vara sociala så finns frestelsen att mest umgås med simulerade bollar.

Språkteknologi (tänk ChatGPT) och bildgenerering (tänk DALL-E) är nu så bra att vi i ett metaversum kan ersätta våra gamla mänskliga vänner med nya datorgenererade – AI-influerares finns redan på sociala nätverk. Scenariot liknar författaren Martin Amis begrepp *karaoke fame*: alla är kändisar, men bara i sina egna huvuden. I förlängningen pekar tendenserna att koppla ur sig alltmer sällan och att umgås allt mindre med andra människor därinne mot en solipsistisk metaversumdystopi, snarlik upplevelsemaskinen.

Upplevelsemaskinen är som sagt välkänd och omdiskuterad. Mindre känt är tankeexperimentet *demoktesis*, det nionde kapitlet i *Anarki, stat och utopi*. Nozick ber oss föreställa oss en minimal stat som skyddar liv, frihet och egendom men i övrigt låter alla göra som de vill. En dag börjar folk

skänka eller sälja små rättigheter i sig själva, först på lek, sedan på större allvar.

FLER HAKAR PÅ och rättigheter att välja kläder, yrke, partner, löneanspråk och så vidare byter ägare. Snart är nästan alla delägare i och själva delägda av andra. Det hålls ständiga bolagsstämmor för att fatta beslut, kaos uppstår och till slut sker en stor konsolidering: ”Alla samlas från när och fjärran och köper och säljer aktier, och mot slutet av tre hektiska dagar äger (ser man på!) varje person exakt en aktie i varje rättighet över varje annan person, röstar med en röst, antingen själv eller genom att ge någon annan fullmakt. Istället för att behandla varje person för sig fattar man generella beslut för alla.” Så har den minimala staten där alla gör som de vill omvandlats till en demokratisk stat med detaljerade regler – och även den som ser fördelar känner visst obehag över hur det skedde.

Demoktesis-scenariot – ”ägande av folket genom folket och för folket” – må ver- >>

Virtuell värld.

FOTO: PAUL MORRIS/GETTY IMAGES

alltid? Nej, svarar Nozick, för det är skillnad på att faktiskt göra något och att bara uppleva sig göra det. Vi vill vara aktiva subjekt i kontakt med verkligheten och med varandra.

ka stolligt. Men är det inte också olustigt bekant? I den moderna världen spelar digitala tjänster stor roll i våra liv – så stor att vissa ser data, likt kroppen, som delar av oss själva. I ett metaversum är det bokstavligen sant. Rätten till sådan data ger vi utan att läsa villkoren bort i små, små portioner till digitala plattformar. Vilka vi (får) umgås med beror därmed på rätten till data på Facebook, vårt läsande på X, vårt utseende på Instagram och så vidare.

IBLAND uppstår konflikter, exempelvis om ägande av sociala mediekonton som (delvis) skapats på jobbet, om amningsbilder på Facebook eller om riktad datadriven reklam. Vissa känner sig förfördelade, rentav förtryckta. Av idealism, allmänt missnöje, lagstiftning eller som marknadsföring händer det att plattformarna håller omröstningar (2009–2012 hade Facebook sådana). Så har vilda västern-internet där alla gör som de vill omvandlats till ett samhälle med detaljerade regler – och även den som ser fördelar känner visst obehag över hur det skedde.

DET SMYGANDE obehagets mästare John Ajvide Lindqvist låter i romanen *Verkligheten* (2022) sin protagonist, en influerare, under en promenad med hunden inse att hennes liv liknar demoktesis:

”Damen ger Titania ett par sista krafs bakom öronen och en banal insikt slår ner i mig. Naturligtvis ser hon sig berättigad att ge sig på min hund. Jag är ju inte alls någon främling, nej, hon känner mig och vet precis vem jag är. Kan-ske anser hon rentav att hon är delägare till mig när hon kväll efter kväll har mig fångad på sin stora eller lilla skärm. Damen säger: 'Kämpa på', och sträcker ut sin hand för att ta sin egendom i besittning.”

Än äger vi inte alla varandra, men demoktesis illustrerar en kollektivistisk metaversumdystopi som platsar i skräckgenren.

NOZICK SKREV i förordet till *Socratic Puzzles* (1997) att ”det är nedslående att främst vara känd för ett ungdomsverk” och att han inte uppfattar sig själv främst som politisk filosof utan har betydligt bredare intressen. Den som har läst hans övriga böcker vet att det stämmer. Men kanske är det också så att tiden först nu är mogen för att uppskatta det fulla omfånget i *Anarki, stat och utopi* – en samhällsfilosofisk *tour de force* där fördelningspolitik må vara en röd tråd, men vars hela väv är mycket rikare. Att ta ett steg bakåt och betrakta alla delarna är ett värdigt femtioårsfirande. ✨

FILM

Den stora paradoxen

När den första *Terminator*-filmen visades fängslades biobesökarna av kriget mellan människa och maskin och människans överlevnad. Fyrtio år senare väcker filmen också frågor om kristen etik och vårt förhållande till tid, skriver **Susanne Wigorts Yngvesson**.

ARNOLD SCHWARZENEGGER kommer för överskådlig framtid att förknippas med cyborgens T-800 modell 101, i science fiction-filmen *Terminator*. Den 26 oktober i år är det fyrtio år sedan han yttrade filmpremiärens klassiska replik: ”I’ll be back.” Det skulle visa sig inte endast gälla filmen utan även terminatorn i en miljardindustri av filmer och T-prylar. Det är inte otänkbart att den omprogrammerade cyborgens i uppföljarna 1991 och 2003 bidrog till Schwarzeneggers politiska möjligheter att väljas som guvernör

Tiden i Terminator är både kronologisk och parallell, vilket inte går att förstå logiskt.

i Kalifornien 2003 till 2011. Att *Terminator* hyllas som en klassiker beror förstås inte endast på Schwarzenegger utan även på att den förmedlar filosofiska frågor om tid, existens och ansvar visavi smarta maskiner.

NÄR JAMES CAMERONS film hade premiär var den inte den första dystopin om människans krig mot cyborger. Två år tidigare hade Ridleys Scotts *Blade Runner* haft premiär. Människans utmaning i dessa filmer handlar om kontroll över den digitala intelligens som hon har skapat. Men konflikterna utgörs inte av enkla motsättningar mellan människa och maskin utan av mer komplexa intriger människor emellan: å ena sidan de moraliskt reflekterande, å den andra sidan forskarna, miljardärerna eller den vilseförda massan som styrs av grishet och makt. I uppföljaren visas att robotar kan omprogrammeras och strida för människan ända till självutplåning – ett programmerat martyrskap. Här involveras filosofiska frågor om frihet och ansvar, om förhållandet till tiden och existensen.

Eftersom det i dagarna är fyrtio år sedan som den första *Terminator*-filmen hade premiär – i år släpps den sjunde – finns det anledning att diskutera några aspekter i denna klassiker.

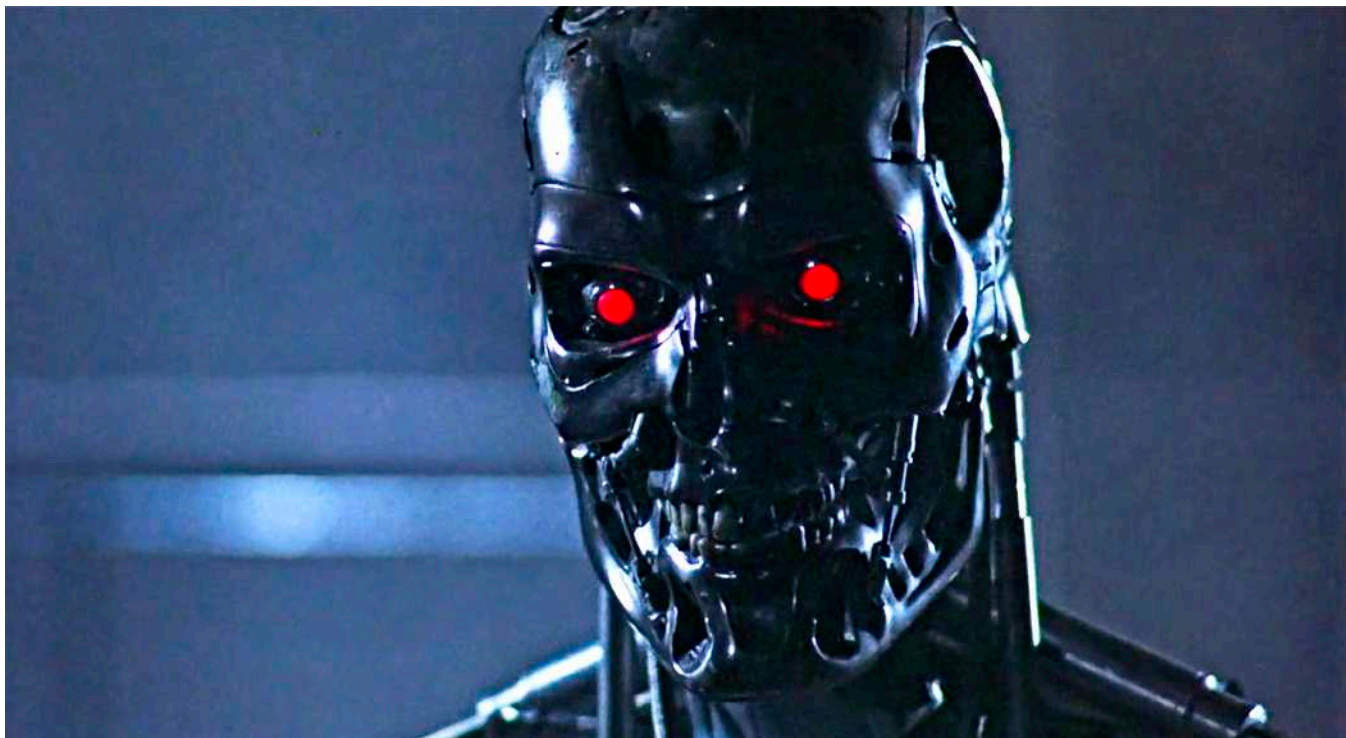
Först kan vi påminna oss om västvärlden 1984, under kalla kriget. Det är ett år som har ett kulturellt symboliskt samband med en annan dystopi: George Orwells roman 1984, filmatiserad första gången 1956. En berättelse om hur människan förlorar sin frihet, även tankefriheten, i ett monumentalt övervakningssamhälle som kan upprätthållas via avlyssning och övervakning på individnivå. Den härskande makten avser att ta kontroll för att kunna styra framtiden. I en sådan auktoritär ordning är individens underordning avgörande, men människor behövs som arbetskraft. I *Terminator* har maskinerna inte behov av människan alls, varken som arbetskraft eller energikälla som i *Matrix* (1999). Skynet, en apokalyptisk artificiell intelligens, har endast en sak i sikte: att utplåna mänskligheten. Och det är människan själv som har lagt grunden för katastrofen.

BIOBESÖKARNA 1984 förknippade avancerad teknologi med industriutveckling, rymdforskning och krigsmateriel, men smarta maskiner ingick inte i vardagslivet mer än på idéstadiet hos de välinfor-

Kyle och Sarah: komplicerat.

FOTO: ALAMY

Terminatorn.

FOTO: ALAMY

merade. IBM hade presenterat sin första persondator 1981, vilken följdes av Apples version 1983 och Steve Jobs Macintosh 1984. Det skulle dröja länge innan datorer fanns i varje hem. Detta var en tid när folk hade svårt att föreställa sig andra telefoner än fast anslutna, tills 1988 då den första mobiltelefonen kom. Folk kunde så småningom ta klivet in i den digitala eran, men när *Terminator* kom var vi alltså inte där. Idag är läget ett annat. Sedan 2013 har Kina förverkligat världens mest effektiva övervakningssystem som heter just Skynet. Om sambandet har en koppling till *Terminator* låter jag vara osagt.

Däremot finns det annat som inte har förändrats på fyrtio år: kärnvapenhotet. Det är ett kärnvapenkrig som utlöser maskinernas dominans och våld för att utplåna den lilla rest av mänsklighet som överlevde Domedagen. Den kampen tycks omöjlig att vinna, om människan inte kan ändra det historiska skeendet. I *Terminator* är det möjligt, men vilka lärdomar kan mänskligheten dra, instängd i sin egen tid och dess villkor? Profeter eller orakel lyckas sällan få folk med sig.

TIDEN I *TERMINATOR* är både kronologisk och parallell, vilket inte går att förstå logiskt. Genom att vinna mot maskinerna före katastrofen kan den kanske undvikas? Detta har även Skynet listat ut och skickar därför en terminator från 2029 till 1984 för att omintetgöra sin främsta fiende John Connor. Handlingen utspelas på så vis i en existens i förfluten tid och samtidigt i ett nu 2029 där det sista kriget utkämpas.

Frälsaren och revolutionsledaren 2029 heter alltså John Connor och han är ännu inte född när han ger sin vän och medkämpe Kyle Reese (Michael Biehn) i uppdrag att rädda Sarah Connor, inspärrad

så kallad predestinationsparadox snarlik debatterna om Kristi natur som fördes i den tidiga kristna kyrkan. Är det Fadern/Skaparen eller Sonen som kommer först? Är Sonen skapad av Fadern eller inte?

Blinkningarna till kristen teologi är uppenbara. John Connors initialer är JC, det vill säga Jesus Christ.

på mentalsjuk, (Linda Hamilton), det vill säga hans mamma som senare också kommer att strida mot Skynet för att förhindra att katastrofen sker. När Kyle landar efter tidsresan vet han mycket om Sarah genom Johns berättelser. Själv vet hon inget om sin potentiella framtid, såsom att Kyle kommer att bli Johns pappa. John skickar alltså sin pappa genom tiden för att träffa hans mamma och rädda henne från terminatorn vars uppdrag det är att utplåna modern till revolutionsledaren och därmed förhindra mänsklighetens räddning.

BLINKNINGARNA TILL kristen teologi är uppenbara. John Connors initialer är JC, det vill säga Jesus Christ. Att han föds är likt ett mirakel, en konsekvens av ett möte som aldrig hade kunnat äga rum utan tidsresan som ordnas av den som är "född men inte skapad" som det står i den kristna trosbekännelsen och som kämpar mot det onda för att rädda världen. Hur det går ihop har föranlett diskussioner om en

Finns Kyle före John eller tvärtom? Kyrkomötet i Nicaea 325 besvarade frågan om Kristi natur genom dogmen att han inte är skapad. De är av samma natur: "född och icke skapad, av samma väsen som Fadern". Parallellen med blinkningen håller dock inte rakt igenom.

SKILLNADEN MELLAN filmen och den kristna teologin är att både Kyle och John endast är människor och att det är sonen som skickar fadern för att möjliggöra sonens ankomst. I slutet av *Terminator* spelar Sarah in kassetter till sin blivande son som 1984 endast är ett foster i magen: "Ska jag berätta om din pappa? Oj, det är tufft. Kommer det att påverka ditt beslut att skicka honom hit, om du vet att han är din pappa? Om du inte skickar Kyle, kommer du inte att finnas. Gud, man kan bli galen av att tänka på allt detta..."

Tidsresor är en paradox, minst sagt. Den som ändrar förutsättningen för något som ännu inte har hänt kommer att riskera sin egen och andras existens. Frågan som väcks >>

är också vad tid är. Finns den? Har den en riktning? Är den linjär eller cirkulär? Vanligen skiljer man mellan fysisk tid och upplevd tid. Den första är exempelvis relationer mellan händelser, samband mellan en orsak och dess verkan. Det andra är den upplevda tiden, som Augustinus reflekterade över under slutet av 300-talet. Hans synsätt dominerade fram till Immanuel Kant som i slutet av 1700-talet definierade tid som en åskådningsform för människans upplevelse av världen (den andra är rummet).

BÅDE AUGUSTINUS och Kant är överens om att tiden inte är något i sig själv utan en relation till världen och oss själva. Genom det vi kallar tid tolkar vi något som förflutet, som nu och som framtid. Om vi försöker fånga ett ögonblick har det redan passerat och blir på sin höjd ett minne som kan erfaras i nuet men inte fångas av det. Likaså är det med framtiden. Vi kan föreställa oss den, men föreställningen hör till nuet som alltså genast försvinner till förfluten tid. "Om ingen frågar mig vet jag det, men om jag ska förklara det vet jag det inte", skriver Augustinus om tiden i *Bekännelser*.

Den filosofiska paradoxen om tid är existentiellt grundläggande för berättelsen i *Terminator* och hör till filosofins och teologins stora frågor. Augustinus betraktade tiden som linjär, men i Skynets system av artificiell intelligens räknas inte händelser som strikt kronologiska vilket också påverkar maskinernas och människans villkor. De kan förflytta sig i tid men inte ställa sig utanför åskådningsformerna. De är bundna av materialiteten i tiden, men kan ändra utfallet av framtida händelser. Genom Kyles, Johns, Sarahs och terminatorernas ingripande i historien förändras förutsättningarna, men ingen av dem känner till konsekvenserna av de nya omständigheterna. Kanske är det endast en annan väg mot Domedagen, det stora kärnvapenkriget, eftersom både människan och hennes skapelse Skynet är "programmerade" för både destruktivitet och kreativitet.

I UPPFÖLJAREN förmedlas budskapet: "Det framtida ödet ligger i våra egna händer." Vad som formar villkoren beror på en oändlig mängd händelseförlopp. Det går inte att börja om från en nollpunkt men det går att korrigera händelseförlopp. Men den dag det inte längre finns någon som kan uppleva världen kommer den tidsdimensionen att upphöra. Människan behöver tro på en återuppståndelse i någon form: "I'll be back", blir därför en programmerad förhoppning även för maskinerna. ✨

FOTO: BRANDON BELL / GETTY IMAGES

USA

Kung Donald och den nya högern

För Donald Trumps anhängare är han en modern variant av en patriotisk kung. Förhoppningsvis står den amerikanska frihetsfilosofen emot hans auktoritära politik, skriver **Fredrik Erixon**.

DET VAR EN HÄNDELSE som såg ut som en tanke. Den 4 juli, USA:s självständighetsdag, datumet då de tretton amerikanska kolonierna bröt sig loss från just Storbritannien kallade Rishi Sunak till sommarens brittiska val. Det amerikanerna firar är att den andra kontinentalkongressen, den 4 juli 1776, godkände självständighetsdeklarationen. Dess grundläggande doktrin var revolutionerande – och är det fortfarande. För första gången bildas en ny stat på basis av en idé om okränkbara individuella rättigheter. Dessutom ges staten bara en huvudsaklig uppgift: att försvara dessa rättigheter.

Allt sedan 1776 har det amerikanska experimentet handlat om detta: Kan ett land verkligen överleva på basis av en filosofi? Frågan inbegriper på ett sätt också den stora metodstriden inom de humanistiska disciplinerna – filosofins förnuft och allmängiltighet mot historieämnets

tradition och tillfällighet. Och om USA representerat den filosofiska metoden till politik är den andra kantens stora företrädare – historiemetodens *sui generis* – Rishi Sunaks Konservativa parti.

DENNA METOD ÄR också nödvändig för att förstå den turbulenta amerikanska politiken idag – särskilt på högerkanten. Väns-tern är trots allt enklare att förstå. Allt sedan Woodrow Wilson har amerikanska progressiva, förvisso med flera undantag, fört ett lågintensivt krig mot den filosofiska metoden i den amerikanska självständighetsförklaringen. Högerens utveckling är mindre linjär. Det är dessutom högern som idag är i uppror med sig själv. I grova drag har republikaner under lång tid varit den konstitutionella filosofins beskyddare. I ett tal på 150-årsjubileet av självständighetsdeklarationen 1926 förlängde Calvin Coolidge den klassiska idén om

konstitutionen och gjorde den aktuell långt in på 1900-talet. Han band ihop konstitutionen med naturrätt, idealism och en

Det som samlar den nya högern handlar om regim – inte politik. Dess utgångspunkt är, i bred mening, postliberal: den

På republikanernas konvent i Milwaukee i juli kunde man köpa både Trumpbibeln och Trumpdildos.

god dos andlighet, och ställde denna filosofi som kontrast till historicism och Europas blod-och-jord-politik. Humanismen i Coolidges självständighetsdoktrin kom senare att bli den politiska motsatsen till 1900-talets totalitära stater. Den vägledde alla republikanska presidentkandidater till 2016. Och sedan kom Donald J Trump.

I TIO ÅR HAR många undrat: Vad handlar egentligen fenomenet Trump om? Svaret, tycks det mig, behöver komma i två delar. Den första, och enkla, förklaringen av fenomenet Trump handlar om hans egen personlighet, och den är rätt uppenbar. Han är en narcissistisk *blowhard* som fuskar i det mesta och som i decennier speglat sig i amerikansk kändiskultur och landets hysteriska medieklimat. Politikern Trump är ingen annan än fastighetsmagnaten Trump, golfaren Trump eller dokusåpa-personen Trump. Han är Trump – jättebebis.

Den andra förklaringen är mer komplex och handlar om den framväxande MAGA-rörelsen – eller den nya högern. Den kopplar såklart till en amerikansk politisk tradition av bröd och skådespel – populism – och dess förakt för regler, lagar och domstolar som begränsar en nutida Caesar. Men association med caesarism, eller det slags politiska form som Platon beskrev som tyranni, är samtidigt svag. Den nya högern handlar heller inte om fascism eller nationalism. Även om Trump, narcissisten, gillar prestige utmärks MAGA snarare av passiv inställning till system och makt. Den kulturella instinkten tycks vara att Washington ska "lämna oss ifred".

FINNS DET, FÖR ATT använda det engelska uttrycket, "a method in the madness"? Svaret är kanske enklare än vi tror. Varken Trump eller den nya högern är ideologiska projekt. Politiskt är de en blank projektyta där allt och inget kan fastna. Säkerhetspolitiska isolationister finns i rörelsen – liksom hårdkokta realister och vänner av militära allianser. Federalister med en ursprunglig tolkning av konstitutionen kan vara lika mycket MAGA som konfederalister från sydstaterna. Den nya högern samlar benhårda abortmotståndare men också sexliberala swingers. På republikanernas konvent i Milwaukee i juli kunde man köpa både Trumpbibeln och Trumpdildos.

eftersträvar en annan kombination av politiska styrelseformer än dagens och menar att ett nytt slags politisk sociologi kommer att växa fram med en ny regim. Den nya högern är inte anti-demokratisk och inte nödvändigtvis auktoritär. Tongivande tänkare som Patrick Deenen och Yoram Hazony, som båda står nära J D Vance, hämtar inspiration från antikens filosofer och judisk-kristen tradition. Om det finns en historisk modell för det slags regim de eftersträvar är det den klassiska formen av – just det – det brittiska torypartiet.

DET ÄR EN monarkisk-demokratisk regim, och vill man förstå dess beståndsdelar bör man bekanta sig med Vicomte Bolingbroke – tory-humanist, jakobit och en ledande engelsk politiker och skriftställare under 1700-talet. Han har kallats för en antimachiavellisk Machiavelli. Beskrivningen är träffande för precis som den florentinske

Politiskt är de en blank projektyta där allt och inget kan fastna.

tänkaren behandlar Bolingbroke en klassisk politisk fråga som regelbundet återkommer i historien: Hur kan man förändra en regim som kollapsat i korruption? Frågan bygger ofta på den historiska metodens politik och definierar ett tillstånd då lagar och styrelseformer behöver ändras för ett lands överlevnad. Bolingbroke söker i sin skrift från 1738, *The Idea of a Patriot King*, också svaret i monarkiskt styre men till skillnad från florentinaren återknyter han till antik och medeltida filosofi. Han utvecklar en moralisk ordning som bygger på gudomlig rätt och publik dygd snarare än machiavellisk brutalitet och manipulation.

Bolingbroke står inte för rationalitetens eller de raka linjernas metod – precis som den nya högern. De delar önskan om en regim byggd på patriotism och monarki snarare än nationalism och absolutism, eller tyranni. Utgångspunkten är korruption, ett begrepp som varken Bolingbroke eller MAGA anser handla om bestickning och bruna kuvert. Den är resultatet

av politiska villfarelser och finanselitens makt, markerat av ett slags oligarki där olika intressen kontrollerar partier och andra institutioner för publik makt – medier och universiteten, till exempel. Hotet mot nationen och frihet kommer inte från för mycket makt i händerna på en politisk ledare utan i myllret av konkurrerande oligarker och eliter. Situationen är så illa att en ny ledare är nödvändig för att sätta ut en ny kurs – eller, för att mynta en slogan, Make America Great Again.

KONSTITUTIONER BEHÖVER därför skrivas om för att rädda landet. Det är dock ingen särskild politik eller exekutiv agenda som ska skapa ordningen i kaoset: ledaren och den nya regimens reducering av oligarkernas makt är det enda som behövs. Den patriotiske kungen behöver ha klassiska publika dygder som mod och slughet, och i bästa fall också privata dygder som lidelse för sanning och rättvisa. Men det är inte en ängel som efterfrågas utan en ledare med kraft att byta regim och som kan ge uttryck för ett lands tradition, särskilt nedärvda föreställningar och den naturliga lagen.

För den nya högern – tänkarna likväl som fotfolket – är Trump en modern variant av denne patriotiske kung. Kung Donald är, mer än något annat, en provokation till vad de ser som vår tids oligarker: traditionella medier som CNN och *New York Times*, ESG-ideologer på Wall Street-bankerna och woke-puritaner på Ivy League-universiteten. Men precis som Bolingbroke gör den nya högern också medgivandet att monarkin inte kan vara oinskränkt: den patriotiske kungen är ett ideal och kung Donald är inte exemplarisk. Då kungen inte kan mönstra nödvändiga egenskaper för att kontrollera oligarkerna och uttolka den naturliga lagen behöver monarkin, noterade Bolingbroke, balanseras av folket. Precis som MAGA-tänkarerna var han skeptisk till politiska partier och trodde att folkviljan kunde kanaliseras till parlamentet direkt i den nya regimen.

BOLINGBROKE MÖTTE motstånd. Thomas Jefferson och Benjamin Franklin var intimt bekanta med hans toryism och tog den som inspiration för att göra det motsatta i självständighetsdeklarationen. Den filosofi de och andra grundlagsfäder gjorde till USA:s konstitution – det amerikanska experimentet – klandrade både monarki och idén om folkviljan. James Madison polemiserade direkt med Bolingbrokes form för ett anti-oligariskt styrelseskick: det var i pluralismen – i den ena fraktionens kamp med en annan – som han menade att friheten bevarades. Den filosofin kan överleva en andra period för jättebebis Trump. Förhoppningsvis kan den också stå emot kung Donald och den nya högern. ✨

Glöm honom inte!

Den ryska förtryckarapparaten krossar vad den föresatt sig.

Den grävande amatörhistorikern Jurij Dmitrijev från Karelen sitter dömd till 15 års hårt arbetsläger – i Mordvinien vid Volga, gammalt centrum för Gulagläger. Hans brott? I nära trettio år hade han kartlagt offren i Karelen för Stalintidens terror 1937–38. Han letade i arkiven som hade öppnats efter Gorbatsjovs reformer och sökte i skogarna efter avrättningsplatser. Först 1997 lyckades han och började gräva – i Sandarmoch och Krasnyj Bor, norr om huvudstaden Petrozavodsk.

Han räknade med att kring 10 000 människor hade mördats där, utan rättegång, med nackskott. En kapten, fann han, hade på en enda natt skjutit 446 personer.

Snabbt blev Sandarmoch en minnesplats. Tusentals människor brukade samlas på en minnesdag i augusti varje år, fram till 2016. Anhöriga byggde upp små gravplatser med tak, både präster och politiker deltog.

Men 2016 vände allt. I november hade Jurij Dmitrijev tilldelats republiken Karelens främsta utmärkelse, en månad senare arresterades han, grundlöst anklagad för att inneha pornografiska bilder på sin styvdotter.

I april 2018 frikändes han dock men häktades på nytt i juni, anklagad för sexuella övergrepp på dottern och för försök att fly. I juli dömdes han lokalt till dryga tre års fängelse, vilket Högsta domstolen i mars 2022 slutligen ändrade till 15 års hårt arbetsläger.

Jurij Dmitrijev: 15 år i fängelse för att ha sagt sanningen.

FOTO: TT

Vissa domstolar stretade alltså emot men trycket från säkerhetstjänsten gav utslaget.

Jurij Dmitrijevs kamp för sanning och rättvisa har stoppats. Hans insatser skildras nu i en sällsynt stark och konsekvent dokumentär av den nederländska filmaren Jessica Gorter: *The Dmitriev Affair*. Hon har samlat in inspelningar från hans grävningar 1997 och själv intervjuat Dmitrijev sommaren 2016, strax före rättegångarna. Hon kunde sedan med hjälp av en rysk fotograf följa hela den långa domstolsprocessen.

I Gorters långa samtal med Dmitrijev sommaren 2016 beskriver han varför han satat trettio år på att dokumentera och gräva:

– Varje människa har rätt att känna till sitt ursprung och platsen där familjen vilar... Staten ser människorna som kollektiv, vi räknar varje individ, förklarade han, djupt rotad i sin ortodoxa tro.

Dmitrijev har under åren kunnat ge ut fem böcker med namn och detaljer om de avrättade i Karelen. Därbland två tusensidiga minnesböcker med karelskt statligt stöd.

Många ryssar har genom åren vågat stötta Dmitrijev. Han har fått Moskvas Helsingforskommittés pris och likaså Sacharovpriset av den norska Helsingforskommittén 2021.

Så sent som nu i mars 2024 utsågs Jurij Dmitrijev till en av årets personer för utmärkelsen The European Day of the Righteous, för att påminna om deras kamp mot brott mot mänskligheten.

Från svensk sida har stödet för Jurij Dmitrijevs insatser däremot varit lamt. Den enda större utmärkelsen han fått är ett viktigt pris från Anna Dahlbäcks Minnesfond 2020 som han också har kunnat ta emot.

Den enda ledande svenska politiker som engagerat sig i Jurij Dmitrijevs öde är före vänsterledaren Jonas Sjöstedt. Han har besökt minnesplatsen Sandarmoch och har upprepade gånger manat regering och riksdag att agera. Men tyvärr bara fått vänliga svar utan löften om handling.

Jurij Dmitrijev, 68 år gammal, sitter kvar i hårt arbetsläger. Han kom inte med i den stora rysk-västliga fångutväxlingen i augusti. Desto mer angeläget att Sverige ändrar sitt ointresse till ett bestämt engagemang för hans människorättsinsats.

Olof Kleberg

CIRKELN ÄR SLUTEN

Uppvuxen i en sömnig och prydlig förort till Stockholm, minns jag sommarnätterna som tonåring. Vi var ett litet gäng som drog runt i rutnätet av välskötta villaträdgårdar, med bultande hjärta nästan som raseri – *Här händer ingenting! Här finns ingenting!*

Staden lockade, med barer, klubbar, affärer och människor i mängd. Vi åkte dit så ofta vi kunde, att dra runt på stadens gator var mer spännande än på förortsgatorna – här kunde vad som helst hända!

Så fort vi nådde vuxen ålder flyttade vi från förorten. Till staden, eller ännu hellre, en ännu större stad utomlands. Och levde livet. Jag gick på klubbar, dansade tills skorna gick sönder och stapplade hem

i gryningen. Jag åt frukost på kafé och cyklade till jobbet, åt lunch i en park och drack cocktails på en bar på kvällen.

I förbifarten noterade jag hur vissa gamla vänner skaffade barn och flyttade tillbaka till förorten vi kom ifrån. Detta måste vara döden, tänkte jag. Där finns ingenting! Där händer ingenting!

Och åren gick. Äktenskap och barn. Att dansa sönder sina skor under tropiska sommarnätter blev alltmer sällsynt, och till slut kunde jag inte minnas när det hände sist.

Samtidigt förändrades staden på samma sätt som resten av landet. Det romantiska skimret försvann i takt med att gängkriminaliteten ökade. En eftermiddag

tittade jag på bostadsannonser i min gamla förort. Ett halvår senare var min lägenhet såld och hela familjen installerad i ett radhus i en förort där ingenting händer.

Nu promenerar jag på väg till jobbet i rutnätet av välskötta villaträdgårdar. Och njuter av blommande rosor och syrenhortensia. Här händer aldrig någonting. Inga skjutningar, få inbrott. Barnen går själva till skolan och till fotbollen. Här finns ingenting, inga barer och ingen häftigare restaurang än indiern vid tågstationen.

Så jag gör ingenting. Påtar i min trädgård, fyller upp min bokhylla, iakttar barnen som växer upp. För när cirkeln sluts så behöver man inte så mycket mer.

Catta Neuding

Citius – Altius – Fortius

Får man tro experterna var de olympiska spelen i Paris en stor succé. Och det finns väl inga större skäl att inte göra det.

Frankrike visade sig från sin bästa sida och med undantag från en del kallsupar i Seine, så verkar själva arrangementet ha förlöpt utan större intermezzon. Staden Paris utgjorde en närmast oslagbar fond.

Det hela blev inte sämre av att olyckskorparna sällan har haft större förhoppningar. Spelen i Paris skulle bli ett crescendo av franskt elände. Ett OS av strejker, värmeböljor, demonstrationer och – i allra värsta fall – terroristattacker. Om inte annat skulle vägglössen äta upp olympierna.

Men inte Frankrike. Istället glädje och panache. Ryttartävlingarna i Versailles. Fäktningen i Grand Palais. Det geniala påhittet att varje medalj innehåller en bit av Eiffeltornet.

IDROTTLIGT ÄR DET väl mer svårbedömt. Prestationerna är i världsklass, men utbudet blir alltmer bedövande. Jag har tittat rätt sporadiskt och alldeles för lite. Jag minns när ett sommar-OS var en förevändning att släppa allt annat och titta på oändliga sejourer av fribrotningskval, velodromcykling, tyngdlyftning och simhopp. Varifrån kom detta tålmod?

Svaret var att det var magiskt. Det fanns alltid en möjlighet att få uppleva stor historia. Så känns det inte riktigt längre. Men avföretrollningen är inte fullständig, En gnista magi finns där. Inte bara i det idrottliga – utan i OS som fenomen. Hjältarna och triumferna. Skurkarna och nederlagen. Det spektakulära och det osannolika.

Det handlar naturligtvis om segrarna och rekorden. Men också baksidorna.

VAD VORE OS-HISTORIEN UTAN den sovjetiske moderne femkamparen Boris Onisjtjenko, som vid OS i Montreal 1976 installerade en fuskknapp i sin värja? Eller blodbadet i Melbourne 1956, där det ungerska vattenpololaget besegrade Sovjetunionen veckor efter att sovjetiska styrkor slagit ner den ungerska revolten. Eller basketfinalen 1972.

Ett viktigt skäl till att Östtyskland vann samtliga fyra tävlingar i den nya grenen kanotslalom i München (mer korrekt Augsburg) just 1972 var att man spionerat på byggandet av den konstgjorda anläggningen och byggt en kopia i Zwickau. Den vetenskapliga socialismen lämnade inget åt slumpen. Sport, steroider och spioner.

Vi minns Shizo Kanakuri, ”japanen som för-

svann”. Som utmattad 1912 stapplade in i en trädgård i Tureberg och bjöds på hallonsaft. Kanakuri skulle återkomma till Stockholm knappt femtio-fem år senare för att avsluta loppet.

Och sådant händer fortfarande. I stort och i smått.

EN PAKISTANSK-INDISK uppgörelse i herrarnas spjut, med en man från Granada på bronsplats. Uzbekiska brottare. Egyptisk pingis. Jag har en tysk vän som åkte till Paris för att på plats heja fram sin rwandiska fäkttränare, som deltog i damernas värja. För att inte tala om alla chanslösa idrottare som representerar sitt land, kämpar väl och med några minuter, kast, gem, set eller hopp skriver in sig i den olympiska historiens.

Grenarna är på tok för många. ”Breaking” – mer känt som breakdance – känns onekligen en bit från Nurmi, Beamon och Korb. Breaking stod på programmet för att IOK-ledningen vill göra spelen mer ”könsbalanserade, ungdomliga och urbana”, samt inte minst attrahera en publik som är mer ”social media savvy”. Det saknas inte möjligheter för den salongsreaktionäre att gå i taket.

EN UTÖVARE uttryckte före spelen en förhoppning om att den olympiska debuten skulle bidra till att ”professionalisera”. En ironi mot bakgrund av att man en gång slutade att tävla i Litteratur, Målning, Skulptur, Musik och Arkitektur.

Inte för att de inte ansågs vara idrott, utan för att det helt enkelt inte fanns några amatörer. Konstnärer, författare och arkitekter var otvivelaktigt yrkesmän.

Rachel ”Raygun” Gunns redan klassiska uppvisning var nu ett effektivt försvar mot alla proffsanklagelser. Och till vardags försörjer sig australiskan mycket riktigt som doktorand i ”Dans och genus”. Helt i anda av baron Coubertins höga ideal av vänskapligt tävlande amatörer.

DET RÄCKTE DOCK inte för att bli en permanent del av programmet. 2028 satsar man istället på lacrosse (frånvarande på programmet sedan 1908), cricket (senast med i Paris 1900) och ”flaggfotboll” (en variant av amerikansk fotboll, utan kroppskontakt). Det senare ger närmast intryck av att man fått in den amerikanska skolgymnastiken på programmet.

Om fyra år kan vi återigen glädjas, förfasas och förundras. Jag lovar. Los Angeles borgmästare har redan utfäst att spelen ska bli ”bifria”. ✨

Fredrik Johansson
är konsult och
skribent.

”Den vetenskapliga socialismen lämnade inget åt slumpen. Sport, steroider och spioner.”

Staden Joyce

I *Ulysses* får hela livet och du själv ovetandes plats. Vill du träffa James Joyce är det bara att lyssna till gatuljuden i Dublin.

Av Mikael Timm

Att vandra i stora författares spår är ett osäkert sätt att vinna kunskap om deras texter. Men roligt! Själv har jag traskat i Williams Faulkners trakter eftersom jag ville finna den hemliga skrivarstuga han hade utanför Oxford i djupaste Mississippi. Sista sträckan gick genom tjockt gräs i 35-gradig värme. Svetten sved i ögonen, jag fick kasta mig åt sidan för att inte bli nedsprungen av en skock vilda kalkoner och väl framme vid den förfallna stugan hälsades jag av en orädd orm. Förvisso en minnesvärd "promenad" men blev jag klokare? Kanske inte, men sedan dess har jag onekligen läst Faulkners landskapsskildringar med större uppmärksamhet.

Efter att ha traskat genom Georges Simenons Paris och Baudelaires Bryssel har jag lärt mig att litterär turism blir intressantare om man struntar i författaren och istället placerar sig där verket utspelas och tittar efter vad författaren valde att *inte* ta med. Men det finns en stad som tystar alla invändningar: Dublin. Där behöver inte den vandrande läsaren bry sig om skillnaden mellan fiktion och verklighet eftersom staden anpassat sig till fiktionen. James Joyce som knappt skrev några debattartiklar har haft större inflytande på sin stad än August Strindberg på Stockholm. Så är också Dublin förmodligen den enda stad som medvetet försöker likna en roman.

Handlingen i *Ulysses* utspelas under en enda sommardag 1904 och har två huvudpersoner: den medelålders annonsförsäljaren Leopold Bloom och den unge läraren och frilansskribenten Stephen Dedalus. De genomkorsar var för sig Dublin för att på småtimmarna mötas utan att något avgörande händer. Generationer av läsare som trollbundits av boken har fått frågan vad den handlar om och >>

Stadens store son.

FOTO: LUIS DAVILLA/TT

byggde

”

Till skillnad från franska naturalister och svenska arbetarförfattare som ville påverka samhället var Joyce diskret.

O'Donoghue's Pub i Dublin.

FOTO: LISA WILTSE/GETTY IMAGES

svarat ...”tja, egentligen ingenting”. Romanen handlar om en dag i livet, en dag i Dublin. Det räcker och blir över.

Till skillnad från franska naturalister och svenska arbetarförfattare som ville påverka samhället var Joyce diskret. Dessutom gick han i exil samma år *Ulysses* utspelas och var alltså inte med om påskupproret 1916. Joyce var 22 år gammal då han lämnade Irland för gott tillsammans med sin blivande hustru Nora. En anledning var att de inte vilja underkasta sig konventionerna och gifta sig katolskt. En annan orsak till exilen var avskyn mot hemlandet ”en sugga som äter sina barn” som det står i Joyces *Dublinbor*. Men viktigast var säkert tanken på vad som skulle gynna hans författarskap. Dublin var en avkrok – var det rätt ställe att skapa ett mästerverk?

Kanske insåg Joyce att han behövde distans för att se sitt ämne. *Ulysses* är skriven av en tillbakablickande man som på avstånd betraktar sig själv och sin ungdoms stad. När Joyce lämnade Dublin hade den 350 000–400 000 invånare. Tuberkulos och tyfus härjade, barnadödligheten var en av de högsta i västvärlden.

Joyce var inte ensam i sin exil. Mellan åren 1845 och 1911 sjönk Irlands befolkning från 8,3 till 4,4 miljoner. Dublins största turistattraktion är ett supermodernt museum, EPIC, ägnat emigrationen. Det ligger i Docklands, en del av Dublin som är helt omvandlad av modern arkitektur och där knappt en tegelsten finns kvar från Joyces tid i staden. Liffey, floden Joyce många gånger refererar till i *Ulysses*, inte minst i *Finnegans Wake*, flyter i samma fåra, men nästan allt på stränderna är annorlunda. Man kan inte doppa sig två gånger i samma stad.

Kulten av Joyce tog fart på allvar först under 1980-talet då *Bloomsday* blev officiell högtidsdag. Världen över finns festivaler för viktiga 1900-talsförfattare, men Dublins dyrkan av

Joyce är unik. När Stockholm blev kulturhuvudstad 1998 anordnades den första Strindbergsfestivalen med tal av författare, uppläsningar och citat insprängda i Drottninggatans asfalt. Drygt tjugo år senare är citaten det enda som finns kvar.

Att Strindberg inte lyfts fram i Stockholm beror förstås på svenska kulturpolitikens ytterst knappa stöd till enskilda personer. Den enda författare svenska ministrar talar om är Astrid Lindgren. Läsförämjande föreningar kan få bidrag men den som vill hylla Strindberg bör flytta utomlands. Kanske beror bristen på hyllningar av att Strindbergs livsverk är stort, motsägelsefullt och osvenskt experimentellt. *Ulysses* är visserligen en bok som omfattar allt – men det är trots allt en bok. Och så lade Joyce ut så många referenser och gåtor att det passar internetgenerationerna.

Joycekulten i Dublin består mer av firande och enskilda arrangemang än av permanenta utställningar. Inte mycket av EPIC:s stora utställningsyta med filmer och interaktiva databaser ägnas kultur. Joyce finns förstås där men han var större än sin stad. Kanske är det just därför han både älskar och mästrar den i *Ulysses*. Avståndets frihet använde han till att förvandla det trångsinta Dublin till romanens stad som är roligare, mer frispråkig och mindre instängd.

Men det finns en motsättning mellan beundrare och författare. Joyce gav upp och flydde. Jag och andra som går i hans fotspår gör tvärtom – vi försöker nåla fast författaren och hans text i verkligheten. Joyce excellerade i ”inre monologer”, hans gestalter låter tankarna flöda. För Joyce är en avvikelse den sanna vägen. Vi Joycepilgrimer vill med den troendes entusiasm däremot låsa fast händelserna och orden. Vad syftar ett ord på, var exakt stod Bloom när han sade den repliken, hur luktade citrontvålen han köpte?

Invånarna och myndigheterna i Dublin ser till så att vi nästan alltid får svar. *Ulysses* är en enorm konstruktion, men genomtänkt i varje detalj. Lika fri som Joyce var i associationer och ordlekar, lika konkret var han med geografin. Hans mest berömda kommentar till boken är att den är skriven med sådan noggrannhet att det skulle gå att bygga upp staden efter romanen. Det stämmer naturligtvis inte, för vad Joyce skapade är en drömstad. Men sådana håller längre än sten och armeringsjärn.

Under åren 1904 till 1921 då boken publiceras i Frankrike vistas Joyce utomlands. Han är närmare 10 år i Trieste. Därpå beger han sig till Zürich där han stannar så länge första världskriget pågår varpå han reser till Paris. Hans kunskapsförstärkt är omätlig. Efter 1912 besökte han inte staden men bombarderar gamla vänner och bekanta med brev: hur såg skylten ut över en viss affär, hur ser det huset ut på den gatan, visst hette väl bartendern...? Även efter att boken publicerats och han själv blivit en berömd författare i Paris förhör han besökande Dublinbor som vill tala litteratur med detaljerade frågor om butiker och pubar i Dublin.

Den som läser brev och anteckningar om romanen kan få intrycket av att Joyce är en kontrollfreak sysselsatt med ett projekt som aldrig kommer att förverkligas. Han förefaller nöjd med att gräva ned sig i detaljer, arbetet verkar viktigare än den text det ska resultera i.

Det var tvärtom. En amatör hade givit upp denna gigantiska omdiktning av *Odysséen* där den antika berättelsens episoder överförs till en speciell dag i Dublin. Men Joyce förstår att han i sin roman kan ge Dublin och därmed sin egen ungdom evigt liv. Han lyfter ut en dag ur tidens ström och gör den till en liten ö där tiden står still och det aldrig blir morgondag. Dublin är för honom en inkarnation av alla städer, må vara att den ligger i Europas utkant. Joyce vet att de platser *Odysséen* besökte i Homeros dikt var ännu mindre. Men det som hände mellan människorna han berättar om, berör oss än idag.

Själv läste jag boken första gången när jag var 18 år gammal. På sista lektionen före studenten delade svenskläraren ut en lista med modern litteratur läroplanen inte tog upp men som vi absolut borde läsa. Där stod *Ulysses* högst upp.

Sedan dröjde det mer än ett halvsekel innan jag kom till Dublin men redan på flygplatsen mötte jag Leopold Bloom. Han stod och sög eftertänksamt på en kaka vid ett kafé, en rundnätt flintskallig man försjunken i någon tanke, ungefär som när Leopold Bloom åt en ostsmörgås i kapitel 8. Och han vill gärna visa mig sin stad. Berättelserna flödar trots att vi träffades för en minut sedan.

Känslan att gestalter ur boken är på rymmen i det moderna Dublin infinner sig vart jag än tar mig. På bussen i en förort hamnar jag intill fyra byggnadsarbetare som diskuterar olika popsångers kvalitet – varpå de alla börjar sjunga sin favorit tills en segrar och får med sig de andra i

samma Motownklassiker. Byggarbetarna fortsätter knappast till Byrnes pub som Bloom besökte, den är numera lite snöfsig, men att de lever i Joyces stad går inte att missa.

Själv en så pass bra sångare och en närmast professionell uppläsare av texter, är hans språk genommusikaliskt. Han såg dåligt men hörde bra. För Joyce var stadsljuden en mycket viktig del av Dublin och tal, gatuljud och förstås musik blev ett avgörande element i hans stil. Redan i novellsamlingen *Dublinbors* avslutande novell är musiken navet i berättelsen. Hustruns reaktion på en sång får huvudpersonen att förstå hur lite han känner sin fru. Hur långt det är mellan människorna i denna trånga stad.

>>

Flanören som betraktare.

FOTO: TUULAND BRUNO MORANDI/ALAMY

”

Joyce gav upp och flydde. Jag och andra som går i hans fotspår gör tvärtom – vi försöker nåla fast författaren och hans text i verkligheten.

Men ljuden behöver inte vara vackra. I *Ulysses* finns ett välkänt avsnitt där ett obegripligt ord kommer in i berättelsen, nästan som det vore skrivet på en dator där ordbehandlingsprogrammet har ett fel. Det är ljudet av en häst som går förbi på gatan utanför den pub där berättelsen just då utspelas.

Tekniken var ny i litteraturen men inte i musiken. Att han inspirerades av musik var självklart och han övervägde att bli yrkesmusiker. Bevarade inspelningar från Paris visar att han närmast var en professionell uppläsare och likt Strindberg lät han sig fotograferas med gitarr. Jag gissar att han skulle gilla den moderna flerspårstekniken där en ljudtekniker kan mixa om instrumenten och ändra tonhöjd. Han hade gillat att klippa in märkliga ljud i melodin. Jag tror inte han virrat bort sig för hur skiftande än *Ulysses* kapitel är i stil tappar Joyce likt en skicklig jazzmusiker aldrig bort melodin.

Kanske är det just ljuden och musikaliteten som gör det så givande att vandra genom Dublin. Husen har förändrats även om stadsplanerna av respekt för romanen låtit gamla fasader som man känner igen från romanen stå kvar och så bygger man ett nytt hus bakom. Givetvis lämnas gamla namn på hotell och affärer oförändrade, fastän verksamheten sedan länge är nedlagd. Precis som i romanen finns lager på lager av arkitektur att avtäcka för vandraren/läsaren.

Men framförallt gäller det att lyssna fram boken. Molly är sångerska, Leopold är oerhört musikintresserad och deras dotter tar piano-ktioner. Mollys manager och älskare är förstås operakunnig och flera av de Leopold och Stephen träffar på sina färder genom staden diskuterar musik. När Bloom är på en krog och äter sin middag hör han Stephens far sjunga i rummet bredvid.

Människorna i Dublin delar samma sångskatt. Och för Joyce är stadens ljud del av musiken.

Staden Dublins kollektiva sång gör skillnaden mot det melankoliska Trieste enorm. Jag förstär att Joyce längtade till den där dagen 1904. Alla vackra kaféer och Europas största torg till trots är den italienska staden dyster jämfört med Dublins uppsluppna energi. Trots kylan en vårväll i Dublins pubområde står unga flickor i kortkort och deras uppvaktande kavalerier i t-shirt utomhus i timmar och sjunger och skämtar medan temperaturen närmar sig noll. På en bullrande krog haglar spydiga kommentarer mellan servitörer och gäster på engelska, franska och italienska. I ingen annan europeisk storstad har jag hört så många skruvade historier, så många sånger och så många skratt. Visst kan man stå vid en adress som finns i *Ulysses* men framförallt är Dublin en stad där man kan sätta sig på en bänk, blunda och lyssna efter romanen. Kanske var det gatuljuden Joyce hörde när han somnade i hotell-sängen och var natt reste hem.

Eftersom det var svårt för Joyce att få sina verk publicerade ses han ibland som ett lidande geni. Det stämmer knappast. Visserligen dröjer det till Joyce publicerar sin första bok, diktsamlingen *Chamber Music* men han är redan som 20-åring i Dublin uppmärksammas för sina artiklar i olika tidningar. I romanen får lärarvikarien Stephen i uppgift att försöka få in artikel om mul- och klövsjukan som hans rektor skrivit i lokaltidningen. I verkligheten var det Joyce själv som skrev en sådan artikel. Att den dyker upp i romanen är ett av många exempel på hur Joyce tar ett steg åt sidan och parodierar sig själv. Förmodligen får man en ganska bra bild av författaren i *Ulysses* där Stephen försörjer sig som lärare, medan alla vet att han vill bli författare. Han är en "rising star", nästan ett underbarn vars upphöjelse låter vänta på sig.

Så var det också för verklighetens James. De flesta han mötte verkar ha insett att han var en överbegåvad person. Inte ens hans högdragenhet fick beundrarskaran att minska. Medan han försörjer sig vid Berlitz språkskola i Trieste publiceras äntligen den första prosaboken, *Dublinor*. Det är en av 1900-talets bästa novellsamlingar som stilmässigt inspirerat otaliga författare och John Huston filmatiserade slutnovellen *De döda*.

Ett vanligt år hade novellsamlingen resulterat i ett avgörande genombrott för författaren men samma år som boken kommer utbryter första världskriget och Joyce och familjen måste lämna Italien för att etablera sig i det neutrala Schweiz. Novellsamlingen befäster Joyces anseende som ett litterärt löfte och många författare och kritiker vet att han håller på med en bok om Dublin. Joyce var inte särskilt hemlighetsfull vad gällde boken han arbetade med och dessutom ställde han så många frågor om Dublin att det var uppenbart att det skulle bli ett stadsporträtt. Men vad var egentligen så intressant med Dublin? Vad såg Joyce i staden?

Lyhörd och musikalisk.

FOTO: ALAMY

16 juni: Bloomsday.

FOTO: ARTUR WIDAK/GETTY IMAGES

Det finns en nästan absurd motsättning mellan Joyces kringflackande liv och hans obevekliga fixering vid hemstaden. Romanen utspelas den 16 juni 1904 då James Joyce hade sin första träff med Nora Barnacle som han tillbringade resten av livet med. Ändå finns ingen nostalgisk kärleksskildring i boken (men sex finns förstås – annars vore dagen i Dublin ofullständig). Texten präglas av en osentimental klarsyn på världen. Men Joyce är inte resignerad utan munter. Språket bubblar av skämt, de flesta begripliga, andra dolda. De obegripliga gav Joyce rykte om att vara en sorts korsordskonstruktör. Men både *Ulysses* och *Finnegans Wake* är romaner. *Ulysses* är rentav en roadmovie där handlingen är huvudpersonernas förflyttningar i staden. Stilen ändras i varje kapitel så läsaren bör, som lyssnaren av experimentell musik, inte vara låst av sina förväntningar. Gåtorna, associationerna, ordvalet är livsglädje som porlar i varje mening. Den som läser texten kärleksfullt, det vill säga möter den och dess gestalter utan att tänka på att hitta litterära referenser, får lätt känslan av att man inte behöver läsa någon annan roman.

Det finns förstås ett Joycecentrum i Dublin och dessutom har platsen där romanen börjar, ett försvarstorn någon mil utanför staden, förvandlats till ett museum. Därtill kommer att flera organisationer anordnar vandringar med inriktning på Joyce och Dublin. Men den stora festen inträffar den 16 juni då Dublin fylls av

människor som klär ut sig till Joyce eller någon av figurerna i romanen. Det ordnas uppläsningar, konserter, vandringar till platser som är speciellt viktiga i romanen plus debatter och förstås mer eller mindre officiella fester för alla Joyceälskare och säkerligen har joyceianer både förläskat sig, avlat barn och fattat livsavgörande beslut under *Bloomsday*. Och gjort en massa småsaker. Precis som de gör i romanen. Att strömmen av besökare på *Bloomsday* ökar är inte överraskande. Ty som Umberto Eco påpekade liknar de flestas liv snarare *Ulysses* än *De tre musketörerna*.

Någon liknande kärlek till en författare har jag aldrig sett, ens under de nu utdöda Strindbergfestivalerna. *Ulysses* har blivit en genuint folklig roman därför att den handlar om högt och lågt i en osalig blandning. Ändå säger obekräftade rykten att det finns människor som inte läst *Ulysses*. Det är visserligen svårt att tro för den som besöker romanen/staden. Men om så vore fallet gör det ingenting.

Joyce har en förmåga att smyga sig på läsaren. Beroendet börjar med lite en oskyldigt nätsurfande, sedan är man fast. Ingenstans i Dublin går man säker för Joyce. Det räcker med att sätta sig på en pub eller besöka en affärsgata. Vart man än kommer händer det något med anknytning till romanen. Utan att du märkt det har Joyce skrivit in dig i sin roman. ☆

”

Kanske var det gatuljuden Joyce hörde när han somnade i hotell-sängen och var natt reste hem.

Av Daniel
Bergström

Tillbaka till källan

Vi kan fortfarande hitta nya källor till floder som varit kända sedan antiken. Vår magnetiska dragning till flodkällor speglar människans rastlösa letande efter alltings ursprung.

2

Daniel Bergström är
jurist och essäist.

Det är ett förunderligt stycke verklighet att Nilens källa upptäcktes i mars 2006. Detta upptäckande föregicks av inte obetydliga strapatser; vid ett tillfälle blev två av expeditionens deltagare dödade i ett angrepp av rebeller i Uganda. Hela episoden känns som om den vore placerad i fel tid. Denna

känsla blir inte mindre av att expeditionen var brittiskledd, med deltagare från övriga Samväldet.

Expeditionen fynd bestod i ett litet lerigt hål i Nyungweskogen i Rwanda. Där rinner en djungelbäck vid namn Rukarara upp, en bäck som flyter in i den större ån Kagera, som i sin tur flyter in i Victoriasjön, ur vilken Nilen flyter. Att Nilen är ihopkopplad med Victoriasjön antogs redan av den engelske upptäcktsresanden John Hanning Speke, som på 1860-talet nådde sjön som förs-

Nilen.

FOTO: KHALED DESOUKI/
GETTY IMAGES

ta europé. Saken bekräftades av Henry Stanley drygt tio år senare. Men om de olika mindre floder som flyter in i Victoriasjön har alltså detaljkännedomen varit lite vag långt in i sen tid.

Man måste dock här lägga in en betydande reservation bestående i att det till syvende och sist är ganska godtyckligt vad som betraktas som en flods källa. Reglerna när det gäller flodkällor är att man räknar

från den källa som ligger på störst avstånd från flodmynningen. Men därför får sökandet efter flodkällor, som geografisk sport betraktad, gärna en lätt artificiell doft. Alla kan nog känna den instinktiva lockelsen i att söka efter en flods ursprung. Men så fort man kommer till en sjö eller en förgrening – vilket man oftast gör – ställs man inför en massa besvärliga definitionsfrågor som genast gör sporten mindre intuitiv och självklar än exempelvis den att bestiga bergstoppar. >>

”

Ur en kal klippvägg på fem och ett halvt tusen meters höjd spränger en tunn rännil av isvatten, en rännil som anses vara ursprunget till det väldiga vatten som ger liv åt jordens lungor.

Dessutom förstår ju var och en att Nilens väldiga utlopp i deltat vid Alexandria – där varje sekund cirka 3 miljoner liter vatten till sin förskräckelse finner sig utspydda i havet – inte skulle sina om lerhålet i Nyungweskogen torkade ut. Nilen är ett hydrologiskt system som tillförs vatten från tusentals små och stora källor längs sitt lopp.

Med tanke på de förvirrande utgångspunkterna är det alltså inte märkligt att sökandet efter Nilens källa har kunnat fortgå under sekler. Fältet för utforskning blir ännu bredare av det faktum att Nilen egentligen är två floder, som flyter ihop och blir en i Sudan. Det är den längre av de bägge flodgrenarna, kallad Vita Nilen, som börjar i Centralafrikas djungel. Vita Nilen har fått sitt namn just eftersom den rinner upp i regnskogsbältet; där består flodbädden av lera och vattnet blir därför grumligt av sediment. I själva verket är vattnet snarare brungrått än vitt, men ”Brungrå Nilen” ligger inte lika bra i munnen.

Den andra, kortare flodgrenen, den så kallade Blå Nilen, kommer österifrån och för med sig klart, blått vatten från de etiopiska högländerna. Blå Nilens källa hittades tidigare än Vita Nilens källa – och den hittades dessutom grundligare. Faktum är att den har upptäckts (av européer) minst tre gånger, varefter upptäckten varje gång har hunnit falla i glömska lagom till nästa upptäcktsstillfälle.

En av dess tidiga upptäckare var den portugisiska äventyraren João Bermudes på 1530-talet – och ”äventyrare” är ett ord man här använder efter eftertänksamt sökande efter den mest artiga och neutrala beskrivningen. Denna dynamiska gestalt, barberare till yrket, dök en vacker dag upp vid hovet i Lissabon och tillkännagav att han hade skickats av storkonungen av Abessinien för att begära portugisisk hjälp mot en muslimsk invasion. Detta stämde nog i och för sig – Bermudes hade vistats i Etiopien i mer än tio år –, men han påstod även att den döende patriarken av Etiopien hade utsett honom till sin efter-

FOTO:STUART FORSTER/ALAMY

trädare och att han således var överhuvud över den urgamla etiopiska kyrkan.

Det är ett godkänt betyg till de portugisiska styresmännens människokännedom och sunnda förnuft att de i viss mån betvivlade den senare uppgiften. Men eftersom det knappast fanns något sätt att verifiera saken, och eftersom det hela öppnade en spännande möjlighet till ett givande äventyr, skickades Bermudes tillbaka till Etiopien i sällskap med några hundra portugisiska soldater under befäl av Vasco da Gamas

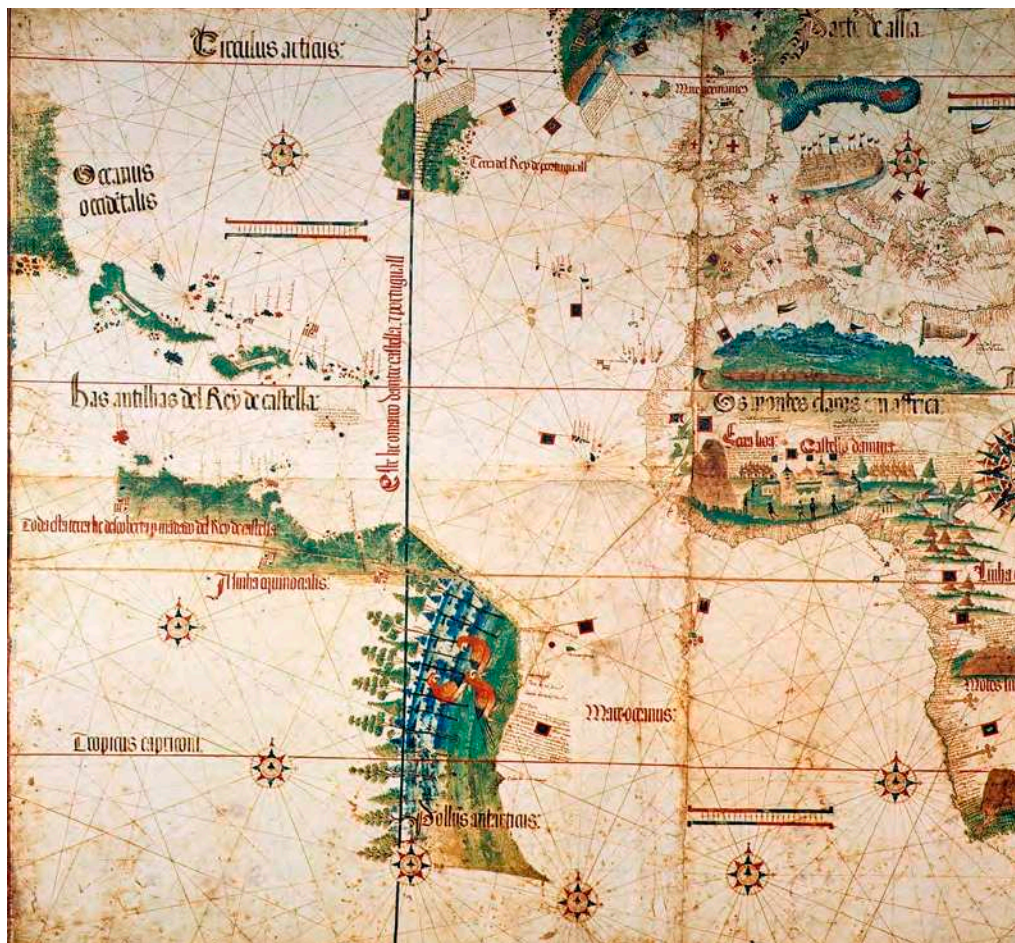
FOTO:NATURCENTRUM

son Cristovão. Ödets lotter föll oförtänt olika för dessa båda män: Cristovão da Gama togs till fånga av muslimerna och torterades till döds efter ett misslyckat fältslag, medan Bermudes installerade sig bekvämt som patriark i landet och verkade som sådan i tjugo år. Precis som i Lissabon var man i Etiopien misstänksam till hans påståenden, nu om att han under vistelsen i Europa smorts till patriark av påven. Men i slutänden fanns ingen riktig ork att gå till botten med saken och det hela fick bero. För oss i eftervärlden som har fördelen av överblick är det lätt att se att Bermudes drogen rövare både i Lissabon och i Etiopien, och spektakulärt nog kom undan med det.

Sista gången som Blå Nilens källa upptäcktes var av skotten James Bruce. På 1770-talet hittade han vad som redan var hittat, och som den utomordentligt skicklige marknadsförare han var lyckades han dessutom krama maximala intäkter ur affären genom att publicera sin skildring av upptäckten uppdelad på inte mindre än fem band. James Bruce var tveklöst ett förebud om en framtida segrande människotyp.

Näst efter Nilen är Amazonasfloden världens längsta flod. Amazonas källa ligger i Peru, längst upp på Andernas översta östsluttning, bara ett fåtal mil från Stillahavskusten. Ur en kal klippvägg på fem och ett halvt tusen meters höjd spränger en tunn rännil av isvatten, en rännil som anses vara ursprunget till det väldiga vatten som ger liv åt jordens lungor. Man behöver inte vara överdrivet lättsuggererad för att gripas av svindel – ja kanske till och med andakt – vid denna tanke. Det är nog därför som ortsborna har rest ett grovt tillyxat kors invid källan. Det är en enkel helgedom, som en förkroppsligad tyst bön av tacksamhet och skräckslagen förundran över denna tillvarons första och största gåta: att mycket stora saker kan ha mycket små ursprung.

Amazonas övre lopp utforskades för första gången i slutet av 1600-talet på uppdrag av

Världen delas upp med ett pennstreck.

FOTO: ALAMY

spanska kronan. Det var naturligtvis inte oegennyttigt lust att öka det mänskliga vetandet som var drivkraften, utan, som alltid i dessa sammanhang, krass realpolitik.

Bakgrunden var det så kallade fördraget i Tordesillas år 1494. Efter att Columbus två år tidigare gjort sina spektakulära upptäckter – för den spanska kronans räkning – drabbades portugiserna av vad man får beskriva som kontrollerad panik. Under hela 1400-talet hade Portugal varit världsmakten framför andra, och hade sedan mer än femtio år framgångsrikt utforskat Afrikas kust. Men de portugisiska sjöfartsföretagen hade varit riktade österut, och haft som affärsidé att finna vägen till Indien runt Godahoppsudden. Upptäckten av Nya världen kastade helt om spelplanen – ett exempel på vad som i techbranschen idag kallas för "disruption".

Portugal agerade som dominerande aktörer alltid agerat och ännu agerar när de utsätts för disruptiva marknadshändelser. När anden är ur flaskan gäller det att kompromissa för att rädda vad som räddas kan, och helst också försöka kopiera konkurrentens nyfunna framgångsrecept. Så Portugal och Spanien delade upp världen mellan sig. Frågan löstes på samma sätt som tvister mellan multinationella storbolag löses idag, nämligen genom skiljedom. Och frågan var

av tillräcklig dignitet för att skiljeman skulle vara påven själv. Påven, Alexander VI, drog ett pennstreck 370 spanska sjömil väster om Kap Verde-öarna, halvvägs mellan den västligaste portugisiska besittningen och Karibien (ungefär 47 grader västlig longitud). Allt väster om strecket, det vill säga Nya världen, skulle höra till Spanien och allt öster om strecket, det vill säga Afrika och Indien, till Portugal. En smula högmöjligt kanske, men tveklöst rationellt, och ungefär i linje med hur läroböcker i förhandlings- och medlingstaktik förordar att tvister ska lösas.

Fördraget medförde en oväntad med välkommen bieffekt för Portugal. När strecket drogs på kartan var Amerika ännu outforskat. Det var då ett rimligt antagande att de öar som Columbus snubblat över – i Karibien – var belägna längst österut i Nya världen och att det som återstod att upptäcka låg åt väst. Men som vi vet är så inte fallet, faktum är att Karibien ligger väster om det mesta av Sydamerika, och att den sydamerikanska kusten viker av inte västerut, utan österut. Rätt snabbt stod det alltså klart att en hygglig bit av kontinenten, inklusive Amazonasflodens mynning, faktiskt var belägen inom Portugals koncession. Inga var gladare över detta än portugiserna själva, och resultatet av det hela blev Brasilien.

Nesligt för spanjorerna, naturligtvis, men de »

”

Allt väster om strecket, det vill säga Nya världen, skulle höra till Spanien och allt öster om strecket, det vill säga Afrika och Indien, till Portugal.

”

Således har man utnämnt en officiell källa, som är en annan än den faktiska källan, åt Yangtze-floden.

förberedde ytterligare ett disruptivt drag. Den spanske vicekungen i Lima insåg att om Amazonas var seglingsbar så långt västerut som på spanskt territorium skulle floden i sin helhet vara öppen för spansk trafik. Detta med stöd av redan då existerande folkrättsliga normer om att alla stater, så länge fred råder, har rätt till fri sjöfart på seglingsbara floder.

Den som anförtroddes det farliga uppdraget att genomkorsa väglösa djungler för att hitta Amazonasflodens övre lopp var, av alla människor, en tjeckisk jesuit vid namn Samuel Fritz. Han grep sig verket an med mod och nit, men verkar i likhet med många idealister ha saknat förståelse för politik. Att hans uppdragsgivare hade vissa baktankar med expeditionen var inget som han snappade upp, eller i vart fall inget som han fäste sig vid. Istället för att snabbt fastställa var floden var farbar och sedan återrapportera tillbringade han fem år med att med förbluffande exakthet – trots att han saknade adekvata instrument – kartlägga varje krök och biflöde av Marañón- och Amazonasfloderna. Och om inte detta hade varit tillräckligt för att provocera spanjorerna lade han också ner dyrbar arbetstid på att värna omaguaindianernas rättigheter, och andra liknande ekonomiska företag.

Det skulle slutligen visa sig att Fritz mödosamma arbete åsattes litet värde av uppdragsgivaren. Trots att de detaljerade kartorna mycket riktigt visade att Amazonas var farbar på spanskt område bestämde sig Spanien, av oklar anled-

ning, för att låta saken vila och stillatigande åse hur Portugals kolonisation kröp uppför floden. Otack är ibland världens lön.

Men Samuel Fritz gärning lever i tacksamt minne bland världens geografer, samt bland många av urfolken i Amazonasbäcken som i honom fann en otröttlig, för höga vederbörande ständigt obekväm, förkämpe. Han dog som en gammal och vördad – kanske helig – man, på en missionsstation han själv grundlagt djupt inne i djungeln.

Fördraget i Tordesillas förresten kanske framstår som en pikant men meningslös skuggbild från det förflutna, en historisk kuriositet och inget mer. Men då bedrar man sig – fördraget är en levande del av folkrätt och internationell politik. Chile, som anser sig ha arvt Spaniens rätt i denna del, grundar till exempel sitt anspråk på suveränitet över en sektor av Antarktis direkt på fördraget. Den östliga gränsen av Chiles anspråk följer exakt demarkationslinjen från 1494.

Ja, faktum är att människor så sent som i slutet av 1900-talet sprängts i bitar av sjömålsrobotar på grund av fördraget i Tordesillas. Argentina grundar sitt anspråk på Falklandsöarna bland annat på fördraget – och ytterst på att påven enligt medeltidens rättsliga tänkande i egen-skap av Kristi ställföreträdare hade rätt att skänka bort allt land på jorden, eftersom Skapelsen tillhörde Gud.

Att jordytans hydrologiska system är så komplexa att vi fortfarande idag kan hitta nya källor till floder som varit kända sedan historiens gryning är naturligtvis mycket irriterande. Var gång detta händer måste kartor, läroböcker och världsbilder under stort knotande revideras.

Den kinesiska regimen har funnit saken så pass irriterande att man stadfäst skillnaden mellan geografisk sanning och officiell sanning. Således har man utnämnt en officiell källa, som är en annan än den faktiska källan, åt Yangtze-floden. Yangtze är inte bara Eurasiens längsta flod, utan även den flod som flest människor är beroende av för sin överlevnad – 30 procent av Kinas väldiga befolkning lever i flodens bäcken.

Redan den kinesiska klassikern Shanhaijing (vilket kan översättas till något i stil med ”Om berg och hav”), som tillkom någon gång under seklerna närmast före Kristi födelse, pekar ut den heliga glaciären vid berget Geladandong, alldeles vid gränsen till Tibet, som Yangtze-flodens källa. Men sentida näsvisa undersökningar har gett vid handen att flodens egentliga ursprung är träsk och våtmarker cirka 30 mil norr om glaciären.

De kinesiska geografer som för mer än 2 000 år sedan placerade källan endast 30 mil fel förtjänar erkänsla. Det är trots allt ingen felmarginal att tala om, särskilt inte om man jämför med västvärldens främsta expert på geografi vid samma tid, Ptolemaios. Han placerade Nilens källa inte i Centralafrika utan bland Atlasbergen i Marocko. Efter att den runnit upp rann Nilen, enligt Ptolemaios, under hela Sahara i underjordiska kanaler.

Glaciärbäck på Nevado Mismi i Anderna (Peru): Amazonflodens källa.

FOTO: NACHO CALONGE/ALAMY

Yangtzeffoden.

FOTO: JULIA HIEBAUM/ALAMY

Träsk och våtmarker är i vilket fall inte ett lika värdigt ursprung för Yangtzeffoden som en helig glaciär, och därför erkänner den kinesiska regeringen fortfarande glaciären vid Geladandong som Yangtzes "traditionella källa". (Något liknande gäller förresten för Themsens, att en annan källa än den verkliga hydrologiska källan anses vara den traditionella källan. Det är dock ont om heliga glaciärer i södra England; Themsens traditionella källa är en tidvis översvämmad sumpäng vid Thames Head i Cotswolds.)

Den svenska regeringen erkänner inga flodkällor överhuvudtaget, varken traditionella eller andra. Vi talar, med vissa undantag, i vårt land heller inte om floder. Här har vi åar och älvar, samt fjäll snarare än berg. Överhuvudtaget hör det till den svenska mentaliteten att vi har ett ganska osentimentalt förhållande till vår geografi. Vår stora bergskedja kallas bara av vissa uppslagsböcker och av helt odrägliga petimätrar för "Skanderna", annars kallar vi helt lakoniskt dessa fjäll bara för "Fjällen".

Och några flodkällor håller vi som sagt i allmänhet inte reda på. SMHI och länsstyrelserna kan visserligen nedlåta sig till att tala om "upprinningsområden", men sällan om "källor". Till saken hör kanske att Sverige inte har så värst många fotogeniska flodkällor. Vi bor i ett blött och platt land där vattendrag oftast rin-

ner upp i vagt definierade myrmarker, eller i stora sjöar – Dalälven i Grövelsjön och Torne älv i Torne träsk till exempel. Men i vart fall ett exempel på en stilren flodkälla av internationell typ finner man i vårt land, nämligen Göta älvs källa, i form av ett porlande källsprång i Rogens naturreservat i västra Härjedalen, alldeles vid norska gränsen.

Att vara människa, det är bland annat att fråga sig "varifrån". Att vilja söka ett tings första källa hör till människans urinstinkter, åtminstone de instinkter som tillhör oss som kulturvarelse och inte naturvarelse. Renässansens lärde ville söka sig *ad fontes* och vi, femhundra år senare, fortsätter oförtröttligt att gräva i jorden och leta i arkiv, att skåda ner i elektronmikroskop och ut i rymden.

Kanske hänger det samman med denna instinkt att människor i alla tider velat dricka ur den klara källan, där vattnet är renare, friskare, klarare, obefläckat av världens smuts. Men att söka källan handlar också om att lyfta på förhänget, att vilja skåda det första ursprung, den orsakernas orsak, som vi annars bara kan ana.

Till sist står vi alla inför världen i samma tysta förundran som indianerna inför korset vid Amazonasflodens källa. Som det heter i Johan Olof Wallins psalm: "Ack, när så mycket skönt i varje åder / av skapelsen och livet sig förräder, / hur skön då måste själva källan vara, / den evigt klara!" ✨

”

Den svenska regeringen erkänner inga flodkällor överhuvudtaget, varken traditionella eller andra.

TEMA

MÄNGDER AV MARKNADER

Från romarriket till kriget i Ukraina: marknader
i olika former för olika behov är en del av
människans historia.

Dessa texter kommer från antologin *The Market. Money, States
and Ideas for a Free World* som ges ut av Bokförlaget Stolpe våren 2025.

Bröd och skådespel

Ständigt växande handel och marknader var en förutsättning för romarrikets expansion. Systemet blomstrade i århundraden – men när krisen kom föll imperiet.

Av David Butterfield

Det är mer logiskt än man skulle kunna tro att inleda en diskussion om handelns historia genom att gå tillbaka till det antika Rom. För när allt kommer omkring så kommer inte bara ordet *marknad*, utan även till exempel *merkantil*, kommers och monetär från latinet. Det är inte så lätt att helt kort redogöra för ämnet och summera handeln, kulturen och politiken i ett imperium som inte bara sträcker sig över tretton sekel, utan omfattade nästan hela Europa, Nordafrika och stora delar av Asien. Det är inte en uppgift för veklingar.

Är man dumdristig nog att försöka ställs man omedelbart inför ytterligare två problem. För det första har vi den trassliga, komplexa verkligheten: den "romerska marknaden" refererar ibland till ett enhetligt system regimen i Rom drömde om att införa över hela imperiet; ibland handlar det om den enorma lokala variation som fanns ute i provinserna, ett mångfasetterat kalejdoskop av regionala – ofta självständiga – verksamheter som existerade redan innan romarna kom till makten och som aldrig egentligen upphörde.

Ett annat stort problem är glappet i källorna: de flesta litterära texter beskriver handel som *infra dignitatem* – under författarnas värdighet. Och ämnet ekonomi, som vi tänker oss det nu, existerade helt enkelt inte (trots att ordet kommer från grekiskans *oikonomia*, bokstavligen "tillsyn av hushållet"). Produkter var i allmänhet i form av livsmedel med kort hållbarhet. De slutade existera några veckor eller år eller århundraden efter att de köpts och sålts. Och inte bara de fysiska artiklarna, marknadsstånd och butiker är för det mesta spårlöst försvunna, det gäller även alla de belägg som så noggrant nedtecknats på vaxtavlor eller papyrusark.

Men det finns bevarade bevis som gör att vi kan hålla vissa saker för sanna. Räkenskaper nedtecknade på tusentals papyrusark har som tur är överlevt djupt under den egyptiska sanden, och hundratals brev och kvitton från soldater har bevarats i torvmossar längs Hadrianus mur nära gränsen mellan England och Skottland. Ännu viktigare lämningar finns paradoxalt nog bevarade efter Vesuvius utbrott år 79 e Kr, då vulkanen hastigt begrävde Pompeji under ett lager av het aska och avbröt en alldeles vanlig dag av vardagsbestyr och affärstransaktioner. De fysiska lämningarna efter 600 butiker, oräkneliga artefakter – bland dem fresker som visar exempel på handel – till och med flera lockande reklam-budskap, har överlevt.

Föremål finns också bevarade i skeppsvrak, där ofta partier

med lergodsamforor har bevarats, ibland med det ursprungliga innehållet. Antalet vrak i Medelhavet från perioden mellan 100 f Kr och 300 e Kr överträffades inte förrän under renässansen, ett och ett halvt millennium senare. Vi kan också studera det romerska vägnätet, det ofattbart spridda myntsystemet, spridningen av en viss typ av lergodsskärvor samt alla de inskriptioner som återfinns över hela imperiet. Slutligen kan vi konsultera bevarade rättsliga dokument, till exempel Ciceros tal, som ibland direkt nämner den sjaskiga handeln, samt handböcker för lantbrukare – det vill säga hur eliten rekommenderades sköta sina egendomar. Mycket matnyttigt kan inhämtas från dessa källor, även om en hel del ännu bara är spekulationer och ofta föremål för en laddad akademisk debatt.

Låt oss börja i Rom, eftersom alla vägar leder dit. Men vi ska inte ta våra första steg där man skulle kunna tro: på Forum Romanum, det berömda torget i stadens centrum, mellan Palatinen och Kapitolium. Även om det ju faktiskt var platsen för den första öppna marknaden i Rom förändrades den under seklernas gång. Om vi begav oss två tusen år tillbaka i tiden, till exempel till år 24 e Kr, skulle vi upptäcka att detta offentliga rum inte användes för butiker och marknadsstånd, utan tempel, myndigheter, domstolar och monument; det existerade bara viss kommers med kvalitetsvaror i delar av några byggnader. Det mesta av de dagliga aktiviteterna och marknaderna bedrevs under det antika Roms storhetstid på andra platser.

För att bevittna hur varor köptes och såldes får vi ta oss till de särskilda marknaderna runt om i Rom: Forum Boarium för boskap, läder och mjöl; Forum Pistorium för bröd; Forum Vinarium för vin; Forum Holitorium för frukt och grönsaker; eller Forum Cuppedinis (bokstavligen "åtråns marknad") för delikatesser. Över hela staden fanns *macella* (slaktare). När det gällde slavar, som utgjorde omkring en tredjedel av Roms befolkning, betingade de ett så högt pris och var så viktiga att de såldes på själva Forum Romanum, invid Castors och Pollux tempel. Så marknadslivet blomstrade i det antika Rom, men det var specialiserat och lokaliserat till olika platser i staden.

En mer intressant plats är snarare Monte Testaccio, en kulle på Tiberns östra strand, strax söder om Forum Romanum. Monte Testaccio är inte en av Roms sju kullar. Dess andra namn, Monte dei Cocci, avslöjar att det är en soptipp av spektakulära mått. »

MÄNGDER AV MARKNADER

Bröd till salu: fresk från Pompeji.

FOTO: ALAMY

Den består helt och hållet av skärivor från enorma amforor som innehållit olivolja. Den täcker ett område på 2 hektar och består av omkring 50 miljoner amforor som var och en har innehållit 70 liter olja. Förutom själva omfånget av lämningarna efter 3–4 miljarder liter olja är det värt att notera att den mesta oljan kom från den romerska provinsen Baetica i södra Spanien, över 160 mil rakt västerut, och resten fraktades över Medelhavet från Nordafrikas kust. Därmed visar denna enda plats – som uppenbarligen anlagts för att denna speciella typ av amfora inte var lämplig för återvinning – den enorma konsumtionen i Rom, och hur långt stadens handelsvägar sträckte sig, till och med för en vardagsprodukt som olivolja.

För att sätta det här i sitt sammanhang behöver vi studera det romerska rikets obevekliga utbredning närmare. Staden hade växt stadigt sedan dess mytiska grundande av Romulus och Remus på 700-talet f Kr, och sedan i snabb takt från och med 200-talet f Kr. Även om expansionen under lång tid hindrades av rivaliserande arméer, eller till havs av handelsnationer som greker, fenicier och, framförallt, de sistnämndas sidogren kartagerna, förändrades situationen på 100-talet f Kr när Kartago förstördes och grekerna till sist besegrades. Efter det tredje puniska kriget menade en del romare att Kartago bara kunde återuppbyggas om den nya staden inte låg vid havet, och därmed inte bedrev maritim handel. En bättre plan krävde bara tre ord från Cato den äldre: *Karthago delenda est*, Kartago måste förstöras. Och samma år, 146 f Kr, föll både Kartago och Korint, den sista grekiska utposten. Efter det fanns det inga hinder längre, och romarna kunde utan förbehåll kalla Medelhavet *Mare nostrum*, Vårt hav.

Ledde denna nya era av obehindrat inflytande och kontroll till en ny period av fri marknad och obehindrad handel? Ja, så var tanken; men i praktiken, inte riktigt. För det romerska rikets starkt växande makt och ökande besittningar var inte utan problem och spänningar, framförallt inom handeln. Inställningen var att varje familj traditionsenligt brukade sin egen mark och levde ett självförsörjande liv i lugn och ro. I slutet av sitt långa och verksamma liv skrev Cicero 44 f Kr öppenlydande i *Om plikterna* (*De Officiis*) att ”av alla förvärvskällor är ingenting bättre, mer givande, ljuvare och mer värdigt för en fri man än jordbruk”. Romarna var helt övertygade om värdet av att vara självförsörjande – den frihet som följer av att inte vara beroende av andra.

I takt med att Rom växte tog man kontroll över alltmer erövrade jordbruksmark. Men trots att denna mark – i Italien, Gallien, på Sardinien och ännu längre bort – ägdes av den romerska staten brukades den mer intensivt av de mest förmögna romerska markägarna. Dessa enorma *latifundia* drevs med hjälp av slavarbetskraft i en omfattning som snart kom att överskugga de traditionella lokala bönderna, vilket ledde till att dessa inom hela det område som kontrollerades av romarna inte längre hade någon utkomst.

Den utblottade landsortsbefolkningen begav sig till storstaden Rom för att hitta försörjning. Stadens befolkning ökade snabbt, och under antiken blev Rom den första miljonstaden. Det fanns tre påtagliga problem med denna snabba, oreglerade och i grunden instabila tillväxt: för det första fanns det ingen mark i

Rom där någon kunde odla för eget bruk; för det andra, och mer problematiskt, fanns det inte tillräckligt med jordbruksmark i och omkring Rom för att försörja stadens befolkning; för det tredje hade de markägare vars egendomar låg längre bort blivit mer intresserade av produkter som gav högre vinst, som olja och vin, vilket innebar lägre produktion av den viktiga basvaran spannmål. Därmed ökade naturligtvis priserna långt över vad den arbetslösa, fattiga stadsbefolkningen hade råd med. Om man inte gjorde något åt detta riskerade Rom antingen hungersnöd eller kravaller.

Det krävdes drastiska mått och steg, och i slutet av 100-talet f Kr försökte bröderna Tiberius och Gaius Gracchus föra folkets, *plebs*, talan – det vill säga den vanliga, fattiga romerska medborgaren som inte tillhörde någon elit – genom att kräva att ingen fick äga mer än 50 hektar mark (med våra mått mätt). Dessutom ville de att alla resterande markområden som erövrats av staten skulle fördelas mellan ”vanliga” romerska medborgare så att de kunde återgå till det idealiserade, hållbara lantbruket. Denna radikala idé föll naturligtvis inte aristokratin i smaken. Trots att lagen stiftades av dessa avfallingar (medan de var ledamöter i folktribunen) förlorade både Tiberius och Gaius livet under de kaotiska följderna av den kontroversiella politiken. Trots det fortsatte Roms befolkning att växa fram till det första århundradet f Kr, och staten drog den södra slutsatsen att inget var farligare än att låta invånarna gå hungriga och skapa oro. Vi återkommer inom kort till detta högst påtagliga problem.

”Inställningen var att varje familj traditionsenligt brukade sin egen mark och levde ett självförsörjande liv i lugn och ro.”

Inte bara Rom, utan många andra större städer höll marknad i cykler om åtta dagar. Dessa kallades *nundinae* (”nio dagar” eftersom romarna räknade övermorgon som tre dagar senare). Under *nundinae* avstannade allt arbete utom handel, och inga officiella uppdrag utfördes av patriciereliten; röstning kunde inte hållas; skolorna var stängda. Eftersom alla sorters livsmedel var till salu handlade kunderna för de kommande

åtta dagarna, ungefär som vi gör våra veckoinköp. Marknadsdagarna lockade lokala köpmän till staden, men även kringresande försäljare (*circumforanei*) förflyttade sig mellan niodagarsmarknaderna, eftersom de inföll på olika dagar i olika städer.

Den handel som bedrevs under dessa och alla andra marknader reglerades av fyra ämbetsmän, så kallade aediler. De hade uppsikt över var marknader fick hållas enligt lag; för att införa nya *nundinae* krävdes senatens tillstånd. Enheterna för mått och vikter förvarades i Castors och Pollux tempel på Forum Romanum. *Collegia* bestående av handlare av olika slag bevakade sina respektive gemensamma intressen, ungefär som de medeltida skråna, eller nutida fackföreningar, kom att göra. Förutom dessa dagar hölls större, säsongsbundna marknader, så kallade *mercatus*.

Aristokratin hyllade det enkla jordbruket, men handel hade man inte mycket till övers för. De större markägarnas *otium* (fritid) kontrasterade starkt mot köpmännens *negotium* (”icke-fritid”). Att havet – som möjliggjorde handel med avlägsna delar av världen – var en källa till korruption, girighet och omoral, och att hamnarna var syndens nästen hade till och med blivit en litterär kliché. Seneca, verksam under kejsar Neros regeringstid (54–68 e Kr), kunde ställa frågan *quid opus est mercaturis*, ”vad finns det egentligen för behov av handel” i en trösteskrift till sin mor Helvia, (*Consolatio ad Helviam* 10.5). Romare ur eliten var rörande eniga om att endast utlänningar eller slavar borde ägna sig åt

>>

MÄNGDER AV MARKNADER

Seneca: ställde frågan.

FOTO: KEN WELSH/ALAMY

Mare nostrum.

FOTO: CHUN JU WU/ALAMY

köpmanskap som *mercatores* (köpmän). Dessutom fanns det juridiska och sociala hinder mot att de var direkt delaktiga: 218 f.Kr. stiftades en lag genom vilken senatorer och deras söner förbjöds att äga handelsfartyg, det vill säga fartyg som kunde transportera fler än 300 amforor. De förbjöds även en annan, större inkomstkälla, skatteindrivning, vilket betydde att man skrev avtal med staten och mot erläggande av hyra fick rätt att ta ut skatt från en region inom imperiet, och den kunde vara mycket högre än den skatt som betalades till Rom.

Men eftersom romarna, för att inte säga människor i allmänhet, drivs av vinstintressen undvek aristokraterna det sociala stigma som att driva handel innebar genom alla möjliga typer av finansiella transaktioner via *negotiatores* (affärsmän), ofta väletablerade högreståndspersoner. I och med att man undvek att direkt befatta sig med att hantera pengar kunde överklassen spela en viktig ekonomisk roll genom att investera i, och göra sig en förtjänst på handel. Förutom att använda statliga bankirer (*mensarii*) eller privata bankirer (*argentarii*) kunde senatorer även låna ut pengar med ränta, vilket de gjorde i uppseendeväckande hög omfattning.

Transporten av varor under antiken var en minst lika viktig faktor. Med tanke på de enorma avstånden var det bara naturligt att

”Romarna byggde ett gigantiskt vägnätverk: 40 000 mil väg, varav 8 000 var stenlagd.”

vissa kostsamma varor kunde, och kom att, transporteras mycket långa sträckor. Lyxartiklar bytte händer över hundratals mil i utbyte mot romerskt guld, silver, keramik, marmor och glas, och för stora summor romerska mynt importerades dyrbara varor från hela norra Europa, Arabien, Indien och till och med Kina (troligen indirekt). Förutom det skeppades allt fler människor som tagits

till fånga under olika krig från hela imperiet till Rom och de stora lantegendomarna för att säljas som slavar.

Men, som Monte Testaccio så väl visar, kunde även mer vardagliga varor skickas långa vägar: spannmål kom till huvudstaden, först från Sicilien och senare från hela Nordafrika. Och man tjänade på att transportera den till sjöss, eftersom kostnaden

för transporter på land var mellan 50 och 70 gånger högre än på havet eller floderna. Det var därmed billigare att skeppa spannmål från ena änden av Medelhavet till den andra än att transportera den en kort sträcka på land. Liksom i våra moderna snabbköp transporterades många vardagsvaror som spannmål, olja, vin, saltad fisk, keramik och papyrus hundratals mil innan de nådde konsumenterna.

Men inte bara Rom importerade varor från det övriga imperiet. Två viktiga faktorer påverkade handeln i provinserna. För det första ville många efterlikna romarna, så de importerade typiskt romerska varor i form av lergods, kläder och konstföremål.

MÄNGDER AV MARKNADER

För det andra handlade det om att erlægga *tributum* (tribut, eller skatt), vilket ofta bara var möjligt genom att öka den lokala produktionen och handeln för att försäkra sig om att man hade tillgängliga medel. Så behoven i det avlägsna Rom kunde utlösa lokal ekonomisk aktivitet utan att blanda in imperiets centrum.

I hur hög utsträckning kan vi då tala om frihandel inom det romerska riket? Även om tullar och skatter existerade i viss mån, så var marknaden i stort sett öppen för alla som var villiga och kapabla att göra affärer, inte bara medborgarna. I realiteten var denna marknad naturligtvis en plats där man kunde skaffa sig avtal med hjälp av mecenater, förbindelser och vänskapsrelationer, *amicitia*. Men ett enhetligt valutasystem, låga tullar och tvåspråkighet – latin i den västra delen och grekiska i den östra – bidrog till att hålla handeln i gång. Tillgång och efterfrågan gällde som man kan vänta sig för de flesta råvaror, och priserna fluktuerade i enlighet med det, men med stora regionala variationer. Det fanns dock två målsättningar hos den romerska staten som komplicerade saker och ting: behovet av spannmål i huvudstaden (*annona urbis*) och till en väl utfodrad och välmående armé (*annona militaris*).

Alla romare krävde stora kvantiteter spannmål. Kaloriintaget för en romare som inte tillhörde eliten bestod av 75 procent spannmål samt 15 procent olja och vin, och därmed endast 10 procent övriga livsmedel. Dessutom överlämnades 20–30 procent av den importerade spannmålen till de fattiga, antingen i utbyte mot en symbolisk summa eller gratis. Som mest tror man att 63 000 ton spannmål delades ut årligen till 150 000 behövande. Därför var det svårt att kontrollera prissättningen: spannmål utsattes för Giffeneffekten (efter den skotske ekonomen sir Robert Giffen), som säger att efterfrågan på varor paradoxalt ökar i samband med att priserna höjs. Därför försökte staten hålla priset på spannmål stabilt, eftersom det i sin tur ledde till stabila priser på andra varor på den öppna marknaden. Under sådana förutsättningar kunde spannmålen inte vara gratis. Man övervakade till exempel noga de egyptiska förråden så snart Egypten blev en romersk provins 31 f.Kr. Till en början var det inte tillåtet att sälja egyptisk spannmål, utom till Rom, och senare reglerades handeln noga, så att man aldrig behövde vara orolig för att huvudstaden skulle bli utan.

För att staden alltid skulle ha tillgång till tillräckligt med spannmål krävdes mellan två och tre tusen sjöresor årligen, och därmed en enorm handelsflotta. Till en början erbjöd romarna skeppsägarna kraftiga subventioner, eller vissa skattelättnader; senare tog staten på sig risken för dem som transporterade spannmål under hela året, framförallt på vintern. I gengäld måste alla fartygsägare (*navisularii*) gå med i särskilda *collegia* så att de var under statlig kontroll. Samtidigt höll den romerska flottan havet fritt från rivaliserande folk och pirater, ett stort problem tills Pompejus lyckades få bukt med det under det första århundrade f.Kr.

För det andra hade man en enorm armé med upp till halv miljon soldater, och dessa tog omkring tre fjärdedelar av statens utgifter i anspråk. Eftersom armén befann sig i utkanten av imperiet hade den privata sektorn ingen möjlighet att stötta

”För att staden alltid skulle ha tillgång till tillräckligt med spannmål krävdes mellan två och tre tusen sjöresor årligen, och därmed en enorm handelsflotta.”

När hårdvalutan mjuknade föll imperiet.

FOTO: ROBBARTEE/ALAMY

dem. Staten hade istället ansvar för att leverera livsmedel och andra förnödenheter. Romarna byggde ett gigantiskt vägnätverk: 40 000 mil väg, varav 8 000 var stenlagd. Denna infrastruktur, *cursus publicus*, var till för alla med ett offentligt uppdrag. Med tanke på deras höga närvaro är det inte förvånande att den lokala ekonomin påverkades både positivt och negativt så snart armén låg i fält under långa perioder. Även om vissa lokalproducerade varor köptes av soldaterna, försökte lokalbefolkningen tjäna pengar på armén genom att erbjuda andra tjänster som ekonomiska parasiter (*lixae*).

Detta enorma, osänkbara system överlevde inte bara, det blomstrade i hundratals år. Men en mängd faktorer i kombination orsakade till slut imperiets fall: på 200-talet e.Kr ersattes utdelningen av spannmål – förmodligen under Septimius Severus (regenttid 193–211) – med mer kostsam bröd. Han började även dela ut olivolja, och tre generationer senare lade kejsar Aurelius (regenttid 270–275) till vin och fläsk. Detta ger oss en uppfattning om den ekonomiska kris som präglade hela 200-talet, med fallande valutakurs och hyperinflation – stundtals uppåt 15 000 procent. För att få slut på den kaotiska situationen utfärdade kejsar Diocletianus år 301 sitt ökända prisedikt, som förstas aldrig fungerade i verkligheten.

Romarriket hämtade sig aldrig. Så snart förtroendet för den romerska valutan förlorats, när tålmodet var slut och man inte längre litade på att regimen kunde hålla samhället på fötter, minskade storhandeln, och man återgick över hela imperiet till de ursprungliga lokala verksamheterna. Rom blev inom några hundra år en sömning av krok dit jordbruket sakta återvände; inte förrän under 1000-talet e.Kr stabiliserades handeln igen. Men, som entreprenören, mångmiljonären och den stoiske filosofen Seneca ju skrev till sin mor: *Quid opus est mercaturis?*

David Butterfield är Senior Lecturer in Classics vid Queens College, University of Cambridge.

Översättning: Katarina Trodden

Matthandlarmentalitet

Iran har stora svårigheter att slå sig in på internationella marknader.
Landets ekonomiska politik är traditionell och förmodern.

Av Ali Ansari

Den persiska mattan har länge betraktats som en värdefull tillgång i väst, en lyxvara och framförallt en statussymbol. Hos västerlänningar förknippas den med Persiens rikedomar. Denna koppling existerade långt innan väst kom i kontakt med mattorna, och det var väst, framförallt västerländska konsthandlare, som gjorde den persiska mattan åtråvärd.

Marknaden för handvävda persiska mattor har inte intresserat sig särskilt mycket för att titta närmare på och analysera ekonomin kring den. Människor ägnade sig åt att *handla* med mattor, inte åt att *producera* dem, ett engagemang som knappast sträckte sig längre än till den synliga toppen av det ekonomiska isberget. Men den traditionella och sedan länge väletablerade mattraditionen i Iran är sinnebild för de vidare ekonomiska relationer som formar och definierar Irans politiska ekonomi än idag. Mattan är nära förknippad med den traditionella marknadsplatsen, basaren, vilken genomsyrar stora delar av ekonomin och i förlängningen det politiska livet i Iran. Det speglar den viktiga roll basaren har spelat i landets politiska ekonomi.

Det kommer väl knappast som en överraskning att basaren var central för hur landet tog sig an hotet från väst under artonhundratalet. Den industrialiserade västvärlden utgjorde inte bara ett politiskt och ideologiskt hot, men också ett direkt ekonomiskt hot i och med att Iran, något motvilligt, införlivades i det framväxande globala ekonomiska systemet. De uppåtgående ryska och brittiska imperierna försökte skaffa sig handelskoncessioner, inte bara för att kunna sälja sina billigare varor på den iranska marknaden utan för att med tiden även kontrollera delar av denna marknad. En brittisk entreprenör försökte ta kontroll över tobaksmarknaden, vilket ledde till uppror 1891, vilket anses vara startskottet för det "politiska uppvaknandet".

Tobaksrevolten, som föregick den konstitutionella revolutionen 1906 och landets moderna politiska anpassning till den moderna eran, överskuggar ofta det traditionella motstånd som landets köpmän utövade. I sin strävan att återta makten framgick det inte alltid tydligt om de gick med på behovet av att anpassa det dominerande ekonomiska systemet i Iran.

De som studerar Irans utveckling närmare har fokuserat på politiska förändringar, ytterst medvetna om bristen på den typ av information som krävs för att göra en ekonomisk analys. Iran var långt ifrån ett byråkratiskt samhälle på artonhundratalet, och det finns få, om ens några, tillförlitliga rapporter om ekonomiska aktiviteter bortsett från sådant som har sammanställts av utländska diplomater. I sina försök att vidga sin kritik av kapitalismen

till att omfatta världen utanför Europa stötte Marx och Engels på problem i och med att det inte fanns tillräckligt med information att tillgå. Men Engels fann åtminstone att det var lättare att lära sig persiska än arabiska, och ansåg att han kunde läsa persisk poesi efter bara några veckor, vilket knappast bidrog till utvecklingen av deras ekonomiska idéer.

Det anses därför att Iran under den här perioden var "prekapitalistiskt", eller så klumpade man ihop det med Marx ganska allmänna beskrivning av det "asiatiska produktionssättet", som innehöll en del intressanta idéer om "orientalisk despotism" och den uppdelning av samhället den var beroende av. Men den "asiatiska modellen" har av forskare uppfattats som alltför allmängiltig för stora delar av världen, som Marx inte kunde studera tillräckligt ingående men som han för helhetsintryckets skull kände behövde ingå.

Jag menar att vi kan få en bättre förståelse för hur de iranska basarerna fungerade genom att studera en av Marx andra tankar om kapitalismens ursprung bland köpmän i det tidigmoderna Europa, det han kallar "köpmannakapital", men som jag här kommer att kalla "merkantilt kapital" för att betona att det som beskrivs är en mentalitet, snarare än en socioekonomisk grupp. Det här är viktigt, eftersom om vi ser på det som ett förhållnings-sätt kan vi förstå hur en viss inställning till ekonomisk aktivitet inte är förbehållet en viss grupp, och att denna i praktiken har spritts långt utanför köpmännens traditionella verksamhetsområde – basaren – och påverkat varje aspekt av den politiska ekonomin.

Marx utläggning om "köpmannakapitalet" finner man i det tredje bandet av *Kapitalet*, så det är väl knappast förvånande att de flesta forskare, även de mest hängivna marxisterna, inte har ägnat det någon närmare tanke. Men den ger ändå fascinerande insikter i hur detta kapital fungerar, och vilka risker och fallgropar som förvärvandet av det innebär. Marx ville undersöka kapitalismens rötter, och baserade sina rön på Adam Smiths skrifter. I *Nationernas välstånd* noterar Smith att:

Handelsstädernas invånare införde från rikare länder bearbetade manufakturvaror och dyrbara lyxartiklar, och detta gav näring åt de stora jordägarnas fåfänga, de köpte begärligt dessa varor och betalade dem med stora mängder råvaror från sina landområden. Så bestod handeln i en stor del av Europa denna tid i utbyte av ett lands råvaror mot ett i industri mera framskridet lands manufakturprodukter ... Då snart denna smak blev allmän och föranledde

>>

MÄNGDER AV MARKNADER

Problemet med Irans ekonomi.

FOTO: ALAMY

en betydande efterfrågan, började köpmännen att anlägga liknande manufakturer i sitt eget land för att spara fraktkostnader.

Den främsta skillnaden mellan detta och fullt utvecklad kapitalism var att det ena rörde handel och den förtjänst som uppstod genom utbyte, och det andra tillverkning. Det ena förutsatte obeständighet och var kortsiktigt, det andra krävde stabilitet, investeringar och var med nödvändighet långsiktigt. Det var det sistnämnda, industrikapitalismen, som i Marx teori var det banbrytande produktionssätt på vilket moderniteten vilade.

Köpmannakapitalism, eller merkantil kapitalism, var det äldsta exemplet på arbetande kapital, men det föregick och förebådade industrikapitalet, och det är viktigt att det inte uppfattas som underordnat. Detta betyder inte att dessa inte kan existera samtidigt, men de är två helt skilda saker, och där det merkantila kapitalet dominerar utgör det ett hinder för framväxten av industrikapitalism, och det merkantila kapitalet måste minska i betydelse i takt med att industrikapitalismen ökar i betydelse.

Även om produktion och tillverkning förekommer i merkantil kapitalistiska system så gör de det som ett resultat av att köpmän försöker maximera vinsterna genom att ägna sig åt produktion, fast i egenskap av affärsmän, inte tillverkare. Det handlar återigen om vilken inställning man har. Industrikapitalism främjar på liknande sätt handel, men utgångspunkten är den tillverkning som ger näring åt handeln.

Merkantil kapitalism fordrar inte mycket i form av institutioner eller struktur för att fungera. Med Marx ord:

Emedan handelskapitalet är instängt i cirkulationssfären och dess funktion utslutande är att förmedla varuutbytet, så är för dess existens – bortsett från utvecklade former som har sitt ursprung i den direkta byteshandeln – inga andra betingelser nödvändiga än de som gäller för den enkla varu- och penningcirkulationen. Eller den sistnämnda är snarare dess existensbetingelse.

Det här är viktigt. Samtidigt som det merkantila kapitalet kan bygga på förtroende förutsätter det ingen lagstiftning, och det skyr transparens. Det som krävs är ett personligt nätverk och omsättning, ju snabbare desto bättre, samt tillgång till varor, helst handel med kvalitetsvaror till en underutvecklad ekonomi i utbyte mot råvaror. Smiths hänvisning till importen av lyxartiklar för ”de stora jordägarnas fäfånga” i utbyte mot egna ”råvaror” är en träffande redogörelse för den handel med importerade lyxartiklar i utbyte mot olja som beskriver den islamiska republikens ekonomi.

Marx ger aldrig någon förklaring till hur köpmannakapitalism övergår i industrikapitalism. Den ena är en förutsättning för den andra, men den utvecklas inte automatiskt i den riktningen, den tenderar tvärtom att hindra övergången. Tanken är att politiska faktorer är det enda som kan åstadkomma förändring av produktionssätten, och om de politiska omständigheterna inte är gynnsamma lever det merkantila systemet kvar och försämrar bara ”läget för de direkta producenterna, förvandlar dem till rena lönearbetare och proletärer under sämre betingelser än de har, som är direkt underställda kapitalet, och tillägnar sig deras merarbete på grundval av det gamla produktionssättet”.

Ur det perspektivet kan det motstånd som köpmännen utöva-

de mot den västerländska ekonomiska genomträngningen under artonhundratalet ses som mer reaktionär än progressiv. Det handlade i grund och botten om att tillvarata intressen, det var inte en form av nationalistiskt motstånd mot imperialistiskt intrång, som man så ofta beskriver det idag. De iranska ledare, som när de misslyckades med att övertala shahen om fördelarna med politiska reformer beslutade att slå in på en ekonomisk väg mot förändring och bjöd in utländska affärsintressen genom att erbjuda generösa koncessioner, var kanske mer kreativa i sitt sätt att genomdriva reformer än eftervärlden insett. Men samtidigt får man inte glömma att den merkantila mentalitetens dominans har haft en skadlig inverkan även på Västerlandet. Tobakskoncessionen från 1890, vilken framgångsrikt bekämpades av basarer, prästerskap och intellektuella, var inget annat än en handelskoncession, inte ett försök till industrikapitalism.

1906 års konstitutionella revolution var det första riktiga steget i riktning mot en modernisering av politiken i Iran, en ny referensram för hur industrikapitalismen skulle kunna utvecklas. Men på grund av bristen på institutioner avstannade det hela, och landet stapplade in i första världskriget med en centralregering som var oförmögen att leda landet. Den enda större industri landet lyckades driva framåt var i form av ännu en koncession, för olja, som tilldelades den brittisk-australiske entreprenören William Knox

D’Arcy 1901. Olja påträffades till slut, efter många orosfyllda år, i sydvästra Iran 1908.

”Det kommer väl knappast som en överraskning att basaren var central för hur landet tog sig an hotet från väst under artonhundratalet.”

Trots de framgångar detta innebär för Anglo-Persian Oil Company (APOC – från och med 1935 Anglo-Iranian Oil Company, AIOC) mötte företaget till en början motgångar, och om Churchill, i egenskap av marinminister, insåg oljans betydelse var det inte förrän efter första världskriget som denna nya industri började få effekt i Iran. Vid det här laget hade den

konstitutionella revolutionen kommit in i en ny, auktoritär, fas av ”upplöst despotism”, som Reza Khan, senare Reza Shah, grundare av Pahlavidynastin, uppfattade det 1925. Styrets moderniseringsiver kom att drivas av en autokrat som skulle komma att demolera allt motstånd och tvinga fram förändring.

Men det ska betonas att om större förändringar infördes under själva uppbyggnaden av den nya staten misslyckades man med att införa ett sammanhängande juridiskt ramverk som kunde ligga till grund för och bidra till att industrialiseringen kom igång. Den begränsade industri som faktiskt utvecklades var statlig, och på 1930-talet var landets största koncern fortsatt AIOC. Trots AIOC:s senare vanrykte förändrade det Irans industrilandskap och bidrog till en helt ny arbetskultur, samt gav för första gången upphov till en ”arbetarklass” (proletariat), komplett med nya politiska idéer (kommunism). AIOC hade 1929 15 245 anställda, 1949 var de tre gånger så många, 55 000. Företaget växte så snabbt att man tog in indiska arbetare för att kompensera för vad man uppfattade som en brist på tillförlitlig iransk arbetskraft.

Utvecklingen gick allt snabbare under Reza Shahs son Mohamad Reza Shah. Den stat som vuxit fram under Reza Shah utvecklade ett rättsväsen, vilket tjänade den växande staten men inte var anpassat för en fri marknad, en privat sektor eller industrialisering. Landets industrialisering drevs fortsatt av staten, och staten var ett med shahen. Resultatet blev en fortsatt bräcklig stat, utan insyn och avhängig shahens auktoritet och maktställning.

»

MÄNGDER AV MARKNADER

Oljemiljarderna hjälper inte.

FOTO: ALIREZA TEIMOURY/ALAMY

Den siste shahen: Mohammad Reza Pahlavi med hustrun Farah Diba.

FOTO: TT

I nget av detta främjade långsiktig planering av industrin, såvida den inte styrdes och implementerades på högsta nivå, och det fanns inte mycket utrymme för att förändra den dominerande merkantila mentaliteten i det mycket osäkra politiska klimatet. Förvärv av kapital genom handel, helst snabbt och med så lite insyn som möjligt. Situationen förvärrades efter 1973, då oljepriset steg kraftigt och gav Iran ett finansiellt överskott.

Eftersom industrins kapacitet var låg användes detta nya kapital till att köpa in produkter från utlandet, och gav upphov till en i marxistiska termer allt mer välmående "kompradorborgarklass" med politiska kopplingar. De aspekter av den traditionella basaren som gick att bedriva i familjen Pahlavis stat skördade frukterna av detta. Många andra, som var utestängda från den lukrativa verksamheten, kunde bara se på med avund (och inte så lite avsky), och det gjorde även många andra vanliga iranier när de bevittnade den hejdlösa korruptionen och påföljande inflationen. Många var imponerade av vad den nya iranska staten åstadkommit, ett Mellanösterns Japan, men få brydde sig om att ta reda på vad som försiggick under ytan. Spanien under huset Habsburg är en bra jämförelse; en tid då den nya världens silverskatt flödade in och ut skrämmande lätt, men dess "makt" visade sig alltför kortvarig.

Irans öde var på många sätt långt värre. På 1970-talet försökte shahen, som nu var överöst av oljepengar, att göra något åt den merkantila mentaliteten, inte genom att ändra politik – vilket hade varit mycket lättare för honom än för hans företrädare med tanke på hans ställning – utan genom att sätta upp fysiska hin-

der. Hans avsikt att i slutet av 1970-talet ändra basarens fysiska prägel hade mer att göra med estetik än ståndpunkt (men liksom med hans fars klädkod trodde man att det ena obönhörligen skulle leda till det andra).

"Basaren" och många andra företeelser i det iranska samhället slog tillbaka och resulterade i en dramatisk återgång till traditionella normer, vilket i litteraturen har kopplats till prästerskapets dominans, men som drevs av basarsystemet och den merkantila mentalitet det företrädde. De begränsade framsteg som shahen kan ha uppnått prioriterades bort, och handeln återgick, för att parafrasera Marx, med råge till att dominera industrin. De traditionella köpmännen tog inte bara över de statliga industrierna, de tog över efter det "borgerskap" som nu flydde landet.

D eras krav på islamiskt styre, med begränsad beskattning och inblandning, stötte snart på praktiska problem i försöken att styra ett modernt land, men resultatet var den värsta sortens politiska hybriekonomi i vilken en revolutionsklass, väl insatt i den merkantila kapitalismens traditioner, skydde investeringar till förmån för systematisk utvinning. Det här var köpmannakapitalism, med inslag av despotism förstärkt med auktoritärt styre genomförd i kraft av en revolutionär, inte sällan paranoid, ideologi.

Som Marx påpekar: "Ett dominerande handelskapitals herravälde är alltså överallt ett system av utplundring, liksom även dess utveckling hos antikens och den nyare tidens handelsfolk direkt är förenad med våldsamt plundring, sjöröveri, slavrov, undertryckan-

MÄNGDER AV MARKNADER

de i kolonierna.” Man bör här notera en viktig skillnad: dessa processer skedde *inom* Iran innan de förflyttades utanför gränserna. Plundringen, sjöröveriet och kidnappningarna (av gisslan) samt koloniseringen av människors hjärnor skedde *inom* Irans gränser i lika hög grad som, och innan, allt detta drabbade omvärlden. Denna politiska ekonomi förstärktes återigen under president Hashemi Rafsanjani, själva sinnebilden av en handelsnations president, en självutnämnd ledare av återuppbyggnaden som efter kriget försökte forma den islamiska republiken i sin egen avbild.

Angelägen om att behålla den politiska kontrollen både som person och över revolutionen, fortsatte Rafsanjani på samma linje som tidigare härskare genom att inte göra vad som krävdes för att förändra den politiska ekonomin ifall han därmed skulle förlora makten – vilket oundvikligen hade varit en naturlig följd av transparens, ansvarstagande och rättsstat: alla nödvändiga förutsättningar för investeringar och industrialisering, men helt i motsats till den merkantila mentaliteten. Därför konspirerade köpmännen och fortsatte med att förhindra alla former av omstrukturering av den politiska ekonomin.

En omedelbar konsekvens av detta för Rafsanjani och hans efterträdare var att de inte såg till att på alla var söka investeringar, varken från iranier eller ens utländska företag, som ängsligt försökte närma sig den slutna ekonomin. En utländsk affärsman jag talade med undrade varför ”vi skulle investera när iranerna inte gör det”. Alla investeringar, framförallt strategiska sådana, hanterades i allmänhet av staten, som naturligtvis alltmer försökte skydda sig mot varje tecken på början till en privat sektor. Tron att ett oljebolag skulle kunna bli tillräckligt stora för att få bukt med dessa svårigheter krossades på grund av den svårnavigerade iranska ekonomin och sanktioner.

Internationella sanktioner var inte skälet till Irans ekonomiska svårigheter (många iranier har noterat att ”interna” sanktioner – byråkrati och korruption – är mycket värre), men de försvårade situationen, och det är knappast förvånande att de som har haft mest att vinna på Irans eklektiska och insynsskyddade politiska ekonomi i högsta grad är måna om att behålla sanktionerna. Sanktioner låter dem dessutom skylla dessa på andra.

Men problemen är naturligtvis mycket allvarligare än så. Den merkantila mentaliteten gör att Irans integration i den globala ekonomin blir mycket mer bekymmersam. Inte bara är inställningen till ackumulering av kapital annorlunda, de talar ett helt annat språk. Det blev tydligt under de relativt fridfulla första åren av Rafsanjanis presidentperiod, då man uppmuntrade interaktion med omvärlden för att det skulle hjälpa Irans export. En motvillighet till att acceptera standarder och konventioner (till exempel WTO) kan ha förhindrat västs ”penetration” av Irans ekonomi, det förhindrade också Irans möjligheter att sälja sina produkter utomlands.

Ett bra exempel på Irans bristande förmåga att ta vara på sina internationella marknader är det öde landets traditionella mattor drabbades av. Irans matthandlare bedrev sin verksamhet utifrån kommersiella, inte hantverksmässiga, intressen och de var övertygade om att varumärket inte var hotat (till skillnad från turkiska matthandlare prutade de iranska sällan). Deras varor var av högsta kvalitet, handvävda av bybor som arbetade under fruktansvärda förhållanden, utan rättigheter och utan utsikter till någon eko-

nomisk vinning på sitt hantverk. I takt med att efterfrågan ökade så höjdes provisionen, och matthandlarna kunde göra enorma förtjänster på mattor som köptes in för en bråkdel av vad de såldes för. Marx beskriver väl vad som händer i Iran, där de traditionella hantverkarna i stort sett inte har några som helst rättigheter. ”Så länge handelskapitalet förmedlar produktbytet hos utvecklade samhällen framstår den kommersiella profiten inte bara som utpressning och bedrägeri utan uppkommer till stor del just på detta sätt.” På mikroekonomisk nivå handlar det här om en avtvingande ekonomi hos en exploaterande stat.

Det intressanta med den här marknaden var, som nämns ovan, att den etablerades av västerländska konsthandlare, det var inte köpmännen själva som var ute efter att tillfredsställa sina behov. När Irans matthandlare efter tio år av revolution och krig försökte återknyta kontakterna med den internationella marknaden fann de att det var svårt. Väst efterfrågade inte längre deras produkter, och det fanns knappast längre någon turism. Men det allra svåraste var att andra hade trängt sig in på marknaden. Det fanns fortfarande en efterfrågan på de handvävda lyxartiklarna, men det var inte en massmarknad, och ju äldre mattorna var desto värdefullare var de. Maskinvävda mattor främst från Indien och Kina hade tagit över, och iranerna kämpade desperat för att komma ifatt, men de hindrades av sin inställning och affärskultur. Till och med när den traditionella basaren till sist sökte hjälp hos regeringen fann de att man där återspeglade deras egen inställning och självtillräcklighet.

Det mest anmärkningsvärda med Irans ekonomiska politik är att det är ett traditionellt, förmodernt, system som försöker upprätta relationer med ett globalt system som har tagit till sig nya idéer. (Föreställningen att internationella marknader bara väntar på att Iran ska komma tillbaka är vanlig bland den revolutionära eliten, som när Rouhani 2016 trodde att andra flygbolag helt enkelt skulle lämna plats och låta Iran Air återgå till sina tidigare rutter.) Stora framsteg gjordes under

Pahlavis tid, men det var långt ifrån tillräckligt för att förhindra att man återgick till det gamla systemet efter revolutionen.

Den merkantila mentaliteten, kortsiktig, utan insyn och oansvarig, har delvis smittat Irans politiska ekonomi, både genom att ge näring åt och i gengäld förstärkas av en revolutionär ideologi och en autokrati som alltmer stärker sitt inflytande. Denna inställning sökte tröst i och tog ett stort arv och aldrig sinande (men nu minskande) oljeinkomster för självklara, och man gömde sig bakom ett fientligt väst och sanktioner (som till största delen varit självförvållade) som en ursäkt för att inte göra någonting åt saken. Många iranska ekonomer inser vidden av problemet, och de vet att Iran står inför ett dilemma som till stora delar påminner om det som drabbade Sovjetunionen. Strukturella reformer – politiska och ekonomiska – är nödvändiga om Iran ska kunna uppnå sin verkliga potential, men den bistra verkligheten är att i och med allt mindre folkligt stöd kommer de första offren för en sådan utveckling att bli revolutionen och det ”merkantila borgerskap” den förde med sig.

Ali Ansari är professor i iransk historia och Founding Director of the Institute for Iranian Studies vid University of St Andrews.

Översättning: **Katarina Trodden**

Den stora bluffen

Alla försök att reformera den sovjetiska planekonomin misslyckades. Propagandan och manipulationerna kunde inte dölja ett system som aldrig levererade till medborgarna.

Av Sergey Radchenko

Den yvige Nikita Chrusjtjov, som inte drog sig för att drämna näven i bordet, var övertygad om att kommunismen hade en lysande framtid. När han i juli 1959 debatterade med USA:s vicepresident Richard Nixon om vems system som var bäst – den så kal-lade ”köksdebatten” – trodde Chrusjtjov fortfarande att han hade tiden på sin sida. Visst, den sovjetiska ekonomin låg långt efter USA:s när det gällde de flesta nyckelindikatorerna. Visst, de flesta Sovjetmedborgarna bodde fortfarande trångt i de ökända kommunala bostäderna, eller till och med på landsbygden i usla skjul med utedass. Visst, sovjetiska konsumenter hade inte tillgång till diskmaskiner eller färgteveapparater, eller ens bilar – en helt osannolik lyx!

Men allt skulle snart komma att förändras till det bättre.

Sputnik, som sköts upp den 4 oktober 1957, tydde på det. Satelliten skrämd vettet ur amerikanerna där den pep hotfullt i sin bana runt jorden. Några år senare, den 12 april 1961, gick turen till Jurij Gagarin, den första människan i rymden. Man kunde fråga sig vad som skulle ske härnäst. Chrusjtjov offentliggjorde sina planer på att gå om USA:s produktion av mjölk, kött och smör 1959. Och i oktober 1961 meddelade han lyriskt i det tredje partiprogrammet att ”den här generationen sovjetiska medborgare kommer att leva under kommunism”.

Så här efteråt är det häpnadsväckande hur fel Chrusjtjov hade när han presenterade ett sådant ambitiöst program för materiellt överflöd. Det blev en kalldusch. I början av 1960-talet innebar obalansen i den sovjetiska ekonomin, som länge hade prioriterat tung industri framför konsumtionsvaror, att sovjetiska hushåll hade för mycket pengar utan att det fanns särskilt mycket att använda dem till. Chrusjtjov försökte råda bot på problemet genom att höja priset på kött, mjölk och fågel. Det blev ett ramaskri, och i Novotjerkassk i södra Ryssland ledde det till kravaller, som slogs ner med våld av den statliga säkerhetstjänsten och polisen.

I sitt storhetsvansinne trodde Chrusjtjov att han på något sätt skulle segra i kampen för medelkonsumenten. Han ansåg att socialism var ett utomordentligt bra system. Det behövdes bara lite justeringar här och där. ”I den här frågan är vi starkare än Gud”, meddelade han i januari 1961, ”så länge som vi låter oss ledas av marxist-leninismens principer.” Men spannmålsproduktionen stagnerade. Tillväxten inom jordbruket föll från 8,6 procent 1954–1958 till 0 procent 1961–1963. Efter en omfattande torrperiod 1963 tvingades Sovjetmedborgarna för första gången att köpa sitt spannmål från utlandet, för ofattbara 860 ton guld.

Marxism-leninism var inte den universallösning man hoppats på. Chrusjtjov avsattes av sina egna i oktober 1964. En av de orsaker som uppgavs var en dramatiskt nedåtgående tillväxt (från 10,6 procent 1950–1953 till 5 procent 1963).

Den sovjetiska ekonomin var fortfarande på väg uppåt, även om det gick långsammare än tidigare, men det var ett varningstecken; Sovjetunionens ekonomi höll på att stagnera. Få var lika väl medvetna om problemet som Chrusjtjovs ersättare på premiärministerposten Aleksej Kosygin.

Kosygin var mottaglig för de idéer som sovjetiska ekonomer, framförallt Jevsej Liberman i Charkiv, hade fört fram sedan början av 1960-talet. Han publicerade 1962 en artikel som menade att socialistiska företag skulle tillåtas större självbestämmande och rätt att behålla delar av vinsten i syfte att stimulera arbetarna. Liberman och andra likasinnade föreslog därmed att man delvis skulle återinföra marknadsekonomi på lokal nivå samtidigt som staten behöll kontrollen. Kosygin höll med Liberman och såg till att offentliggöra en rad dekret med början i september 1965. Dessa ”Kosyginreformer” var ett sista försök att vända den sovjetiska ekonomins nedåtgående trend.

En del historiker har kopplat nedgången och det slutliga övergivandet av Kosygins reformer till Leonid Brezjnevs uppgång och den byråkratiska elit han representerade. Dessa konservativa krafter (förknippade med senstalinism och militär makt) undergrävde reformer och såg till att de aldrig trädde i kraft; de ”valde stagnation”, enligt en ekonomihistoriker. ”Vad då, vilka reformer?” lär Brezjnev ha yttrat privat. ”Jag kan inte ens nysa så att det hörs. Gud förbjude, en liten sten kommer i rullning, och sedan – ett jordskred ... Ekonomisk frihet kommer att leda till kaos. Vilka ruskigheter kommer att inträffa då? Folk kommer att hugga ihjäl varandra.”

Bilden av den ärkekonserverative Brezjnev som försiktigt leder ett oregerligt Sovjetunionen samtidigt som han slår tillbaka alla försök till reformer är delvis sann, men det framgår också tydligt i annalerna att Brezjnev inte var mindre medveten än Kosygin om problemen, och att han försökte hitta sätt att råda bot på dem.

Brezjnev var under två dagar i januari 1966 ordförande för ett politbyråmöte där man diskuterade ekonomin och hur man skulle kunna främja tillväxten. Brezjnev var, liksom Kosygin, positiv till incitament för Sovjetmedborgarna i syfte att öka produktiviteten

»

MÄNGDER AV MARKNADER

Nitika Chrusjtjov: eldfängd skrävare.

FOTO: TT

bland arbetarna. ”Varifrån kommer våra produkter?” frågade han. ”Vi behöver fler produkter ... om vi betalar ut en bonus för varje 100 kg produkter kommer folk att producera mer. De kommer att ha något att arbeta för. Jag är en stark anhängare av incitament.” Han ville även tillåta privata småföretag, till exempel skräddare, i linje med Kosygins förslag på att tillåta privat catering.

Några av dessa idéer var före sin tid. Faktum är att en del kom att ingå i Mikhail Gorbatsjovs perestrojka, och innan det i Deng Xiaopings reformer och öppningspolitik. De kom att resultera i ett försiktigt återinförande av marknadsekonomi, självklart under statens överinseende. Men om nu Brezjnev och Kosygin hade samma inställning, hur kom det sig att försöken övergavs?

Det finns inga enkla svar i det här fallet, bara en lång rad överlappande orsaker. Ett viktigt skäl hade att göra med den i Sovjetunionen alltmer populära åsikten bland de sovjetiska ledarna i slutet av 1960-talet att det skulle vara möjligt att öka arbetarnas produktivitet genom att investera i vetenskap och teknik, samt ta till

sig datorrevolutionen. I det här fallet var jämförelsen med USA särskilt missriktad. Amerikanerna var redan långt före Sovjetunionen. Bara General Electric hade 1966 mer datorkraft än hela Sovjetunionen. I juli 1968 tog KGB-chefen Jurij Andropov upp problemet i ett memorandum adresserat till Brezjnev. Andropov uppmärksammade Brezjnev på att amerikanerna redan

hade 40 000 datorer, medan Sovjetunionen bara hade 2 500, och glappet var troligen på väg att öka. ”Jag pratar om faktorer som om 15–20 år kommer att definiera hur världen ser ut, så vi får inte gå miste om något viktigt.”

Andropov hade rätt, men samtidigt missade han poängen. Hans memorandum utelämnade helt och hållet materiella incitament, och därmed visade det prov på en

teknokratisk syn på reformer, där reformer endast är en funktion av forskning och utveckling, samt datorisering.

Det var det sistnämnda, tonvikten på en ”teknisk-vetenskaplig revolution”, som Brezjnev till slut tog till sig under 1970-talet, vilket bidrog till det gradvisa utfasandet av Kosygins reformer. Det fanns även andra problem, men kanske inga lika svåra som planekonomin, vilken trots försöken att introducera materiella

”I sitt storhetsvansinne trodde Chrusjtjov att han på något sätt skulle segra i kampen för medelkonsumenten.”

>>

incitament i produktionen visade sig vara extremt svår att reformera. Lägg det till det ännu inte lösta problemet med glappet mellan löner och konsumtionsvaror (eller frånvaron av sådana). Man kan slutligen lägga till de ökande behoven hos militären och industrin, som slukade statens pengar i allt snabbare takt, och det framgår tydligt hur det kom sig att försöken att lösa problemen med den sovjetiska ekonomin var dödfödda.

Men det fanns andra, ännu mer uppenbara orsaker till stagnationen. De sovjetiska ledarna valde inte reformer för att de plötsligt inte hade råd att låta bli, de anslöt sig till den fossila bränsle-revolutionen.

Samotlorsjön gömmer sig bland de ogenomträngliga träsken i djupaste västra Sibirien och har inte mycket att erbjuda en resenär som kan tänkas förirra sig dit. Det fanns inget att se, och inga vägar nådde dit. Området utgjordes endast av oändlig, karg siberisk tajga med ilska mygg och ridåer av norrsken på himlen. De lokala herdarna, som var chanter, manser eller tillhörde andra utrotningshotade finsk-ugriska stammar, hade givit namn åt regionen: det autonoma Chantien-Mansien. Endast 2,6 procent av regionens invånare lever där på en yta stor som Frankrike, de allra flesta i en handfull trista sovjetiska städer längs den mäktiga floden Ob, som elegant ringlar sig genom det ogästvänliga slättlandet innan den mynnar ut i Norra ishavet.

I maj 1965 blev Samotlor platsen för en gigantisk upptäckt när Georgij Norkin och hans team av härdade oljearbetare borrhade den första källan i det som inte bara kom att bli Rysslands största oljefält, utan ett av de största i världen. Produktionen 1974 var 100 miljoner ton; 1981 var man uppe i 1 miljard ton och 1986 i 2 miljarder ton. Samotlor var ofattbart produktivt, men inte unikt. Andra oljefyndigheter i västra Sibirien bidrog till att Sovjetunionen 1975 producerade mer olja än USA. Över hälften av de 603 miljoner ton som producerades i Sovjetunionen 1980 kom från västra Sibirien. Och där fanns också gas.

Även här gjordes de främsta fyndigheterna i västra Sibirien. Men ingen var mer omfattande än den i Urengoj i det autonoma Jamalo-Nentsien femtiosex mil norr om Samotlor. Regionen är långt större och ännu mer glesbefolkad än Chantien-Mansien;

Potemkinkulissen som världen såg igenom: OS-invigningen i Moskva 1980. FOTO: TONY DUFFY/GETTY IMAGES

större delen är belägen norr om polcirkeln. Förhållandena här var om möjligt ännu hårdare än i Samotlor. Enligt legenden betyder Urengoj "dödlig plats" på ett av de lokala språken, fast minst en etymologisk ordbok översätter det som "ogenomtränglig". Det var både och. Urengoj fanns med i Stalins fantasiprogram för en utbyggnad av järnvägen i det nordligaste Ryssland. Tusentals Gulagfångar arbetade här i början av 1947 med att desperat gräva sig genom permafrosten, men hela projektet övergavs efter Stalins död 1953. Sedan, i juni 1966, upptäckte ett sovjetiskt team ett enormt gasfält, som med sina 16 biljoner kubikmeter skulle komma att bli det tredje största i världen.

De sovjetiska ledarna blev varse att de med Samotlor och Urengoj, samt andra, mindre fyndigheter i västra Sibirien, satt på omätliga rikedomar. Tänk om man kunde ta upp dem ur marken och pumpa i väg dem till utländska marknader! Hårdvaluta skulle bidra till att lösa många av de problem Brezjnev och Kosygin brottades med: brist på konsumtionsvaror, brister i jordbruksproduktionen

och otillräcklig teknik. Svåra reformer som verkade ofrånkomliga i mitten av 1960-talet kunde kanske skalas ner eller undvikas helt i ett land som flödade av olja och gas. Fossila bränsle-revolutionen gav Sovjetunionen nytt hopp om framtiden

Två bidragande orsaker ledde till denna stora räddningsaktion i Sovjetunionen. Den första var möjligheten att leverera olja och gas till Europa i och med att västerländska

bolag var villiga att leverera stålror i utbyte mot gasavtal. Västtyskland ledde den utvecklingen. Industrikoncerner som Mannesmann var de första att lockas av den sovjetiska stålrosmarknaden i slutet av 1950-talet, men den dåvarande västtyska förbundskanslern Konrad Adenauer satte käppar i hjulet när Nato rekommenderade ett embargo på rören. Idén kom från Kennedys regering, som såg export av stålror till motståndarna i kalla kriget som ett hot mot Västeuropas säkerhet. Men restriktionerna lättades efter 1966, och Mannesmann och andra bolag kunde leverera rör till Sovjet. Det första tjuoårsavtalet mellan Västtyskland och Sovjetunionen undertecknades den 1 februari 1970.

Den andra viktiga faktorn var de snabbt stigande priserna på olja och gas. Den amerikanska oljeproduktionen var som störst 1970, och priserna hade redan börjat öka när oktoberkriget ledde till ett embargo och minskad produktion i arabstaterna. Inom några få månader ökade priserna på råolja från 3 dollar fatet till omkring 11 dollar fatet, vilket ledde till en energikris som kom att plåga väst under resten av 1970-talet och början av 1980-talet. Moskva kunde dra fördel av dessa oförutsedda händelser. Den sovjetiska oljeproduktionen nästan trefaldigades mellan 1960 och 1973, till största delen på grund av den ökade produktionen i västra Sibirien, så man kunde dra fördel av de skyhöga priserna. Vid mitten av 1970-talet kom nästan hälften av Sovjetunionens exportinkomster från olja.

Gaspriserna ökade inte riktigt lika snabbt, men de följde i allmänhet svängningarna i oljepriset, fast med någon fördröjning. Sovjetunionen tjänade 1982 över 3,9 miljarder dollar årligen på gasexporten bara till Västeuropa (nästan hälften gick till Västtyskland).

Dessa inkomster gjorde att Sovjetunionen kunde importera

MÄNGDER AV MARKNADER

Kommunismen i praktiken: kö till livsmedelsbutiken.

FOTO: PETER TURNLEY/GETTY IMAGES

teknologi från väst, men framförallt spannmål, som det rådde stor brist på under 1970-talet. Olja och gas blev därmed avgörande för Sovjetmedborgarnas levnadsstandard, och myndigheterna behövde inte längre i lika hög grad införa de genomgripande ekonomiska reformer som hade kunnat avvärja krisen under slutet av 1980-talet.

Tusentals idrottare, journalister och turister samlades 1980 i den sovjetiska huvudstaden för ett ovanligt skådespel: de första olympiska spelen organiserade av Sovjetunionen. Den 19 juli trängdes omkring 100 000 åskådare i den nyrenoverade Luzjnikistadion för att bevittna öppningsceremonin. Det var en färgstark show med tusentals dansare i folkdräkt, och unga gymnaster byggde mänskliga pyramider. En skröplig Leonid Brezjnev var också närvarande. Han läste inledningsmeningen från en lapp, tittade ömsom på lappen och ömsom på publiken, han sluddrade en aning och hans blick var trött. Senare sprang basketbollspelaren Sergej Belov uppför läktarna för att tända den enorma olympiska facklan. Publiken jublade. En orange flamma lyste upp den mulna himlen.

Några år tidigare hade Brezjnev nästan satt stopp för det hela. Han oroade sig för hur mycket spelen skulle kosta. Och det gick rykten om vad som skulle kunna hända om alla de utländska journalister som flödade in i Moskva skulle upptäcka hur folket i Sovjetunionen hade det.

Men det var för sent. Kreml stod på sig och lade stora summor på idrottsanläggningar, flera större hotell, cirka 250 kaféer och restauranger, till och med en helt ny terminal på Sjeremetjevflygplatsen.

Myndigheterna tog till desperata åtgärder för att bevara skenet av materiellt överflöd. Det var mycket begärt i en ekonomi på väg utför. Det visade sig till exempel att kärnavapennationen Sovjetunionen varken hade papperstallrikar eller pappersmuggar. Peppar och snabbkaffe fick köpas in från det kapitalistiska Finland. Den trista huvudstaden rensades på icke önskvärda element.

Tiotusentals uniformerade poliser och civilklädda KGB-officerare tog hand om säkerheten genom att skydda mot "provokationer" från dissidenter och utländska besökare. KGB rapporterade hur en del besökare plockade isär radioapparater på hotellrummen i jakten på dolda mikrofoner. Hela stan förvandlades till en enda stor Potemkinkuliss.

Moskvaolympiaden markerade höjdpunkten på det sovjetiska projektet, men den avslöjade även stora problem strax under ytan. Ett arbetarparadis med tomma butikshyllor och urdålig service, skräpig propaganda och en ständigt närvarande säkerhetstjänst, åldrande ledare som var medvetna om de ökande sociala och ekonomiska problemen, men som varken hade lust eller förmåga att göra något åt dem. Den sovjetiska ekonomin stagnerade. Framtiden såg mörk ut.

"Vad hände med det där löftet om att bygga upp en kommunistisk stat före 1980", var ett av dissidenternas skämt (de syftade på Nikita Chrusjtjovs löfte 1961 om ett framtida materiellt överflöd). Slutklämmen lydde: "De bestämde sig för att vara värd för olympiska spelen istället."

I efterhand sticker flera saker ut. För det första, Sovjetledarna förstod tidigt att systemet inte fungerade. Chrusjtjov hade redan en känsla av att hans skrytsamma löften inte var stadigt förankrade. Det var därför han outtröttligt organiserade om den sovjetiska byråkratin i syfte att öka effektiviteten, men det ledde bara till kaos. Hans efterträdare försökte sjösätta långtgående reformer som, om de fått slutföras, skulle ha lett till införandet av marknadsekonomi inom den socialistiska ekonomin. Men det behövdes inte, eftersom upptäckten av stora oljefyndigheter gjorde att man kunde skjuta upp räkningskapens dag.

För det andra är det anmärkningsvärt i hur hög grad det sovjetiska projektet kom att bli beroende av västerländska marknader för sin överlevnad. På 1970-talet importerade man inte bara nödvändig teknik, utan även livsmedel från väst. Man importerade även rör, som gjorde att man kunde bygga större och längre oljeledningar för att transportera mer olja och gas till Europa, och därmed tjäna mer hårdvaluta till stöd för Sovjetmedborgarna. Sovjet var inte på något sätt fångat i ett enväldigt, slutet system, det var starkt integrerat i de europeiska marknaderna och på världsmarknaden, vilket visade sig vara både en räddning på kort sikt och en dom på lång sikt, för när energipriserna dalade i mitten av 1980-talet gick Moskva snabbt i konkurs.

För det tredje, bland kalla krigets många dimensioner verkar den som handlar om ekonomi i efterhand vara den viktigaste. Det var inte vapen som avgjorde hur konflikten slutade, inte ideologiska skillnader, och det var inte heller avslägsna krigsskådeplatser. Det som i slutänden avgjorde det var hur väl systemet kunde leverera till medborgarna. Och i det fallet visade sig Sovjetunionen vara mest sårbart just när världen trodde att de var på väg framåt. Bluffen hade kunnat avslöjas mycket tidigare om det inte hade varit för mineraltillgångarna – och västvärldens omättliga energikonsumtion.

Sergey Radchenko är professor vid The Henry A. Kissinger Center for Global Affairs, Johns Hopkins SAIS.

Översättning: **Katarina Trodden**

Företag drar ut i krig

Hightechföretag spelar en avgörande roll för Ukrainas överlevnad i kriget mot Ryssland. I den skiftande maktbalansen mellan staten och den privata sektorn får företagen mer makt men tar också större risker.

Av Ulrike Franke

Ryssland invaderade Ukraina den 24 februari 2022. Städer över hela landet besköts med robotar. Över 100 000 ryska soldater, tillsammans med stridsvagnar och pansarfordon, passerade gränsen för att inledda det mest omfattande kriget på europeisk mark sedan andra världskriget.

Några timmar innan stridsvagnarna började rulla in i Ukraina började varningsklockorna ringa på Microsofts säkerhetsavdelning. Man hade upptäckt skadlig programvara riktad mot Ukrainas regeringsinstitutioner och finansinstitut. Programvaran, som hade till uppgift att radera data på de datorer som infekterats, hette Foxblade. Microsoft satte omedelbart i gång med att hjälpa Ukraina att avhjälpa attacken. Efter tre timmar hade experterna lyckats komma fram till hur man skulle skydda sig mot den skadliga programvaran.

Samma dag, medan attacken pågick, träffade representanter för Ukrainas regering företrädare för Amazon Web Services för att diskutera hur man skulle kunna föra in Amazon's Snowball Edges dataöverföringssenheter – stora som en resväska förvarade i grå, stötsäkra lådor – i Ukraina för att säkra, förvara och överföra data till molnet så att ingen information skulle gå förlorad om hårdvara och servrar inne i landet skulle förstöras. Man upprättade en lista över den ukrainska statens viktigaste information, bland annat befolkningsregistret, mark- och fastighetsägarregister, skattebetalningar och banktransaktioner.

Två dagar senare anlände de första enheterna till Ukraina via Polen. Under de kommande veckorna kom de att utgöra stommen i försöken att säkra Ukrainas lagrade data. Landets största bank, som användes av 40 procent av befolkningen, flyttade alla sina transaktioner till molnet. I december 2022 hade över 10 petabyte med information överförts, motsvarande hela US Library of Congress databaser flera gånger om.

Den 24 februari, samtidigt som Microsoft hjälpte till med att stoppa Foxbladeattacken, inträffade en annan cyberattack som störde åtkomsten till bredband via satellit i hela Ukraina. Modem som kommunicerade med det amerikanska bolaget Viasats satellitnätverk låg nere. Attacken påverkade även andra områden och länder, bland annat tappade tusentals vindkraftverk i Tyskland kontakt med nätet, men värst av allt var att många människor i Ukraina förlorade tillgången till internet. När det visade sig att internet legat nere en längre tid skickade Ukrainas vice premiärminister Mychajlo Fedorov följande tweet till SpaceX:s vd Elon

Musk: "Medan du försöker kolonisera Mars försöker Ryssland ockupera Ukraina! Medan dina raketer landar problemfritt attackerar ryska raketer civila i Ukraina! Vi vill att du ger Ukraina tillgång till Starlinkstationer ..."

Starlinkstationer är internetterminaler som kopplar samman de tusentals satelliter SpaceX har placerat i låg omloppsbana under de senaste åren. Bara några timmar senare, kl 23.33 den 26 februari, svarade Elon Musk, också på Twitter: "Starlink är nu igång i Ukraina. Fler terminaler på väg." Över 30 000 Starlinkterminaler för säker kommunikation för militär, regering och allmänhet levererades till Ukraina under krigets första femton månader. Starlink har blivit stommen i Ukrainas militärsamband.

Ukrainska styrkor använder sig av liveströmmad drönarinformation, justerar artillerield och handhar intern kommunikation.

Huvudpersonerna i dessa tre berättelser från krigets första dagar – hjältarna – är inte stater eller regeringar. De är företag. Företag som levererar varor och tjänster som är nödvändiga för Ukrainas överlevnad och krigsföring.

Inga av dem är militära bolag. Det här handlar inte om hur Raytheon säljer missilförsvar till Ukrainas regering, eller att Rheinmetall levererar stridsvagnar eller att Lockheed Martin tillverkar militär utrustning som USA kan ge till Ukraina. Amazon, Microsoft, Google, SpaceX, DJI och många andra företag som är verksamma i Ukraina producerar varor främst eller endast för civila ändamål. Inget av dessa företag är heller bildat, eller har huvudkontor i Ukraina eller Ryssland, de stater som ligger i krig. Trots det spelar dessa privata, civila företag en avgörande roll i detta krig.

Civila bedriver krig, och maktbalansen mellan den privata sektorn och staten kan komma att förändras på avgörande sätt.

De ovannämnda exemplen är tagna från Rysslands anfallskrig mot Ukraina, eftersom det är det som startade senast. Men förändringarna som beskrivs här kommer att bli, om de visar sig pågå under en längre tid, mer genomgripande, och de kommer inte bara att omfatta just detta krig eller geografiska område.

Ukrainska soldater och befattningshavare har vittnat om betydelsen av dessa tjänster på många olika områden:

"Jag skulle vilja säga att om det inte hade varit för Starlink hade vi varit 60 procent mindre effektiva, kanske ännu mindre", rapporterar *Washington Post* och citerar ett befäl över en ukrainsk mekaniserad skyttegrupp. Ukrainas minister för digital utveckling »

MÄNGDER AV MARKNADER

Elon Musk ryckte ut.

FOTO: TREVOR COKLEY/ALAMY

Mychajlo Fedorov noterade att ”man kan säga att molntjänster har bidragit till Ukrainas överlevnad”. Och en ukrainsk plutonchef säger att ”vi hade redan förlorat kriget om det inte hade varit för Starlink”. Hundratals liknande uttalanden visar på vikten av internet via satellit, molntjänster och cybersäkerhet levererade av olika företag (Google är särskilt framträdande i regionen).

Det handlar inte bara om programvara, cyberrymden, internet eller områden som verkar befinna sig långt från striderna vid fronten. Civila företag bidrar inte bara med molntjänster, utan även det som *ligger i molnet*. Drönarnas avgörande roll i det här kriget har nu blivit allmänt känd.

Men vilka typer av drönare dominerar i kriget? Vilka bygger dem? Det handlar inte om Reaperdrönare från amerikanska General Atomics, leverantör till den amerikanska militären. Dessa existerar inte i Ukraina. Det handlar inte heller om turkiska Bayraktar TB2, en medelstor bestyckad drönare som användes i Ukraina i början av kriget. TB2 spelade en viktig roll i bekämpningen av den konvoj som närmade sig Kiev. Den viktigaste drönaren som användes under krigets två första år var DJI:s Mavic 3.

Den är bekant för de flesta läsare, som säkert har sett dem i en närbelägen park, eller så har man en liknande modell hemma. Vem som helst kan köpa den på nätet för några tusen dollar. Hundratusentals DJI-drönare (inte bara Mavic) befinner sig i luften över Ukraina. Både Ukraina och Ryssland använder dem. (Under de senaste månaderna har FPV-drönare [FPV, First Person View], vissa tillverkade av andra kinesiska företag, blivit allt viktigare, så Mavic är inte riktigt lika vanligt förekommande längre.) Dessa drönare används för övervakning av fienden, för att se till att de egna truppena är väl dolda, eller för att följa enstaka fordon eller personer; de anpassas till att fälla bomber eller själva fungera som ett vapen. Men DJI-drönare var aldrig avsedda att användas för militära ändamål. De är konsumtionsvaror tillverkade av det kinesiska företaget DJI Technology i Shenzhen eller liknande företag.

Kriget i Ukraina bedrivs fortfarande främst med stridsvagnar och artilleri. Tung ”klassiska” vapen levererade från USA, Tyskland och andra länder är avgörande för att Ukraina ska kunna

kämpa för sin överlevnad. Men ny teknologi håller på att bli allt viktigare i det här kriget – och dessa nya tillgångar utvecklas och tillverkas främst av privata, och åtminstone inledningsvis civila företag. De tillhandahåller inte varor och tjänster för att deras regeringar har uppmanat dem till det, utan frivilligt, av politiska eller kommersiella skäl. Dessutom tillhandahåller de varor och tjänster som regeringar och trupper, inte ens den amerikanska militären, har tillgång till.

Av de cirka 10 000 satelliter som kretsar runt jorden tillhör cirka hälften SpaceX. De kommer snart att utökas med flera tusen. Och de få satelliter Pentagon har skjuts upp med hjälp av SpaceX-raketer. Ingen kan tillhandahålla internetuppkoppling via satellit i lika hög utsträckning som SpaceX. Många av de hundratusentals drönare som befinner sig i Ukraina har tillverkats av DJI samt ytterligare några få civila tillverkare av drönare. I militära termer är de inte de bästa systemen för Ukraina. Men ingen stat har möjlighet att pumpa ut motsvarande volymer med drönare, framförallt inte till de priser kineserna erbjuder. Cyberrymden ägs i princip av privata företag. Den amerikanska militären hade kanske en viktig roll när internet startade, men dess komponenter, infrastruktur och uppbyggnad levereras av privata företag. USA:s försvarsdepartement har en egen molntjänst – men den ligger på Amazons servrar. De flesta västländer har förmodligen alla militära cyberavdelningar – men de är inte i närheten av vad Google eller Microsoft kan åstadkomma.

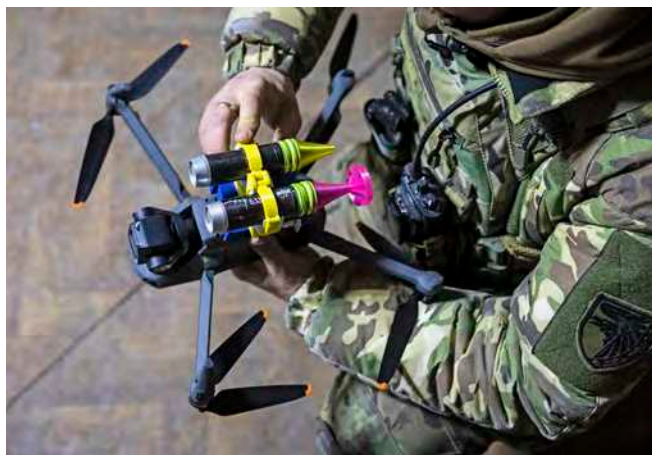
Det verkar som om det här är något som bara kommer att öka framöver. Det kan komma att handla om att militär och underhållstjänster använder sig av ekosystemet för digital marknadsföring för övervakning och igenkänning. I boken *Means of Control. How the Hidden Alliance of Tech and Government Is Creating a New American Surveillance State* skriver journalisten Byron Tau att ”ekosystemet för digital marknadsföring är den största datainsamlingstjänst som människan någonsin uppfunnit. Och det var inte staten som gjorde det.”

Vi lever i en värld i vilken inte bara de viktigaste tekniska framstegen allt oftare utvecklas inom den privata sektorn (till exempel Chat GPT), även resurser som snabbt kan tas i bruk i krig är i händerna på den privata sektorn. Statens främsta uppgift – att se till att medborgarna är trygga – blir alltmer beroende av varor och tjänster som endast kan tillhandahållas av privata företag. Samtidigt som dessa företag behöver förlägga sina huvudkontor på en geografisk plats anser de sig allt oftare vara internationella och varken kopplade till eller ansvariga inför någon enskild stat.

Det blir stater alltmer medvetna om. Många oror sig, men bara några få har börjat agera. Taiwan är ett exempel. Taiwans president anslog i oktober 2023 1,3 miljarder dollar till utvecklingen av ett internetnätverk via satellit, tillverkat i och kontrollerat av Taiwan. Det vill säga, Taiwan försöker bygga ett alternativ till SpaceX Starlink.

Taiwan har, med tanke på det hot som hänger över dem, noga följt kriget i Ukraina. Man har noterat vikten av tillförlitlig internetuppkoppling. Men det är inte lika självklart för Taiwan att sätta sin tilltro till Starlink som det är för Ukraina, eller för andra

”Några timmar innan stridsvagnarna började rulla in i Ukraina började varningsklockorna ringa på Microsofts säkerhetsavdelning.”

En ukrainsk soldat sätter fast granater på drönaren DJI:s Mavic 3. FOTO: JOHN MOORE/GETTY IMAGES

MÄNGDER AV MARKNADER

Teslafabrik i Shanghai.

FOTO: GETTY IMAGES

länder. Elon Musk, som personligen har varit involverad i att bygga upp internet i Ukraina i kampen mot Ryssland, skulle kunna ha en annan åsikt när det gäller en konfrontation mellan Kina och Taiwan (han har fällt kommentarer om kriget mellan Ryssland och Ukraina som man i Ukraina uppfattar som mycket problematiska). Musk har tidigare uttryckt sitt stöd för det kinesiska kommunistpartiets inställning till Taiwan. Men framförallt är Musks företag Tesla i högsta grad beroende av den kinesiska marknaden, den största utanför USA och platsen för en av Teslas enorma fabriker (för vilket företaget fått särskilt tillstånd). "Vad skulle hända om vi förlitade oss på Starlink och Musk bestämde sig för att skära ner tillgången efter kinesiska påtryckningar, för att han är beroende av den kinesiska marknaden?" har en medlem av en taiwanesisk tankesmedja sagt till *New York Times*.

Det här är inte bara en teoretisk fråga. *New York Times* avslöjade i juli 2023 att den ukrainska armén tvingats ändra strategi på grund av Musks beslut om när och var de skulle få tillgång till Starlink. Han beslutade personligen att systemet inte skulle ha täckning på Krim, vilket gjorde att en ukrainsk attack där skulle bli svår, till och med omöjlig, att genomföra.

Privata företag har egna intressen. Det kan handla om företagets kärntintressen, eller om styrelsens eller vd:s politiska inställning. Var ligger deras lojalitet? I ett blogginlägg där han beskriver Microsofts arbete i Ukraina noterar företagets vd Brad Smith: "Det är viktigt att ta hänsyn till att vi är ett företag, inte en regering eller ett land." Och i sin senaste bok skriver han: "Regeringar är till för medborgare som lever inom ett visst geografiskt område, till exempel en stat eller en nation. Men teknologi har blivit en global fråga, och vi har kunder i stort sett överallt." Det är därmed oklart var deras lojalitet ligger.

Stater konfronteras därmed med nya avhängigheter och sårbara områden. Ända sedan Sputnik skakade västvärlden på 1950-talet har teknikutvecklingen i första hand bedrivits av staten – samt i högsta grad laboratorier och institutioner finansierade av militären. Darpa, en myndighet för forskning som sorterar under det amerikanska försvarsdepartementet, har utvecklat

mycket av den teknologi vi använder idag, från internet till GPS och Teflon. Men numera är förhållandet omvänt – banbrytande teknisk utveckling bedrivs i den privata sektorn, och militären tar del av den i ett senare skede. De problem staten, som inte längre kan styra utvecklingen, står inför är uppenbara.

Men det här innebär även problem för de privata företagen, vilka borde förbereda sig på att deras produkter och tjänster kan komma att användas i en framtida konflikt. Rysslands anfallskrig och uppenbara brott mot internationell rätt har gjort det lätt för företagen att besluta sig för vilken sida de vill stödja. Men saker och ting kanske inte kommer att vara lika tydliga i framtida konflikter – särskilt inte om det finns kommersiella intressen på båda sidor.

Dessutom behöver privata företag förbereda sig på att deras produkter, och kanske även deras personal, kan komma att bli framtida mål i en konflikt. Cyberattacken mot Viasat, som ledde till att man vände sig till SpaceX, är ett exempel. Ryssland har redan meddelat att de anser att privata satelliter utgör legitima mål i en krigssituation.

Till sist, det är inte säkert att företagen kan kontrollera vem som använder deras produkter och vad de använder dem till. DJI stoppade sin verksamhet i både Ryssland och Ukraina två veckor efter krigsutbrottet. Trots det används hundratusentals av deras drönare av båda sidor i kriget, deras operativsystem hackas för att ändra den platsinformation som förmedlas.

Kriget i Ukraina har satt fokus på en utveckling som har pågått i årtal, men som först nu har uppmärksamats. Det här är på många områden avgörande för militära operationer. Förmåga byggs inte längre upp och handhas av stater, eller statliga företag som levererar till enskilda kunder, utan av privata företag, där stat och militär bara är några av många kunder. Ny teknik utvecklas för civilt bruk, vilket innebär att den inte är anpassad för militärt bruk (i form av robustare hårdvara, eller system med ökat skydd mot störningar och sabotage). Företagen har dessutom blivit mer internationella, eller globaliserade.

De stora "amerikanska" techbolagen har enorma mängder anställda med dotterbolag utanför USA, och många av dem har lika många eller fler kunder utanför USA än inom landet. Därför bör man ifrågasätta deras koppling till hemlandet. Men det handlar inte främst om lojalitet, utan om demokratiskt ansvar. Chefer, styrelser och andra privata företagsledare väljs inte av medborgare genom demokratiska val, deras intressen kan överensstämma med staten, men det är inte självklart – de har ett ansvar gentemot sina aktieägare, inte regeringar.

Vi upplever just nu ett skifte i maktbalansen mellan stater och den privata sektorn. För stater innebär det ett hot mot förmågor de vill kunna utveckla själva (moln? internet via satellit?). Men företagen behöver inse att dessa förändrade förutsättningar inte bara ger dem större makt – riskerna ökar. De kan själva bli mål, och ansvarsskyldiga. Vi går en ny tid till mötes, där de sätt på vilka krig utkämpas kommer att förändras i mycket hög grad.

Ulrike Franke är Senior Policy Fellow at the European Council on Foreign Relations.

Översättning: **Katarina Trodden**

Författaren och kurtisanen

Alexandre Dumas den yngre har ofta hamnat i skuggan av sin far. Hans roman *Kameliadamen* har dock både blivit opera av Verdi och film med Greta Garbo.

Av Lena Kåreland

Alexandre Dumas den yngre (1824–1895) föddes i Paris för 200 år sedan. Han är en författare som ofta har hamnat i skuggan av sin far, Alexandre Dumas den äldre (1802–1870), författaren till de berömda äventyrsromanerna *Greven av Monte-Cristo* och *De tre musketörer*.

De flesta känner dock till den yngres mytomspunna roman *Kameliadamen* (*La Dame aux camélias*, 1848) som blev såväl teaterpjäs som opera och film. Den första föreställningen ägde rum 1852 i Paris och blev en dundersuccé. Giuseppe Verdi utgick sedan från Dumas drama i sin opera *La Traviata* som uruppfördes i Venedig 1853. Av alla filmatiseringar är den mest berömda den från 1936 med Greta Garbo i huvudrollen. Men *Kameliadamen*'s författare har inte fått några feta rubriker i litteraturhistorien.

Under sin livstid hörde dock Alexandre Dumas dy till det franska 1800-talets mest omskrivna författare. Framförallt var han en högt skattad dramatiker, ofta spelad på teaterscenerna i Paris, och en viktig inspiratör till bland andra Henrik Ibsen.

Hans far, vars liv pendlade mellan lysande framgångar och förkrossande nederlag, var omtalad lika mycket för sitt dramatiska liv som för sin enorma produktion. Drygt 300 romaner lär han ha skrivit. De läses alltjämt och har utgjort underlag för både filmer och teaterföreställningar. Men periodvis har Alexandre Dumas då främst betraktats som en flyhänt underhållningsförfattare. 200 år efter hans födelse, 2002, fördes dock hans kvarlevor till Pantheon, mausoleet för Frankrikes stora män (och numera även kvinnor). Det var dåvarande presidenten Jacques Chirac som fattade beslutet att författaren skulle få vila vid sidan av storheter som Voltaire, Victor Hugo och Émile Zola. Hans sons kvarlevor lär knappast bli överförda till Pantheon utan får

nog bli kvar i graven på Montmartrekyrkogården i Paris. Däremot invaldes Dumas dy 1874 med stöd av Victor Hugo i Franska akademien, där fadern aldrig erbjöds någon stol.

MEN FÖRST NYLIGEN ägnades Dumas d.y. en biografi som ger en heltäckande skildring av hans liv och verk: *Dumas fils ou l'anti-Oedipe* av Marianne och Claude Schopp utkom 2017 och tilldelades Goncourtpriset för årets bästa biografi. Tidigare har man kunnat läsa om såväl Dumas den yngre som om hans far och farfar i André Maurois brett upplagda verk med titeln *Les trois Dumas* (1957, på svenska 1961 med titeln *De tre Dumas*). Där får man en bred exposé över tre generationer. Maurois börjar med att berätta om farfadern, Thomas-

Alexandre Dumas (1762–1806), utomäktenskaplig son till en fransk officer och en svart slavinna från San Domingo. Sin uppföstran fick han i Frankrike och under revolutionen avancerade han snabbt från menig till general. Han blev närmast legendarisk för sitt

mod och sin styrka och tjänade i armén under Napoleon Bonaparte i Italien för att sedan följa denne även till Egypten. När han drabbades av sjukdom tvingades han att återvända till Frankrike där han avled 1806.

Hans son, Alexandre Dumas d.ä., som var endast fyra år vid faderns bortgång, kom inte att skörda några lagrar på slagfältet. Han skapade sig istället ett namn på litteraturens område i likhet med sin son, den tredje Dumas. Denne blev i mycket sin fars motsats, både i fråga om livshållning och i valet av litterära genrer. Fadern skrev i början av sin karriär mest för teatern men kom fortsättningsvis att ägna sig åt historiska spänningsromaner. Sonen författade främst teaterpjäser men gav även ut ett tiotal romaner. I sin dramatik, varav en stor del är översatt till svenska, grävde han inte i det förflutna utan skriver om sin samtid, lyfter fram aktuella samhällsproblem som han skildrade på ett för tiden nytt och mer vardagligt sätt.

Lena Kåreland är professor emerita i litteraturvetenskap. Hennes senaste bok är *Franska flanörer. Författarnas Paris, från Balzac till Modiano* (2021).

FOTO ALAMY

Alexandre Dumas den yngre.

>>

Dumas den yngre saknade sin fars glättiga lynne och han arbetade inte heller med samma lätthet som denne. Med tiden utvecklades han till en pliktmänniska, sträng och starkt moralisk, och emellanåt förbrådde han fadern för den dåliga uppfostran denne gett honom. Men även om hans barndom varit traumatisk och uppenbarligen lämnat ärr för livet gav den också flera motiv till hans mestadels självbiografiskt inriktade författarskap. Dumas den yngre ömmade särskilt för de utomäktenskapliga barnens ställning i samhället. De var många i 1800-talets Frankrike, och Dumas var själv ett av dem.

Sina första sju år levde Alexandre d y huvudsakligen tillsammans med sin mor, Laure Labay, en sömmerska av haitisk börd. Hon drev en liten syateljé i Paris med några få anställda. Längre fram i livet inrättade hon en läsesalong för att kunna försörja sig. Hur kom då Dumas då i kontakt med denna kvinna? Jo, några år under 1820-talet var de grannar i Paris, och en kylig höstkväll visade det sig att Dumas saknade ved för att kunna göra uppe i sin kamin. Han knackade då på hos Laure och i hennes ombonade lägenhet var det varmt och skönt. Den blivande författaren fann för gott att tillbringa natten hos sömmerskan, och nio månader senare föddes Dumas den yngre i juli 1824.

DUMAS DEN ÄLDRES relation till Laure Labay blev dock kortvarig. 22-åringen, som nyligen kommit till Paris, var i början av sin litterära karriär och hade helt andra planer för sin framtid än att äkta en kvinna av så låg börd. Men till hans heder bör framhållas att han var angelägen om att hålla kontakt med den lille Alexandre, och när han var stadd vid kassa bidrog han till moderns ekonomi och ordnade exempelvis så att hon kunde skaffa sig en bättre bostad. De många brev han under årens lopp skrev till sin son är ömsinta och fyllda av kärlek och omtanke.

Men först efter sju år erkände Dumas då sitt faderskap. Med ens blev det då mer problematiskt. Fadern önskade nu att sonen för gott skulle bo hos honom och den älskarinna han för tillfället hade, och enligt tidens lagar var det fadern som hade rätt till vårdnaden om sina barn. Men gossen Alexandre var djupt fäst vid sin mor, och hon ville på inga villkor lämna sonen ifrån sig. En bitter dragkamp uppstod mellan föräldrarna. Det blev uppträden, tårar och gräl. Drastiska metoder tillgreps av bägge. Om inte modern gömde sonen under sängen, när fadern kom för att hämta honom, tog gossen till flykten och hoppade ut genom fönstret. Nej, trygg och lugn var knappast Dumas den yngres uppväxt.

De utdragna tvisterna fick emellertid en lösning då Alexandre vid sju års ålder sattes i pension. Men för barnet förbättrade det knappast situationen. Åren i pension kom istället att bli ett enda stort lidande. Kamraternas grymhet kände inga gränser och Alexandre fick framförallt utstå spe på grund av sin illegitima börd. För att klara av dagarna hängav han sig åt fantasier och försjönk i ett slags religiös mysticism där han jämförde sina svårigheter med de lidanden som Kristus utsattes för.

Dumas då kom aldrig att axla någon fadersroll. Han föredrog att vara en gladlynt och påhittig kamrat till sin son, vilken han såg som sin ende vän. Vid ett tillfälle sade han till honom: "Min son, när man har äran att bära namnet Dumas, för man ett storslaget liv. Man dinerar på Café de Paris och man nekar sig inga nöjen." Med en sådan inställning förstår man att han ständigt hade ekonomiska bekymmer. Som ung lockades sonen med i faderns skabrosa leverne, de blev varandras förtrogna, också i sina respektive kärleksaffärer, hade gemensam kassa och öste ut pengar. Ibland gjorde de resor tillsammans, till exempel till Spanien och Algeriet i början av 1840-talet. Dumas den yngre beskrev i ett brev sina ungdomsår på detta sätt: "Vid aderton års ålder kastades jag huvudstupa in i vad jag skulle vilja kalla det moderna livets hedendom [...] Jag levde sannerligen inte som ett helgon."

Med tiden kom han att förkasta och fördöma sin fars livsstil. Han ville inte heller bli någon medarbetare till fadern i dennes författarskap, vilket denne önskade. Dumas d y var begåvad, en stor vältalare, vass och bitsk i repliken men osäker om vilken livsbana han skulle

välja. Vad han dock säkert visste var att han ville forma sin lycka på egen hand. Yrkesvalet var författare och målet att skriva på ett annat sätt än fadern.

Med *Kameliadamen* förändrades i en handvändning Dumas den yngres sociala status och ställning i den litterära världen. Fram till att denna roman utkom och några år senare uppfördes som drama på Vaudeville-teatern i Paris hade han huvudsakligen betraktats som sin fars son. Men vid teaterpremiären av *Kameliadamen* i februari 1852 höjdes dess författare till skyarna. Bifallsropen skallade, kvinnorna i publiken badade i tårar, och blommor som de slet loss från barmen regnade över författaren – allt enligt Théophile Gautier som bevisade premiären och som kritiker skrev om den. Triumfen var således stor för Dumas den yngre som i ett slag betraktades som en mästare. Till fadern som befann sig i Bryssel skickade han ett telegram: "Stor succé! Så stor att jag trodde mig bevista premiären på ett av dina verk!" Faderns svar lød: "Mitt främsta verk är du, min käre son!" Efter föreställningen ville några vänner till Dumas den yngre gå ut och fira med honom men han ursäktade sig med att han skulle supera med en kvinna. Den kvinnan var modern, Laure Labay, som av sin son bjöds på en överdådig måltid.

Framgången med *Kameliadamen* berodde bland annat på den förståelse som författaren visar för kurtisanens samhällssituation och hennes i grunden mycket osäkra ställning. I tidens smak var också alla starka känslor som verket sjuder av. Skickligt fångas kärlekens alla nyanser och svartsjukans plåga. Romanen och dramat gjorde dock inte författaren förmögen, vilket man skulle kunnat tro. De pengar Dumas d y inbringade för sitt verk använde han för att betala sina skulder, något hans far tyckte var rena galenskapen.

Kameliadamen bygger på författarens relation till den på sin tid kända lyxkurtisanen Marie Duplessis. Denna hade Dumas den yngre träffat på Variétés-teatern. Hon led redan vid denna tid av tuberkulos och avled 1847. Då var förhållandet med Dumas avslutat, och denne fick vetskap om dödsfallet när han befann sig i Marseille. När han återkom till Paris besökte han Duplessis lägenhet där hennes tillhörigheter skulle säljas på auktion. Människor strömmade dit i mängder.

FOTO: ALAMY

Greta Garbo i *Kameliadamen*.

Dumas den yngre vid skrivbordet.

En av dem var Charles Dickens, som var på besök i Paris och kunde notera att författaren Eugène Sue köpte kurtisanens bönbok. Dumas själv införskaffade som minne Maries guldkedja.

Marie Duplessis liv och död kom att påverka den unge Dumas fortsatta utveckling. Han läste på nytt breven hon hade skrivit till honom, greps av dåligt samvete över att ha övergivit henne och inspirerades att skriva om sin kärlek till "kameliadamen". Så kallades Marie eftersom hon alltid ville omge sig med kamelior. De doftade inte lika starkt som rosor. Verkligheten har delvis omgestaltats i romanen. Marie Duplessis har getts namnet Marguerite Gautier och beskrivs som en änglalikt vacker kvinna. Hennes unge älskare heter Armand Duval och är son till en rikeman. Han vill göra Marguerite till en ärlig kvinna och de flyttar tillsammans ut till landet för att leva ett liv i lugn och ro, fjärran från storstadens frestelser. Men samhällets konventioner och Armand Duvals oförståelse far sätter stopp för dessa planer. Marguerite blir ett offer för fördomar och dubbelmoral, och hon bryts långsamt ner av sin sjukdom. Romanens upptakt är den ovan nämnda auktionen i den eleganta lägenheten där överklassens kvinnor trängs för att nyfiket betrakta den avlidna kurtisanens luxuösa och dyrbara tillhörigheter, möbler, smycken och kläder, allt gåvor från hennes förmögna älskare.

SMÄRTSAMMA KÄRLEKSUPPLEVELSER hade gjort Dumas den yngre till en desillusionerad man. I novellen *Diane de Lys* (1851), omarbetad för teatern 1853, fiktionaliserar han sina olyckliga erfarenheter. Dramat *Le demi-monde* som skrevs 1855 utgår dock inte från det självupplevda. En Demi-Monde, ett begrepp som Dumas den yngre myntade, är en prostituerad som lever ett liv i lyx. Den sortens kvinna får i pjäsen en mycket hård dom, och budskapet är att en hederlig man bör akta sig för att falla i en sådan kvinnas klor. Här visar författaren inte samma förståelse för de kvinnor som drivs till prostitution som han exempelvis gjorde i *Kameliadamen*.

Alltifrån det tidiga 1850-talet var George Sand en viktig person för Dumas d.y. Sand var under större delen av 1800-talet kvinnornas röst i Frankrike och dominerade den litterära scenen med romaner om brännbara ämnen som sexualitet och incest. De brevväxlade i drygt 25 år flitigt med varandra och Sand blev en förtrogen och tröstande vän, något av en andra mor för Dumas d.y. – han kallade henne i sina brev "maman", medan hon skrev "Mon cher fils". Emellanåt lyckades hon förmedla något av sin egen livslust och optimism till Dumas när han stundtals drabbades av depression och livsleda. Dumas hjälpte också osjälvviskt Sand med att dramatisera några av hennes romaner. I teckningen av huvudpersonen i komedin *Les idées de Mme Aubray* (1867) har Dumas inspirerats av George Sand. Vänskapen med Sand kan dock te sig märkliga. De var olika i det mesta, såväl beträffande kön och ålder – 25 års åldersskillnad – som politiska åsikter. Dumas var konservativ, George Sand republikan med vänstersympatier. Upptakten till korrespondensen var att Dumas den yngre under en resa till Polen hade kommit över de kärleksbrev som George Sand skrivit till Chopin. Han var angelägen om att få lämna över dem till henne. Men så fort George Sand fått dem valde hon att bränna upp dem.

Åtskilligt i Dumas den yngres verk ter sig idag föräldrat. Det är något som bland annat tydliggörs i Marianne och Claude Schoppes

biografi. Den ger också en bild av 1800-talets kulturella liv i Frankrike, inte minst av den makt censuren då hade. För författarna utgjorde den ett ständigt hot, och flera av Dumas pjäser riskerade att bli stoppade, då de tog upp ämnen som ansågs mindre lämpliga att behandlas på scenen såsom situationen för barn födda utom äktenskapet och för den övergivna kvinnan. Hans skådespel – ofta elegant uppbyggda tendensdramer där författaren skickligt driver sina teser – utmärks av en spirituell och slagkraftig dialog och en förmåga att skapa oväntade situationer. Han varierar också skickligt sina älsklingsteman: kärleken, förhållandet mellan man och kvinna samt mellan föräldrar och barn. Dramerna *La Princesse Georges* (1882) och *La femme de Claude* (1873) handlar om otrohet och äktenskapsbrott. Det första gjorde succé, det sistnämnda blev fiasko. I *Monsieur Alphonse* (1873) försvarar han den förförda flickan, och i *Le fils naturel* (1858) skärskådas de utomäktenskapliga barnens villkor, medan komedin *Le père prodigue* (1857) handlar om hans far. Andra ämnen han gärna behandlade var korruption och pengar.

Bland författarens romaner märks den delvis självbiografiska *L'affaire Clemenceau. Mémoire de l'accusé* (1866) där han i verkets första del ger en fiktiv skildring av tiden i pensionen. Vissa episoder skälver alltjämt av en stark indignation, även om de händelser som återges skedde för mer än 30 år sedan. Bland annat berättas hur modern omsorgsfullt gjorde iordning hans utrustning inför skolstarten och packade ned de saker hon inhandlat för dyra pengar. Med en tydlig udd mot sin fars beteende frågar sig Dumas den yngre: "Den man som gör en fattig kvinna till mor och låter denna kvinnas arbete dra försorg om sitt barns behov, är han männne medveten om vad han gör?" Romanen fick ett positivt mottagande och prisades för sin djärva realism. Den skildrar också en man som mördat sin hustru, som han tidigare har avgudat. Orsaken till mordet är att han ser hustrun som en perso-

nifikation av lögnen och falskheten, förpackad i ett hänförande vackert hölje. Här finns det kvinnoförakt – ibland uttryckt som ren kvinnoskräck – som var utmärkande för flera av författarens verk. Dumas d.y. såg kvinnan som inskränkt och passiv, ett ofullbordat verk som det ålåg mannen att fullborda.

I det parisiska kulturlivet hade Dumas d.y en framskjuten position. Hans ställning inom teatern var grundmurad och även hans inflytande i Franska akademien var betydande. Men kritiska röster kunde också höras. Bland andra Emile Zola såg honom som en högst medioker författare med undantag av *Kameliadamen*. I samband med det för Frankrike så ödesdigra kriget med Tyskland 1870 och kommunupproret 1871 ansåg Dumas sig vara den sanningssägare som nationen behövde. Roten till landets olyckor och förlusten av Elsass och Lothringen var enligt honom inget annat än prostitutionen. Det botemedel han föreslog var påfallande radikalt för att komma från den annars konservative Dumas. Kvinnan skulle ges jämlikhet i det politiska och borgerliga livet.

Trots Alexandre Dumas den yngres uppslitande barndom kom faderns och sonens öden att bli tätt sammantvinnade. Det var stormigt under sonens ungdomsår men gradvis ändrades maktbalansen. Rollerna blev ombytta. Sonen tog mer och mer ansvar för sin pappa, försvarade honom mot hans fiender, betalade hans skulder och månade om utgivningen av hans samlade verk efter hans död. Men han hade svårt att acceptera faderns många förhållanden och de halvsyskon han fick under årens lopp. Det berättas att Dumas d.y ibland presenterade sin far med dessa ord: "Detta är min far, ett stort barn, som jag fick när jag var mycket liten." Ett sådant faderskap var inte alltid lätt att bära, eller som George Sand skrev i ett brev till honom: "Det kan stundom kännas svårt och hårt att vara sin fars far." Ja, fadern behöll sitt grepp om sonen, vilket dock inte betyder att Alexandre Dumas den yngres liv enbart ska ses som en tillvaro i skuggan av fadern. Men att studera hans verk i relation till hans komplexa förhållande till fadern ger utan tvivel en både fördjupad och mer nyanserad förståelse. ✨

LITTERATURHISTORIA

Harding blåser av dammet

En gång i tiden ansågs Lord Byron vara den störste av engelska romantiker. Nu har hans dikter åter översatts till svenska, skriver **Tommy Olofsson**.

I SIN SAMTID var Lord Byron en celebritet, lika ryktbar i Europa som Johann Wolfgang Goethe, och han var högt värderad för sin episka diktning på versmåttet *ottave rime*. Hans vers är elegant, motivflätningen infallsrik. Ändå har hans verk haft svårt att stå emot tidens tand. Närmare bestämt var det mellankrigstidens anglosaxiska nykritik (*new criticism*) som med sin inriktning på närgranskning av verket och sitt ointresse för författarens biografi gjorde att Byron 100 år efter sin död föll ur modet.

Av generationskamraternas var det främst John Keats diktning som visade sig hålla måttet för en noggrann estetisk granskning, även en rad dikter av Percy Bysshe Shelley, men Byrons poesi uppfattades som jämförelsevis lösligt sammansatt, alltför kokett och konversant. Jag tror att det är en värdering som har bitit sig kvar.

På sin tid uppfattades Byron som den störste av de engelska romantikerna. I ett samtal med Eckermann sade Goethe att han bland engelska diktare bara håller William Shakespeare högre. Det var finessen i Byrons formuleringar som gjorde intryck på diktaren i Weimar, inte brittens tankeförmåga. Den uppfattade han som skral – eller möjligen bara som alltför engelsk.

Vad som däremot aldrig har upphört att fascinera är Lord Byrons sagolika levnadsbana, hans mod och hans fräckhet. Men vad är sant? Vad var illvilliga rykten som spreds av folk som avskydde honom? Vad var upplåsta överdrifter av alla hans beundrare?

Hans hustru Anne Isabella började efter ett års äktenskap misstänka att hennes make helt enkelt var galen och arveroderade därför en läkare som under förespeglning att han var en gammal vän till frun i huset började göra hembesök i syfte att observera maken. Vem hade hon gift sig med? Var det sant att han före äktenskapet hade haft ett homosexuellt för-

hållande? Och hade han haft ett sexuellt förhållande med sin halvsyster Augusta? Senare levnadstecknare lutar åt att dessa rykten var sanna, men frågan är om Anne själv någonsin blev klar över hur det låg till. Hon flydde likväl från sin man efter bara ett års äktenskap och tog parets dotter med sig, den sedermera berömda matematikern Ada Lovelace. Och återsåg aldrig sin Lord Byron. Han kom fort in i hennes liv; hon jagade nästan lika fort ut honom.

Sigrid Combüchens suveräna roman *Byron* (1988) kretsar kring ovan nämnda kvinnors svårigheter att förstå sig på Byron eller närmare bestämt om eftervärldens försök att förstå hur dessa kvinnor uppfattade mannen som de båda blev förälskade i men sedan vände ryggen. Romanen kretsar nämligen kring hur ett par högt bildade amatörforskare inom det engelska

Vad som däremot aldrig har upphört att fascinera är Lord Byrons sagolika levnadsbana.

Byronsällskapet ska försöka samla biografiskt stoff inför var sitt föredrag om dessa kvinnors syn på skalden, detta som förberedelse inför 150-årsfirandet av Byrons födelse. Romanen utspelas i England 1938.

Combüchens snillrika försök att närma sig gåtan Byron väckte genom översättningar förtjusning i såväl England som andra europeiska länder. Därefter är det hos oss i Sverige främst Gunnar Harding som har ägnat sig åt Byron och ägnat hans diktning mycket kärleksfull kreativ möda. Nu har han utgett den fina antologin *O dåna Ocean* (Wahlström & Widstrand). Utöver ett livfullt förord av Harding själv

Eldig debatt om Rökstenen

64 Lars Lönnroth om en gåtfull text från 800-talet

Alltings begynnelse

66 Martina Björk om en antik myt om tidens början

Den nödvändiga upprepningen

68 John Sjögren läser Mircea Eliade

Slumpens betydelse

70 David Andersson läser Paul Auster

Kulturrådet

71 Bengt Ohlsson om Dresden 1945

I korthet

71 Katarina O'Nils Franke läser noveller

Byron porträtterad av Thomas Phillips.

FOTO: TT

innehåller volymen briljanta och härligt frimodiga tolkningar av dikter hämtade ur i första hand det fiktivt självbiografiska verseposet *Childe Harold*. Cirka en fjärdedel av urvalet är hämtat ur Byrons i samtiden mest kända verk *Don Juan*, även detta bitvis ett versepos med ibland bara mycket lätt förklätt självbiografiskt stoff.

Merparten men långtifrån alla av de tolkningar som Harding nu låter publicera har tidigare tryckts i två av de tre underbara antologier med engelsk romantisk diktning som han gav ut under åren kring millennieskiftet: *En katedral av färgat glas* (1997) med tolkningar av Byron, Shelley och Keats; *Och drog likt drömmar bort* (2000) med tolkningar av Wordsworth och Coleridge; samt som sista och avslutande del *Där döda murar står* (2002) med

undertiteln "Lord Byron och hans epok". Det är en fantastisk trilogi som helt och hållet ägnas den engelska romantiken, ett storverk på sammanlagt cirka 1 200 sidor. Ur denna egna skattkammare har Harding nu fiskat upp godbitar ur Byrons diktning och dessutom fyllt på med nya tolkningar. Det har blivit en läcker liten volym och en fin påminnelse om Hardings bedrift för ett kvartssekel sedan. Den fina volymen utges till 200-årsminnet av Lord Byrons död.

Byron var en man som så till den grad tycks ha levat på högvarv att han i en dikt om hur det känns att fylla 30 år klagat i följande ordalag:

Min kärleks dagar är förbi, ej mer kan ungdom, fru, och särskilt ingen änka, förvrida huvudet på mig. Jag ser, kort sagt, att livet föga har att skänka.

Lord Byron var rastlöst produktiv som diktare, men han var även en äventyrare av rang, inte bara som notorisk förförare utan även i kraft av sina fysiska strapatser. Hans mest berömda bravad är att han simmade över Hellesponten.

Sin handlingskraft visade han även genom att vid 28 års ålder lämna England och allt skvaller bakom sig för gott för att med sitt entourage av tjänare och vänner flytta omkring till olika platser på det europeiska fastlandet under några år – och slutligen genom att personligen engagera sig i Greklands befrielsekamp och frigörelse från det osmanska väldet. Denna kamp, till vilken Byron bidrog med en av honom själv finansierad armé, blev både höjdpunkten och slutet på hans levnadsbana. Han dog visserligen inte av skador som han hade åsamkats i strid, men han dog under fältmässiga förhållanden, drabbad av en febersjukdom han ådragit sig under en långvarig ridtur i ösregn, i färd med att rekognoscera terrängen inför ett planerat anfall mot de turkiska befästningarna i Lepanto. Vad som tog kål på denne vältränade man vid 36 års ålder var inte den feber han drabbats av, därom verkar alla bedömare vara överens, utan de grekiska fältläkarnas okunniga behandling. Enligt tidens sed utsatte de sin patient för åderlåtning efter åderlåtning, så att det till sist inte längre fanns något som kunde hålla livet kvar i hans kropp.

NÅGON HJÄLTEDÖD var det alltså inte fråga om, men så kom ändå Byrons onödiga ändalykt att uppfattas under nästan hela 1800-talet, inte minst i Grekland, där den engelske skalden ännu i vår tid firas som en av de stora frihetshjältarna.

Det finns friskhet och en beundransvärd smidighet i Hardings tolkningar. De förhåller sig ofta ganska fritt till de engelska originalen, men inte på ett sätt som alls är det minsta störande eller förstör andemeningen i dikterna. Av stickprov att döma lyckas Harding gång på gång blåsa dammet av Byron. Han låter *alive and kicking* och framstår mer som en man för vår tid än han gör i original. Det rör sig om tolkningar av mycket hög klass, utförda med en brio som verkligen tar tillvara (och ibland förstärker en liten smula) de snabba svängningarna i Byrons parlando, mellan innerlighet och drypande ironi, mellan megalomanisk självhävdelse och vemodsdränkt ruelle.

NÅGON RIKTIGT STOR diktare blir nog aldrig Byron igen. Som lyriker är han i ovanligt hög grad förankrad i sin tid, liksom fasttjudrad vid den, men Harding blåser liv i honom så gott det någonsin går. De svenska tolkningarna gör rättvisa både åt Byrons briljans och åt hans löjlige later. ✨

Eldig debatt om Rökstenen

Inskriften på Rökstenen från 800-talet har skapat livlig debatt bland forskarna. Ett nytt inlägg kan dock skapa klarhet i frågan, menar **Lars Lönnroth**.

DET RASAR EN debatt mellan forskarna om inskriften på Rökstenen, världens mest monumentala, omfångsrika och svårtolkade runsten, rest på 800-talet i Östergötland av en fader vid namn Varin till ära för sin döde son Vämod, som fadern karakteriserar som "dödsmärkt", vilket sannolikt betyder att han var av ödet utvald att dö. Den rekordlånga runtexten är omsorgsfullt komponerad och sprängfylld av

skönt formulerade poetiska gåtor, delvis dolda bakom hemligchifferskrift. Att Varin var en mästare i runkonst med grandiosa planer är lätt att se, men vad menade han egentligen?

Fram till det senaste millennieskiftet fanns ett visst samförstånd mellan experterna. Enligt en sedan länge etablerad "standardtolkning", slutgiltigt formulerad 1958 av den kände filologen Elias Wes-

sén, handlade texten om döda forntidshjältar och deras mytiska bravader. En vacker strof i fornnordiskt versmått och ett par av gåtorna ansågs behandla Theoderik den store, goternas härskare, besjungen i Eddan, fornnordiska sagor och germansk poesi som Tjodrek eller Didrik av Bern. Tydligt ville Varin hylla sonen genom att jämföra honom med denne frejdade forn-germanske hjältekung och andra stormän inom nordisk mytologi.

Men så kom nordistprofessorn Bo Ralph 2007 med en ny läsning av inskriften där några runor tolkades annorlunda med påföljd att Theoderik plötsligt inte längre fanns med. Yngre forskare anammade Ralphs nya läsarter, och plötsligt var det som om en stormvind dragit fram i runologernas traditionella tankebyggnader. Nu var det dags att frigöra sig från den äldre forskningens otidsenliga, kanske rentav "götiska" och allmänt nationalistiska vördnad för germanska hjältemyter.

MER TIDSENLIGA TOLKNINGAR kom. De så kallade "fyras gäng" – nordisterna Per Holmberg och Henrik Williams, arkeologen Bo Gräslund och religionsforskaren Olof Sundqvist – publicerade en i medier ofta citerad artikel som förklarade att Rökstenen egentligen handlade om dåtidens klimatkris. Varin var sin tids Greta Thunberg, som ville varna för en kommande miljökatastrof. Senare kom Williams med en egen tolkning som spann vidare på de fyras teorier. Hans bok väckte entusiastisk uppmärksamhet, och fler fantasifulla idéer följde från såväl proffs som amatörer. Standardtolkningens gamla anhängare – Theoderiks vänner, till vilka jag räknar mig själv – skakade på huvudet men hade svårt att värja sig.

Bo Ralph publicerade till slut två tjocka band på sammanlagt 954 sidor och med den magistrala titeln *Fadern, sonen och världsalltet* (2021). På de flesta sidorna i detta mastodontverk går han med minutiös noggrannhet och imponerande lingvistisk kompetens igenom varje runa, ord och mening samt föreslår alternativa läsarter, i många fall rimliga och övertygande, i andra fall problematiska, eftersom de till stor del bygger på nykonstruerade ordformer och krystat allegoriska tolkningar av textens poetiska formuleringar.

NÄR RALPH TILL sist presenterar ett förslag till helhetstolkning visar sig denna vara helt annorlunda än de fyras gäng. Hos Ralph handlar Rökstenen inte om klimatkatastrofer, ej heller om germanska myter. Dess inskrift är istället besläktad med Rigveda och andra fornnordiska visdomsskrifter som i sakrala ordalag skildrar människans förhållande till världsalltet. Svårt är dock att se hur denna häpnadsväckande

slutsats följer av de läsarter Ralph dessförinnan presenterat. Alternativen är alltför många, och Ralph har inte lyckats finna någon genomgående strukturell princip som styr hans urval av läsarter i riktning mot Rigveda. Hans ”helhetstolkning” verkar bygga på något slags visionär upplevelse, inte på strikt bevisföring utifrån hans tidigare analyser.

Nu har det dock äntligen kommit en vändning i den alltmer upphetsade och snåriga Rökstensdebatten. Jackie Nordström disputerade i Lund, men hon är numera verksam som universitetslektor i nordiska språk vid universitetet i Frankfurt am Main. Där befinner sig sedan många år redaktionen för den stora tyska *Eddakommentar*, ett gigantiskt utgivningsarbete som under ledning av den numera avlidne professorn Klaus von See och hans medarbetare resulterat i åtta monumentala volymer med vetenskapliga kommentarer till *Den poetiska Eddan*. Nordström har därmed haft tillgång till ett omfattande arkiv med två framstående experter på fornnordisk och forngermansk poesi vid namn Beatrice La Farge och Katja Schultz, liksom till det internationella, engelskspråkiga Skaldediktsprojektet, som också har resulterat i ett stort antal tjocka volymer. Dessutom har Nordström använt sig av högupplösta 3D-skanningsbilder av stenens runor för att lösa vissa tolkningsproblem.

Med hjälp av detta omfattande material har hon nu publicerat en omfattande ny –

eller kanske snarare nygammal – tolkning i senaste numret av *Arkiv för nordisk filologi* (”Rökstenen som visdomsdikt. En vidareutveckling av standardtolkningen”). På engelska har hon också presenterat sin tolkning på Youtube, intervjuad av en amerikansk vetenskapsjournalist.

Hon börjar med att slå fast tio enkla men rimliga tolkningsprinciper. De fem viktigaste lyder:

1. Undvik att föreslå nya ord som inte har stöd i andra källor.
2. Undvik att föreslå nya kenningar som inte har paralleller i andra texter (en kenning är en poetisk metafor av typen ”havets häst” istället för ”skepp”).
3. Välj ett vanligt uttryck framför ett ovanligt.
4. Jämför i första hand med andra runinskrifter från 600- till 1000-talet.
5. Om det inte finns belägg i andra runinskrifter kan man i andra hand jämföra med den äldre skaldediktningen och den äldre Eddadiktningen.

De återstående principerna handlar om att undvika så kallade ”emendationer”, det vill säga antaganden om att runmästaren råkat skriva fel och egentligen menat något annat än vad som faktiskt står i texten. Kan man inte språkvetenskapligt förklara något bör man lämna det som oförklarat.

DÄREFTER GÅR NORDSTRÖM igenom inskriften rad för rad. De nya ord och kenningar som införts av Ralph och andra forskare underkänns eftersom de saknar paralleller i jämförelsematerialet. Däremot återupprättas Theoderik som central gestalt, eftersom den poetiska strof där han enligt standardtolkningen omtalas visar sig ha ett stort antal paralleller i Eddadikt, skaldedikt och även i annan forngermansk poesi. Teorier om klimatkris och betraktelser om världsalltet avvisas, eftersom de läsarter som åberopats för sådana tolkningar saknar stöd i form av paralleller i jämförelsematerialet.

I stort sett innebär hennes egen tolkning en återgång till standardtolkningen, men hon har förbättrat denna på en viktig punkt. Den på flera ställen i texten upprepade frasen *sakumukmini*, som inleder flera gåtor, hade Wesén (och jag efter honom) läst som *sagum mugminni*, ”låt oss säga ett folkminne”. Men Nordström visar övertygande att det måste läsas

Hon tycks mig vara den första som lyckats ge en någorlunda trovärdig förklaring på vad inskriften i stort sett går ut på.

som *sagum ungmænni*, det vill säga ”låt oss säga den unge mannen”. Den som här skall tilltalas är den döde sonen Vämod. Med hänvisning till flera mytologiska visdomsdikter i Eddan menar hon att inskriften som helhet är en visdomstävling som Vämod måste vinna för att inte komma till döds gudinnan Hels dystra boning utan istället få tillträde till Valhall, där fallna hjältar samlas till en behaglig tillvaro i Odens närhet med dryckesvaror, fläsk och sköna valkyrior. Gåtorna handlar just om sådana fallna hjältars öden. Varins önskan är att hans son skall följa i dessa hjältars spår.

Liknande tankar har tidigare framförts av den amerikanske forskaren Joseph Harris men inte fått större framgång i Sverige. Med hjälp av den tyska Eddakommentarens textsamlingar lyckas dock Nordström väl förankra sin tolkning. Själv är jag visserligen inte helt övertygad, eftersom varken Valhall eller Oden omnämns på Rökstenen. Däremot har jag blivit övertygad om att det faktiskt handlar om en visdomstävling där ”den unge mannen” (sannolikt Vämod) åläggs att identifiera bravader som utförts av döda hjältar. Eventuellt kan man tänka sig att den ”unge man” som gåtorna vänder sig till inte bara skall uppfattas som Vämod utan vilken som helst ung man som är närvarande vid gravölet och aspirerar på att bli en framstående krigare.

EN FULLSTÄNDIG LÖSNING på alla Rökstensens problem erbjuder kanske inte Jackie Nordström, men hon tycks mig vara den första som lyckats ge en någorlunda trovärdig förklaring på vad inskriften i stort sett går ut på. Förklaringen är förenlig med att denna runsten, liksom så många andra, faktiskt är rest för att hedra en död släkting. Ekvationen har gått ihop utan att tolkaren behövt tillgripa suspekta hjälpmedel som nykonstruerade ord, kenningar och ”emendationer”.

I början av november presenterar Nordström sin tolkning på ett internationellt språkhistoriskt seminarium i Uppsala, där också flera andra Rökstensforskare lägger fram sina teorier. Det ska bli intressant att se hur hon klarar sig. Belönas hon med jubelrop eller anklagas hon för att vara en av tiden passerad anhängare av nationalistiska myter? Jag tror att hon klarar sig bra. ✨

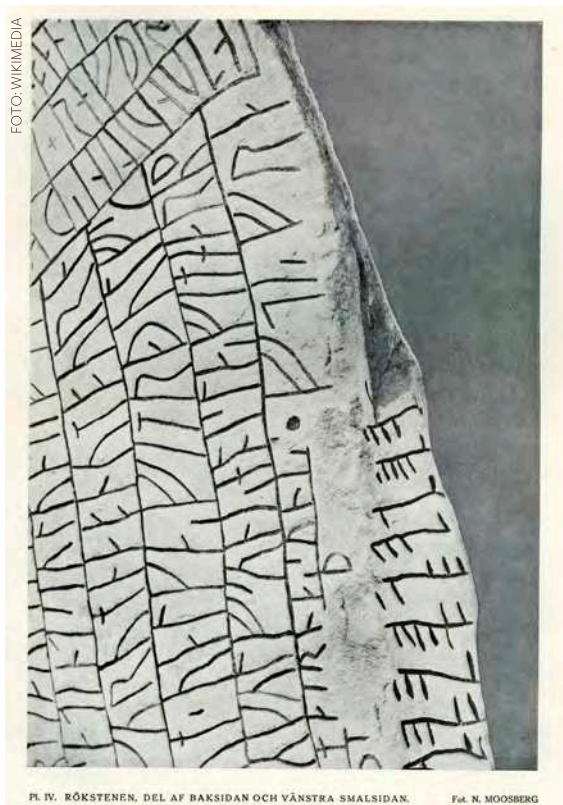
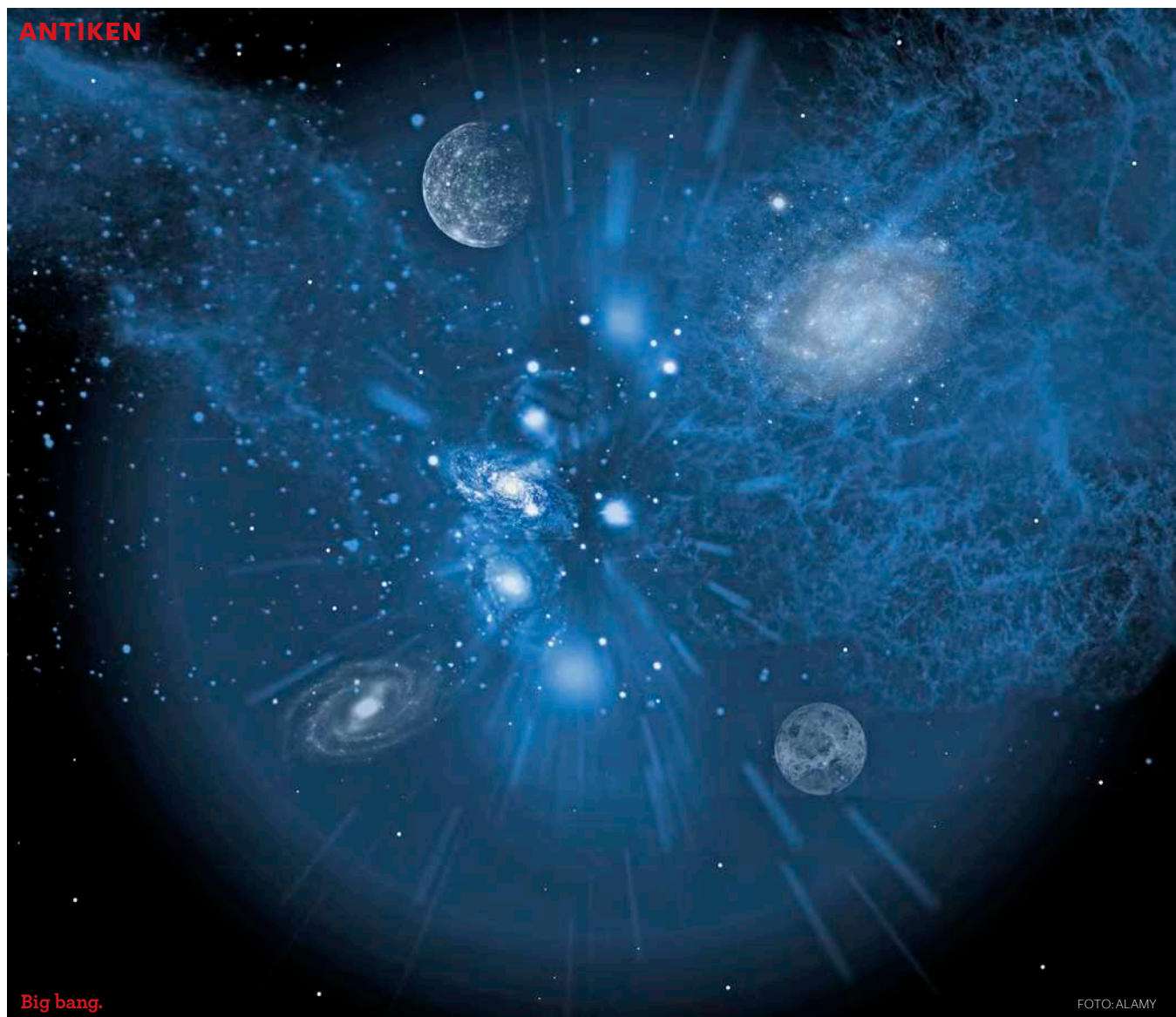

Bild ur Otto von Friesens *Rökstenen* (1920).

Big bang.

FOTO:ALAMY

Alltings begynnelse

I en ny bok diskuterar Johan Tralau en antik myt om tidens början, skriver **Martina Björk**.

I DIKTEN "SPEGLARNE" av 1800-talsskalden Vitalis (alias Erik Sjöberg) ser en man sitt ansikte blekna och åldras i frånvaron av den älskade. Den nedbrytande processen får ett avbrott när föremålet för hans kärlek kommer till honom. Kronos, tidens gud, som har plöjt fåror i den förälskades panna, släpper tillfälligt sitt grepp. Tiden stannar: "Åkermannen Kronos upphör plöja/ på den sällas panna för en stund."

Sammanlänkandet av jordbruk med tid finns även i Bo Setterlinds älskade dikt "Döden tänkte jag mig så", där den som

rår över människans utmätta tid liknas vid en odalman som sår frön, skördar och samlar in både det som knoppas, det som står i sin blomning, det som bär frukt och det som har vissnat.

Hos Vitalis är Tiden utrustad med en plog. I grekisk tradition avbildas han med en skära. Om han nu är tidens gud, vill säga. Från början hade den grekiske guden Kronos varken med tid eller lantbruk att göra. Ord som kronologi och kronisk kommer från grekiskans *chronos*, vars begynnelsebokstav är *chi* och inte *kappa*, som hos

Kronos. Men hos romarna, som inte var lika känsliga för skillnader i k-ljud, förknippades guden med tid och identifierades dessutom med den egna skördeguden Saturnus, han som har gett namn åt en planet och en veckodag, latinets *Saturni dies*, engelskans *Saturday*.

Kronos är något av en doldis i den antika litteraturen. Han är sällan avbildad i konsten. När han omnämns är det ofta som far till den store Zeus eller som regent under en primitiv men lycklig guldålder. Hesiodos (cirka 700 f Kr) skriver i sin skapelseberättelse Teogonin att Kronos med sin skära kastrerade sin far Uranos, när denne höll sina barn instängda. Kronos blev själv en ännu värre plågåre av sina barn, då han av rädsla för att de skulle ta makten slu-

kade dem hela. Det är från den myten som uttrycket "revolutionen äter sina barn" har hämtats.

Om denne gud från tidernas begynnelse skriver statsvetaren och mytologiforskaren Johan Tralau i *Myten om tidens början* (Ellerströms förlag). Det är något så ovanligt som en hel bok på svenska om några enstaka rader hos en grekisk författare, sådant man annars läser i artikelform i internationella vetenskapliga tidskrifter.

När börjar då tiden? I Teogonin börjar tiden med kaos, Chaos, eller då natten och dagen skapas. Så brukar det tolkas. Tralau läser dock texten på annat sätt. Sedan han fastslagit att Kronos inte ursprungligen var tiden personifierad vill han trots det koppla guden till tiden. Tidens begynnelse enligt grekisk myt bestämmer han till det ögonblick då Kronos hugger av sin fars könsdelar och kastar dem i havet. Ur säden föds kärleken, skönheten, grönskan, rättvisan och hämnden. Framtiden börjar. Kronos sår tiden, kan man säga.

Åt dylika skapelseberättelser kan man förstas skratta. De grekisk-romerska gudarna må duga som namn på planeter för astronomerna, men inte som aktörer i skapelseberättelser. Likväl funderar dagens forskare på samma frågor som de gamla grekerna gjorde. Är tiden evig eller föds den vid ett visst ögonblick? Är tiden skapad eller uppstår den ur ett intet?

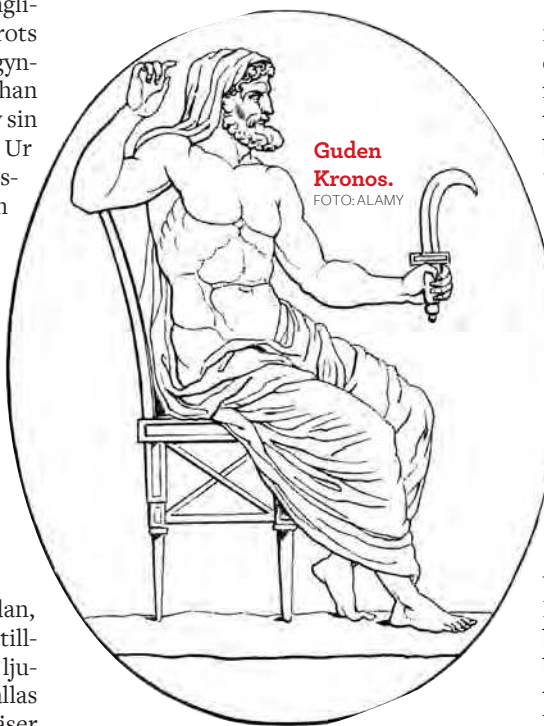
TIDEN BÖRJADE FÖR 14 miljarder år sedan, enligt vetenskapen. Då uppstod tiden, tillsammans med rummet, materien och ljuset ur den smäll som har kommit att kallas *big bang*. Parallellt med Tralaus bok läser jag *Om tidens uppkomst. Stephen Hawkings slutgiltiga teori* (Fri tanke) av den belgiske fysikern Thomas Hertog. Boken är både ett stycke vetenskapshistoria och ett kärleksfullt vänskapssporträtt av den världsbekände Stephen Hawking (1942–2018), med vilken Hertog samarbetade under många år. När någon frågade Hawking om vad som fanns före tidens början svarade han att frågan var meningslös. Ungefär som att fråga vad som finns norr om nordpolen eller söder om sydpolen.

Hertog berättar om sin landsman Georges Lemaître (1894–1966), en av big bang-teoris främsta arkitekter. Lemaître tänkte sig en uratom som begynnelsen på allt, "en dag utan gårdag". Einstein motsatte sig den idén, eftersom den skulle förutsätta en övernaturlig kraft. Fler kritiker hävdade detsamma och kallade teorin vidskeplig och ett uttryck för religiös fundamentalism. Teorin uppfattades alltså inte alls som ett ateistiskt svar på gudomliga skapelseberättelser, tvärtom.

Passande nog råkar det vara midsom-

marhelg när jag läser dessa två böcker om tid och skapelseögonblick. Midsommardagens tema i kyrkan är "Skapelsen" och den gammaltestamentliga läsningen utgörs av de första verserna ur Första Mosebok, i vilka Gud skapar den första dagen. Lemaître var själv jesuitpater och ansåg inte att hans observationer krockade med Bibelns lära.

Den vetenskapliga traditionen att dra slutsatser utifrån observationer och beräkningar och inte gudomliga föreställningar fanns redan hos antikens grekiska tänkare. Ändå tänker sig Platon en

De grekisk-romerska gudarna må duga som namn på planeter för astronomerna, men inte som aktörer i skapelseberättelser.

igångsättare av skapelsen, som inte är en av de klassiska gudarna utan en så kallad "demiurg". När de antika filosoferna gjorde sina framställningar tog de ofta mytologin och dess gudar till hjälp.

I *Om uppkomsten av tid* läser jag om avancerade kosmologiska teorier som har avlöst eller kompletterat varandra. Det har saknats en pusselbit, varpå någon framkastat en till synes galen tanke och prövat den. När inflationsmodellen (teorin om ett expanderande universum) lan-

serades ansågs den alltför vågad, nästan magisk. Idag är den etablerad. Det slår mig att det verkar krävas ett visst mått av fantasi för att förstå världen.

Egentligen är det samma metod som Tralau använder. Han observerar, får en tanke som ter sig djärv, men märker att den håller när han prövar den. Ekvationen går ihop. Flera gånger tycker jag att hans tes är väl spekulativ, men imponeras av hur resonemanget hänger ihop. Tralau skriver: "Våra hypoteser om verkligheten bör vara aptitretande snarare än tråkiga. Vi bör hellre följa de spår som är intressanta än dem som är ointressanta."

EN VAGAD IDÉ som Tralau framkastar är den som handlar om dåtid respektive framtid. När Kronos kastar sin fars genitalier gör han det med en handrörelse bakåt, på grekiska *exopiso*. Tralau stannar vid detta ord hos Hesiodos och menar att riktningen bakåt stödjer hans tes därför att den siktar mot framtiden. I vår föreställningsvärld har vi framtiden framför oss, men i den antika grekiska tankevärlden låg framtiden bakom, skriver han. Det vi har varit med om är det vi kan se. Historien ligger framför oss, enligt grekernas sätt att se det. Mot det förflutna kan vi blicka, men det som är bakom oss kan vi inte se och om det vet vi ingenting.

Medan vi vandrar baklänges in i framtiden går Kronos från soluppgång till soluppgång med sin plog och sår och skördar. Kronos slukar tiden som han slukar sina barn, som Cicero uttrycker det. Kanske behöver vi poetiska bilder för att ge konturer åt den obarmhärtiga och oförklarliga tiden och göra den något mer greppbar. Om tiden är en person kan vi försöka beveka honom. Eller skälla på honom, som Harry Martinson i sin dikt "Till Kronos": "Dig vill jag slunga mitt hån, ty du själv är en rynka på tiden, / satt i dess eviga hy att mäta med självtagen rätt."

Han som plöjer fåror i våra ansikten kallas här själv "en rynka på tiden". Vitalis lyckades förmå honom att höra upp med sin verksamhet en stund. I poesin är nämligen kärlekens kraft sådan att den kan betvinga tiden. När Dante besjunger kärleken i dikten "Amor, tu vedi ben" talar han om kärleksgudens kraft som uppkommen före tiden, rörelsen och ljuset.

Och minsann! Det är faktiskt så även hos Hesiodos. Eros föds innan dag och natt skiljs åt, långt innan Kronos skapar tiden, till och med långt innan Kronos föds. Vem sa att det var meningslöst att fråga vad som fanns innan tiden började? Poeterna har svar att ge. Hesiodos skriver att Eros – den vackraste bland gudar, som övermannar både gudar och människor – fanns före tiden. ✨

RELIGION

Ständigt återkommande: julklappar och midsommardans.

FOTO: UNSPLASH, TT

Den nödvändiga upprepningen

I våra helgfiranden finns spår av den cykliska tidsuppfattning som Mircea Eliade menade kännetecknade arkaiska kulturer. Det skriver **John Sjögren**.

DET VERKAR ONEKLIGEN finnas något i den mänskliga naturen som skapar ett behov av igenkänning. Det blir om inte annat uppenbart vid våra återkommande högtider. Vi känner nog alla någon som vill ha allting exakt likadant varje jul, påsk eller midsommar. Allting ska ske enligt ett fastlagt schema. Även det mest sekulariserade firande kan fungera som en helig ritual, tryggt upprepade år efter år.

Om man ska tro religionshistorikern Mircea Eliade (1907–1986) går denna impuls långt tillbaka i mänsklighetens historia. I sin bok *Myten om den eviga återkomsten. Arketyper och upprepning* (1949), som nu återutges i Bokförlaget Stolpes klassikerserie (översättning Dan Shafran och Åke Nylander), hävdar Eliade att i stort

sett alla arkaiska folk och kulturer levde i en cyklisk tidsuppfattning där handlingar fick sin mening just i upprepandet.

Detta är en av hans mest berömda bidrag till religionshistorien. Den rumänske Eliade betraktades i vissa kretsar länge som en misstänkt figur, främst på grund av sitt samröre med den hypernationalistiska rörelsen Järngardet. (Han tog dock tog avstånd från rörelsen 1941, men en del menar att samröret ändå måste påverka tolkningen av hans verk.) I och med samtidens återuppväckta intresse för det mytiska och hedniska har han fått en ny aktualitet.

Med en mängd exempel från forna kulturer världen över visar Eliade att det han kallar för den arkaiska människan gjorde ett slags konstant uppror mot historien.

I dessa kulturer såg man alltså tiden som cyklisk och de rituellt upprepade handlingarna satte människan i kontakt med en arketyrisk verklighet; med den kosmiska helheten eller det eviga nuet. Tillvaron var till sitt väsen en evig återkomst.

DEN HISTORISKA tidsuppfattningen, som den moderna människan lever i, är den motsatta. För oss rör sig tiden ständigt framåt och varje handling är ny. För den arkaiska människan är en sådan handling utan mening, eftersom den inte är en upprepning av en arketyper eller något som utförts sedan urminnes tider. Det som rör sig endast i historien är för den arkaiska människan utan betydelse. Eller som teologen Ola Sigurdson uttrycker det i sitt nyskrivna förord till boken: "Historien tömmer världen på mening." Därför var också myten för dessa kulturer sannare än den faktiska historien. Myten lyfter fram det exemplariska och universella, själva mönstret, ur de historiska skeendena och ger historien dess djup.

Eliade tolkade dessa kulturers strävan efter att överskrida den historiska tiden som ett uttryck för en längtan efter en högre verklighet, ett sökande efter själva Varat. Det sant verkliga var alltid efterbildningen av en himmelsk arketyper. Här finns hos Eliade en i grunden platonsk världsuppfattning. Den fysiska manifestationen

av ett ting eller handling i tid och rum äger inte samma verklighetsgrad som den eviga form eller idé som tinget eller handlingen är en återspeglings av. Eliades "arketyper" är djupt besläktade med Platons "form" eller "idé".

Idévärlden utgör den sanna verkligheten – bortom sinnevärlden – och människan blir genom det rituella uppreparandet delaktig i den. Om Eliade här lägger ett platonskt raster över de tidiga kulturer han studerar eller om Platon själv ska förstås som en del av denna arketypiskt tänkande mänsklighet är oklart. Eliades egen hållning blir dock tydlig när han skriver: "Platons idélära är den sista och högst utvecklade formen av föreställningen av arketyper."

I DE ARKAISKA KULTURERNAS riter upphör tiden, menade Eliade. Eller kanske snarare: allting, förgånget och framtid, tid och evighet, smälter samman i nuet. En offerhandling var nästan alltid en upprepning av någon form av ur-offer, som skett vid världens skapelse eller dess tidiga gryning. Uppreparandet gjorde dock den offerande samtida med ur-offret. Den linjära tiden upplöstes. Så upprepades också den ursprungliga kosmiska skapelseakten ständigt på nytt, den i vilken den skapande guden ur kaos frambringade kosmos. I riten skapades världen gång på gång.

Alla väsentliga aktiviteter ritualiserades och sammanbands med det arketypiska och himmelska hos dessa kulturer. Som Eliade uttrycker det: "Den arkaiska världen kände inte till några profana handlingar." Allting (jakt, fiske, jordbruk, sex, lek och måltider) var delar av det heliga. När den arkaiska människan gick in i någon av dessa viktiga händelser lämnade hon den profana tiden, gick in i en roll och härmade den ursprungliga arketyper eller mytiska hjälten. I detta intagande av rollen fann den arkaiska människan sin sanna identitet. Genom att överskrida det historiska och bli delaktig i något bortom tiden fann hon sitt sanna jag.

Även här befinner sig den moderna människan i ett närmast motsatt tillstånd. Den moderna människan är, som Eliade skriver, "en historisk person som vill vara det". Om kreativitet för den arkaiska människan handlade om delaktighet i en gudomlig och arketypisk verklighet är skapandet för den moderna människan grundat i hennes frihet.

För Eliade var den arkaiska människans tendens att söka sig bort från tiden och i riktning mot det arketypiska främst ett sätt att undfly historiens oundvikliga grymhet. Helt enkelt ett försök att hantera lidandets problem. Lidandet hade alltid en mening och en orsak. Det som skedde var i någon mening nödvändigt.

MEN ÄVEN NÄR den cykliska tids- och världsuppfattningen gav vika för det moderna linjära tidstänkandet levde en benägenhet att oskadliggöra historien kvar. Men nu förlades meningen med historiens grymheter istället till tidens ände; historiens fullbordan och slut i ett kommande paradiset. En uppfattning som Eliade kunde se i såväl kristendomens eskatologiska tänkande som, i sekulär politisk-ideologisk form, i marxismens vision om det klasslösa samhället.

Det stora uppbrottet från den arkaiska tidsuppfattningen sker med de historiska religionernas inträde på scenen. Enligt Eliade är det judarna som "upptäcker historien". Jahve, den bibliska guden, är inte en Gud som endast är ursprung till arketypiska handlingar eller som befinner sig i en avlägsen formernas värld. Bibelns Gud är snarare en personlighet som ständigt ingriper i och formar historien. Det är judarna, menar Eliade, som upptäcker att Gud kan uppenbara sig i och igenom historien.

Kristendomen bygger sedan vidare på denna upptäckt. Inkarnationen, Guds människoblivande i Jesus, är en historisk engångsföreteelse. Något unikt som skett endast en gång. Samtidigt kom-

Myten lyfter fram det exemplariska och universella, själva mönstret, ur de historiska skeendena och ger historien dess djup.

mer denna händelse sedan att rituellt återupprepas i kyrkan. Varje kyrkoår föds Jesus på nytt. Varje påsk dör och uppstår han.

DÄRFÖR KUNDE ELIADE i kristendomen, åtminstone som den såg ut fram till 1600-talet, se en lyckad syntes mellan en arkaiskt cykliskt ritualiserad tidsuppfattning och ett historiskt förhållningssätt. Med moderniteten och tänkare som Blaise Pascal och Francis Bacon tog dock en ny syn på tiden form: idén om det ständiga framsteget. Idealet för Eliade fanns dock varken i det ständiga framstegets tid eller i den eviga upprepningen, utan snarare i den förmoderna kristna tiden. En tid som, skulle man kunna säga, är spiralformad. Den rör sig ständigt framåt, mot tidens och historiens fullbordan. Men den gör det i cirklar, som under kyrkoåret och årstidernas växlingar ständigt upprepar och ritualiserar samma händelser.

I våra högtider och ritualer finns alltså måhända en rest från mänsklighetens allra tidigaste föreställningsvärldar. Eller som Eliade uttrycker det, ett bleknande minne från "arketypernas och upprepningens paradiset". Ska man rent av tolka våra uppre-

repande traditioner som ett sista uppror mot "historiens fasa"?

Ett uppror som i en tid präglad av krig, terror och våldsamheter framstår som högst förstäelig. ✨

Kommer varje år.

FOTO: TT

Paul Auster 2002.

FOTO: TT/JANERIK
HENRIKSSON

Slumpens betydelse

Huvudpersonerna i Paul Austers romaner brukar vara storläsare, skriver **David Andersson**.

FÖR EN DEL ÅR sedan besökte jag avdelningen för skönlitteratur på Malmö stadsbibliotek. Jag plockade ut en roman på måfå. Det var Paul Austers *Illusionernas bok*. Efter ett par sidor var jag fast. Snart hade jag läst flera av hans böcker. Auster hade en osedvanlig förmåga att skriva medryckande, att redan från början dra med sig läsaren. (Jag hade senare också glädjen att två gånger lyssna på Auster när han gästade biblioteket.)

När Auster (1947–2024) nyligen avled lyftes ofta hans *New York-trilogin* fram i nekrologerna. Det får beskrivas som hans mest kända verk, som ofta återopats i recensioner av hans andra böcker. Personligen tycker jag att den starka fokuseringen på detta verk är lite olycklig. Andra romaner av Auster – som *Illusionernas bok*, *Månpalatset*, *Slumpens musik*, *Leviatan* och *Osynlig* – präglas av en större berättarglädje.

Huvudpersonen i *Illusionernas bok* är universitetsläraren David Zimmer. Hans fru och två små barn omkommer i en flygolycka. Genom en livförsäkring och skadestånd från flygbolaget blir han ekonomiskt oberoende. Han kan göra vad han vill, men hans liv saknar nu all mening. Han super ner sig och överväger att begå självmord. En kväll får han på tv se en sekvens av en stumfilm med Hector Mann, som får honom att skratta.

Mann försvann spårlöst för cirka 60 år sedan, 1929, och att alla räknar med att han är död. Hans filmer finns i arkiv runtom i USA och Europa. Zimmer beslutar sig för att besöka dessa arkiv och se filmerna. Till

en början gör han det endast som terapi, för att få tiden att gå. Men det slutar med att han skriver den första boken om Mann. Därefter får han veta att Mann, sensationellt nog, fortfarande är i livet och de träffas.

Zimmer får höra Manns märkliga livshistoria återberättad, vilket utgör en stor del av romanen. Auster älskade berättelser inuti berättelsen. Till hans favoritböcker hörde *Tusen och en natt*, Cervantes *Don Quijote* och Brontës *Svindlande höjder*, som innehåller denna form av återberättande.

Innan han skriver boken om Hector Mann har Zimmer gett ut ett par litteraturvetenskapliga verk, och han översätter också Chateaubriands självbiografi. Austers romangestalter brukar vara storläsare och dessutom ofta skrivande personer.

Hans sista roman *Baumgartner* börjar med att titelpersonen sitter och skriver en text om Kierkegaard. Universitetsstuderande Fogg i *Månpalatset* får arva ett antal kartonger med böcker. Han läser varenda av

dem. När alla böcker i en kartong är lästa går han till ett antikvariat och säljer dem, något han är tvungen till eftersom hans pengar håller på att ta slut. Huvudpersonen i *Sunset Park*, Miles Heller, träffar sin flickvän när båda sitter i en park och läser F. Scott Fitzgeralds *Den store Gatsby*.

Paul Austers romaner innehåller ofta sådana sammanträffanden. Han menade att realismen är en litterär konvention, i verkligheten sker osannolika händelser som får avgörande betydelse för oss.

I *Den röda anteckningsboken* har han samlat ett antal märkliga självupplevda historier. Han beskriver hur han som barn reste till ett sommarläger. Under en gemensam vandring överraskades barnen av ett skyfall. För att komma hem var de tvungna att krypa under ett taggtrådsstängsel. Pojken alldeles framför Auster träffades av en blix och dog omedelbart. Det var en tragedi som Auster ofta återkom till.

ETT ANNAT MINNE handlar om hur han som barn följde med sina föräldrar till en basebollmatch. Efter matchen stötte de ihop med den legendariska basebollstjärnan Willie Mays. Auster bad om en autograf, men dessvärre hade varken han, hans föräldrar eller Mays någon penna. På vägen hem grät Auster. Han beslutade sig för att i fortsättningen alltid ha en penna med sig: "Om inte annat har åren lärt mig detta: har man en penna i fickan är chansen ganska stor att man en vacker dag känner sig frestad att använda den. Som jag brukar säga till mina barn: det var så jag blev författare."

Mays – som också hyllas i slutet av Woody Allens film *Manhattan* – dog kort tid efter Auster. Vilket man kan se som ytterligare ett sammanträffande, som Auster kunde ha antecknat. ✨

Han menade att realismen är en litterär konvention, i verkligheten sker osannolika händelser som får avgörande betydelse för oss.

Med facit i hand

DE STARKASTE LÄSUPPLEVELSENA är när det känns som om boken söker upp dig, och inte tvärtom.

Kanske handlade det i mitt fall om förströdda funderingar kring det allt frikostigare användandet av begreppet "folkmord". Men en dag i början av sommaren ville jag till varje pris läsa mer om eldbombningarna av Dresden.

Låt oss börja med ordboken.

"Folkmord" är en "systematisk utrotning av folkgrupp, särsk. på grund av nationell, etnisk el. religiös tillhörighet."

"Utrotning" då?

"(Hänsynslöst) göra slut på existensen av hel grupp av levande var-
elser el. växter."

Med ovanstående i bakhuvudet körde jag till biblioteket i Bräcke och lånade den brittiske journalisten Sinclair McKays *Dresden 1945*.

Natten mellan den 13 och 14 februari 1945 rullade drygt tusen engelska och amerikanska bombplan in och fällde 3 500 ton brandbomber över den sachsiska huvudstaden. Eldstormar bildades. Folk sögs in i huskropparna, förkolnades till oigenkännlighet, kokades levande i vattenreservoarer de kastat sig ner i för att söka skydd.

Det outhärdliga med McKays bok är att han växlar perspektiv mellan vardagen i den stad som Hitler älskade, och som var känd för sin arkitektur och sitt kulturliv – och planerna som smids i det engelska och amerikanska bombflygets överkommando.

Röda armén rycker allt närmare Tyskland, Stalin vill gärna se järnvägsknuten Dresden bombas till småsmulor för att underlätta offensiven.

Men Hitler släpper inte tyskarna ur sin strypsnara. Det räcker med en förlugen kommentar om att Tredje rikets seger kanske inte längre är självklar för att man ska skjutas på fläcken. Det ryktas om nya supervapen. Luftwaffe har fått sitt första jetplan i luften, och under sommaren och hösten 1944 börjar tyskarna skicka V1- och V2-raketer mot England. V står för "Vergeltung" (vedergällning).

Drygt 5 000 civila dör i anfallen, 20 000 hus läggs i ruiner.

Kapitel för kapitel förflyttas vi mot eldstormen.

När den sveper över Dresden gör den ingen åtskillnad mellan goda och onda. Råskinnen i SS förbränns till aska, liksom den snälla kvinnan i bageriet som stack till den judiske författaren Victor Klemperer en limpa under disken, trots att det var förenat med livsfara.

Men befälhavaren i engelsmännens Bomber Command, Arthur "Bomber" Harris, var orubblig. Tyskarnas stridsvilja måste knäckas. Och i ett så pass auktoritärt sam-

hålle som Hitlertyskland fanns ingen annan utväg än att förstöra alla transporter, all sjukvård, all livsmedelsförsörjning, kort sagt omintetgöra allt vanligt liv.

Uppemot 25 000 tyskar omkom i eldstormen, under ohyggliga former. Indignationen och upprördheten ligger nära till hands, men så är det också en ynnest att sitta med facit i hand, att veta att Hitler skulle sticka pistolen i munnen några månader senare och att Röda armén skulle välla in för att både befria Birkenau och begå sina sisådär två miljoner våldtäkter mot tyska kvinnor, vilket Stalin lär ha kommenterat med att efter alla hårda strider måste väl pojkar få roa sig lite ...

Med facit i hand är det också förstående att den engelska fredsrörelsen ville få väck statyn över "Bomber" Harris vid The Strand.

Var eldbombningen av Dresden ett folkmord?

Vad var alternativet?

Låt oss vara tacksamma över att vi inte avkrävs något svar. Det som gör *Dresden 1945* till en oundgänglig bok är att den fångar det omöjliga i både hökens och duvans hållning. Vilket i sin tur gör det till en sällsamt trösterik läsupplevelse. Vi har inte blivit ett dugg klokare under de snart åttio år som gått sedan bombplanen mullrade in över Dresden, och det kanske vi inte kan förvänta oss heller. ✨

I korthet Genre för vår tid

Novellsamlingen har inte brukat kunna tävla med romanen om läsarnas popularitet. Men i vår stressade samtid borde de korta berättelserna få en ny relevans.

I maj i år avled den kanadensiska författaren Alice Munro (1931–2024). De problematiska drag som framkommit hos henne på senare tid kan inte utesluta det faktum att hon var en skicklig novellförfattare. När hon 2013 fick Nobelpriset i litteratur beskrevs hon i Svenska Akademiens koncisa prismotivering som "den samtida novellkonstens mästare". Munro debuterade redan 1950 i en studenttidning och gav senare ut en lång rad novellsamlingar, såsom *För mycket lycka* (*Too Much Happiness*, 2009) och *Brinnande livet* (*Dear Life*, 2012). Hennes enda roman var *Kvinnors liv* (*Lives of Girls and Women*, 1971).

En annan novellförfattare värd att återvända till är australiensaren Nam Le (född i Vietnam 1978). Han har uppmärksamats för *Båten*, som kom på engelska 2008 och på svenska 2010. Novellsamlingen är inspirerad av hur han kom till Australien som båtflyktning med sina föräldrar undan den kommunistiska regimen i Vietnam. *Båten* blev en succé och sägs ha återfört novellgenren till litteraturens centrum, om man får tro en annan framträdande australiensisk novellist, Cate Kennedy, författare till bland annat *Dark Roots* (2006) och *Like a House on Fire* (2012).

Alice Munro har ibland jämförts med Anton Tjechov, en av de främsta klassiska mästarna inom genren. Den första stora novellförfattaren anses vara Giovanni Boccaccio (1313–1375), tack vare berättelsesamlingen *Decamerone* från 1353. Ramberättelsen handlar om hur tio ungdomar flyr från Florens på grund av pesten. De tar sig ut till en avskild lantegendom, där de sysselsätter sig i tio dagar genom att var och en varje dag berättar en historia. Det blir alltså sammanlagt 100 berättelser. Boken har haft ett avgörande inflytande på den italienska litteraturen och finns i ett antal översättningar till svenska.

Också den mest upptagne borde ha tid att läsa en novell då och då. I annat fall finns det anledning att vända sig till den ännu mer komprimerade lyriken. ✨

Katarina O'Nils Franke

Bengt Ohlsson

Detta nummers recensioner:

Joel Stade studerar etikett; **Erik W Larsson** känner efter för mycket; **Johannes Tångeberg** spanar i olika väderstreck; **Jenny Danielsson** går en gallerirunda; **Kim Salomon** avläser stämningar; **Jennifer Paterson** skräms av radikal framfart; **Carl Rudbeck** gör en omelett; **Ylva Herholz** sorterar sopor; **Jan Sjunnesson** tvivlar österländskt.

Röd gryning

När Labour första gången fick tillfälle att bilda regering i Storbritannien var osäkerheten stor på många håll. Skulle man verkligen erkänna Sovjetunionen?

Och hur skulle man egentligen klä sig till en audiens hos kungen?

Joel Stade blickar tillbaka över gamla och nygamla Labour.

Sir Keir Starmer: Segervittring under valkampanjens sista dag.

POLITIK

Den 1 augusti 1945 samlades det nyvalda underhuset till sammanträde i Westminsterpalatset i London. Val till parlamentet hade hållits i början av juli. Ledamöterna möttes i överhusets lokaler – underhusets sessionssal hade demolerats av Luftwaffes bomber fyra år tidigare. Många av de nya var fortfarande iklädda militär uniform, nyligen hemkomna från förband runt om i Europa. En konservativ ledamot skrev misslynt i sin dagbok om de "kaxiga ungdomar och flygvapenlöjtnanter" som nu intog sina platser.

När den nyss avgångne premiärminis-

tern och nyblivne oppositionsledaren Winston Churchill gjorde entré i kammaren utbröt jubel bland de konservativa ledamöterna. "For He's a Jolly Good Fellow" började man sjunga. Ledamöterna från Labour ville inte vara sämre. Med undantag för ministrarna på den främsta bänken ställde de sig upp och sjöng "The Red Flag", en socialistisk kampsång med samma melodi som den tyska julsången "O Tannenbaum": *The People's Flag is deepest red, It shrouded oft our martyred dead ...*

Efteråt kommenterade den brittiska pressen brottet mot parlamentets dekorum. Konsensus var att de nya ledamöterna behövde lära sig: I underhuset applåderar man inte, utan uttrycker gillande genom ett diskret "hear, hear", och

man sjunger inte några kampsånger. Att de främsta Labourpolitikerna inte var på plats i kammaren och inte kunde leda sin flock – premiärminister Clement Attlee och utrikesminister Ernest Bevin förhandlade med Stalin i Potsdam – hade betydelse i sammanhanget.

Inför sommarens brittiska parlamentsval, som ju Labour inte oväntat vann med en förkrossande majoritet den 4 juli, har en rad böcker om Labour och partiets historia och idéer publicerats. En av dem är Richard Toyes *Age of Hope. Labour, 1945, and the Birth of Modern Britain* där episoden ovan berättas. Toyes bok om Labours valseger 1945 och Clement Attlees regering som tillträdde är kompetent och detaljrik skildring av ett skeende som inledde den moderna epoken i brittisk

>>

politik och som har en särskild nimbus i Labours historieskrivning. Författaren har utfört ett gediget arbete i arkiven.

I eftervärlden har det brittiska valet 1945 framförallt blivit det eviga exemplet på att väljare inte belönar tidigare bedrifter utan ser framåt. (Om Churchills seger i världskriget inte imponerade på väljarna, vad ska då göra det?)

Tidigare forskning har fört fram föreställningen om andra världskriget som "The People's War" i Storbritannien och sett Labours valseger i relation till detta. Idén är att Blitzten och den brittiska krigsinsatsen demokratiserade Storbritannien, ledde till förbrödring över de skarpa klassgränserna och skapade en aptit på kollektiva politiska lösningar. Toye avvisar "Folkets krig"-hypotesen – det finns inget starkt stöd för att kriget i grunden ändrade det brittiska folkets politiska preferenser. Istället förklarar Toye Labours seger på ett mer konventionellt sätt.

Labour kom starkt ur andra världskriget. Attlee, som hade tjänstgjort som major under första världskriget och skadats två gånger, hade redan före kriget gjort sig av med Labours rykte som pacifister och ersatt det med en robust patriotism. Som oppositionsledare hade han kritiserat premiärminister Neville Chamberlains eftergiftspolitik mot Hitler, den som ledde till förhoppningen om "fred i vår tid" efter Münchenavtalet 1938. Men kriget kom och i krisen som uppstod efter att Tyskland 1940 hade ockuperat Norge och Danmark väcktes frågan om samlingsregering i Storbritannien. Attlee var öppen för detta, men inte med Chamberlain som premiärminister. Labour träd-

de in i regeringen med Churchill som regeringsbildare.

När segern över tyskarna väl var vunnen och val utlyst kunde Attlee kombinera kritiken mot den djupa arbetslösheten under 1930-talet med att utmåla De konservativa som partiet bakom misslyckandet i München. Inför underhuset tillkännagav Ernest Bevin att han hade försäkrat soldaterna som gav sig av mot D-dagen och slaget om Normandie att de inte skulle återvända hem till arbetslöshet. Det var ett djärvt och mycket populärt löfte.

Toye påpekar att Churchills egna misslag bidrog till De konservativas valförlust. Tories argumenterade för att Churchill var rätt man för att föra kriget mot Japan till ett segerrikt slut, precis som han hade segrat över tyskarna. Men britterna var måttligt intresserade av det fortsatta kriget – de tänkte på freden. Ett av Labours budskap var "Vi segrade över Hitler – nu ska vi segra över fattigdomen!"

Den hetaste teknologin för valpropaganda 1945 var radion. I sitt första radiotal inför valet påstod Churchill att "en Labour-regering kommer att behöva falla tillbaka på någon form av Gestapo" för att kunna genomföra sitt program. Attacken slog tillbaka. Att förknippa det parti som Churchill själv arbetat tillsammans med för att övervinna nazismen med Gestapo var att gå för långt. I sitt svar tackade Attlee avmätt premiärministern för att denne genom sin oförsämdhet hade gjort väljarna uppmärksamma på skillnaden mellan Churchill krigshjälten och Churchill inrikespolitikern.

Labours valseger blev massiv, vilket chockade både vinnare och förlora-

re. Partiet fick en majoritet på 147 mandat i underhuset, ett resultat som inte slogs förrän Tony Blair åstadkom en majoritet om 178 mandat i valet 1997.

Enligt Toye var det detaljerade valmanifest som Labour presenterade inför valet 1945 en nyordning som påverkade efterkrigstidens brittiska politik. Den tidigare traditionen var att partierna kampanjade på luftiga principer och tog tag i policyförslagen senare. Dokumentet med titeln *Let Us Face the Future* var en viktig del i Labours erbjudande till väljarna och ett sätt att ge regeringen och parlamentsgruppen ett arbetsprogram. Toye påpekar att manifestet också fyllde en annan funktion. Genom att kunna hänvisa till ett mandat från folket kunde regeringen med större kraft tvinga igenom förslagen. Parlamentets överhus, där Labour hade få vänner, kunde obstruera och försena processen. Att kunna hänvisa till den legitimitet som ett tydligt valmanifest gav var ett sätt att hantera den risken.

"En tom taxi körde fram till Nr 10 Downing Street och ur den steg Clement Attlee", skojade man i London om landets färglöse regeringschef. (Elakhetens upphovsman sägs vara Churchill, men det stämmer inte enligt Toye.) Även i de egna leden noterades bristen på karisma. Beatrice Webb, legendarisk socialreformator och socialist, hörde Attlee tala 1940. Hon anförtror sin dagbok att han var "ömklig" och att "han talade och såg ut som ett äldre obetydligt skrivbiträde och varken rösten, uppträdandet eller talets innehåll utmärkte sig." Någon självlysande ledare i stil med Churchill var han inte.

Attlee fick emellertid mycket gjort under sina sex år på Downing Street. Han lade grunden för den brittiska välfärdsstaten med det statliga sjukvårdssystemet NHS, National Health Service, som främsta symbol. Han gjorde Storbritannien till en kärnvapenmakt, deltog i skapandet av Nato och ledde landet genom den första vågen av avkolonisering när Indien och Pakistan blev självständiga 1947. Stora delar av Labours krav på statligt inflytande i ekonomin och full selsättning hade redan åstadkommits under kriget. Åren efter kriget nationaliserade Labourregeringen en femtedel av den brittiska ekonomin. Det var helt i linje med Clause IV, den paragraf i partiets stadgar från 1918 som slog fast att partiet eftersträfvade ett gemensamt ägande av industrin.

Drygt 30 år före Attlees valseger och precis 100 år innan sir Keir Starmer tillträdde som premiärminister nu i år bildades Labours första regering. Denna händelse är föremålet för boken *The Wild Men. The Remarkable Story of Britain's First Labour Government* av David Tor-

Takt och ton:
Särskilda regler
gäller vid hovet.

FOTO: ALAMY

”Oron för vad socialisterna kunde ta sig för var betydande i etablerade kretsar i Storbritannien. Ryska revolutionen 1917 fanns kvar i medvetandet.”

rance, historiker och sakkunnig i konstitutionella frågor, knuten till det brittiska parlamentet. Även detta är en välskriven skildring som vilar tryggt på författarens omfattande arkivarbete.

Wild men var vad pressen kallade labourpolitikerna inför valet 1923. Hur skulle det gå med monarkin och imperiet? Pacifism var då en viktig del av Labours identitet och ideologi. Oron för vad socialisterna kunde ta sig för var betydande i etablerade kretsar i Storbritannien. Ryska revolutionen 1917 fanns kvar i medvetandet, och även att bolsjevikerna kallblodigt hade skjutit ”Nicky” – tsar Nikolaj II, kung Georg V:s kusin – och dennes familj. Torrance konstaterar att De konservativa gjorde vad de kunde för att skrämmas med den röda faran: En valseger för Labour skulle orsaka en finansiell krasch, stigande livsmedelspriser och påföljande svält.

Det var långt ifrån givet att Labour skulle bilda regering 1924. Den konservativa premiärministern Stanley Baldwin beslutade om nyval på hösten 1923 för att stärka greppet om sitt eget parti. Valresultatet gav De konservativa flest mandat, men ingen majoritet. Labour blev näst störst med liberalerna på tredje plats. Baldwin försökte regera vidare med detta ”hängda parlament”, men liberalerna valde av taktiska skäl att fälla honom tillsammans med Labour. Plötsligt var Labourledaren Ramsay MacDonald den naturlige regeringsbildaren. Det dröjde till januari året efter valet innan Storbritanniens första socialistiska ministär kunde tillträda. Regeringen saknade alltså majoritet och var beroende av liberalernas stöd.

Inför den nya ministärens tillträde uppstod praktiska problem. Hur är det egentligen man ska klä sig inför att träffa den brittiska kungen och sväras in som minister i regeringen? Frågan om etiketten tolkades olika bland de nya ministrarna. Vissa menade att det var betydelsefullt att visa att Labour var fullt förmöget att regera landet och att en korrekt klädedräkt i mötet med monarken manifesterade detta. Andra hävdade att Storbritanniens första socialistiska regering inte skulle bry sig om antikverade traditioner. Den tillträdande premiärministern MacDonald vann sig om att klä sig korrekt. Resultatet blev rörigt. Pressen rapporterade att ministrar dök upp i frack, jackett och kostym om vartannat och dessutom i olika huvudbonader.

Till saken hör att den tillträdande

ministären i hög grad bestod av arbetare med obefintlig vana vid hovetiketten. Ramsay MacDonald var den utomäktenskapliga sonen till en lantarbetare i norra Skottland, hälsoministern John Wheatley var en irländsk gruvarbetare, kolonialministern J H Thomas en järnvägsarbetare och fackföreningsman från Wales och så vidare.

Trots farhågor om motsatsen blev kung Georg V:s och premiärminister MacDonalds samarbete välfungerande. Vid deras första möte uppmanade monarken Labourledaren att inte erkänna Sovjetunionen, vilket Labour sagt sig vilja göra i sitt manifest – tanken på att behöva ta emot diplomater från landet som dräpt tsarfamiljen kunde kungen inte tåla. Han förde också upp den ”olyckliga incidenten” att partimedlemmar vid ett segermöte i Royal Albert Hall sjungit *Marseljäsen* och *The Red Flag*. MacDonald försvarade erkännandet av Sovjet som viktigt för handeln men bad om ursäkt för sjunganget: Extremisterna i hans eget parti rådde han inte på. Båda männen uttryckte sig uppskattande om varandra efter mötet. ”Han vill göra det rätta”, skrev kungen i sin dagbok.

Premiärministerämbetets praktiska arrangemang passade MacDonald dåligt, konstaterar Torrance. En premiärminister förväntades själv möblera tjänstebostaden på Downing Street och lönen på 5 000 pund per år skulle även täcka representation vid utländska besök. Det var underförstått att det fordrades en privatförmögenhet och en hustru som skötte de representativa plikterna. MacDonald var änklings sedan tio år och saknade förmögenhet. Hans 20-åriga dotter Ishel fick avbryta sina studier för att sköta hushållet. Frågan om finansiering löstes på ett okonventionellt och inte helt lyckat sätt. Alexander Grant, digestivekexets uppfinnare och en gammal skolkamrat till premiärministern, hörde av sig och erbjöd sig att låna ut en större summa. En exklusiv Daimler ingick också. MacDonald accepterade arrangemanget, ett beslut som skulle komma att jaga honom. När kexmagnaten senare belönades med ett baronetskap angreps MacDonald i pressen för att sälja titlar för pengar, en anklagelse som återkommit i brittisk politik genom åren.

På hösten 1924 kollapsade samarbetet mellan Labour och liberalerna, och nyval utlystes. Bara fyra dagar före valet gjorde Sovjetfrågan entré i valdebatten. Ett brev

som påstods ha skickats av Kominterns ledare Grigorij Zinovjev i Moskva dök plötsligt upp i pressen. I brevet, adresserat till brittiska kommunister, fanns en uppmaning att undergräva statsskicket. Det brittiska närmandet till Sovjetunionen skulle radikaliserade brittiska arbetarklassen enligt brevskrivaren. Högern rasade: Landet som Labour normaliserat kontakterna med arbetade för väpnad revolution i Storbritannien! Torrance gör bedömningen att Zinovjev-brevet, som tveklöst var en förfälskning, bidrog till att skrämma medelklassväljare att rösta på De konservativa, men att den rörelsen redan var igång när publiceringen skedde.

Labour förlorade ett antal mandat, liberalerna ännu fler och De konservativa gick fram ordentligt. Den första Labourregeringen fick bara tio månader vid makten. Torrance kämpar hårt för att påvisa att MacDonalds kortlivade minoritetsregering 1924 faktiskt fick något av värde utträttat. Det är inte speciellt övertygande (även om ett omfattande bostadsbyggnadefaktiskt kom igång och att MacDonald hade vissa utrikespolitiska framgångar). Samtidigt understryker han den symboliska betydelsen. Labour visade sig kunna bilda regering och styra landet. Farhågorna om omstörtande radikalism kom på skam och partiet konsoliderade sin roll som ett av de två styrande partierna genom att överta liberalernas roll.

Torrance beskriver hur MacDonalds regering förändrade både Labour och den politiska kulturen i Storbritannien. För Labour blev det första regeringsinnehavet avgörande för att partiet skulle acceptera grunderna i landets konstitution och traditioner avseende rättsväsende, förvaltning och militär. Men det konservativa brittiska samhället förändrades också. Georg V:s oproblematiske relationer med den röda regeringen lade grunden för den moderna brittiska monarkin som vi känner från Elizabeth II:s regeringstid och som bygger på strikt neutralitet i partipolitiska spörsmål. Hovetiketten avseende klädsel förenklades avsevärt.

En tredje bok om Labours historia är skriven av Jon Cruddas. Även han är forskare, men framförallt har han representerat det parti han skriver om i 35 år, både som politisk tjänsteman och som parlamentsledamot för valkretsen Degenham and Rainham i östra London. Boken *A Century of Labour* bidrar inte med frukterna av hundratals timmar i arkiven, utan snarare med en personlig analys inifrån av partiets strategier och ideologi.

Där de två andra böckerna gör nedslag i enskilda år och skeenden i partihistorien, söker Cruddas teckna hela historien, från grundandet i slutet av 1800-talet till Keir

>>

Clement Atlee och Winston Churchill (1946):
Vapenbröder och antagonister.

Starmers samtida partiledarskap. Labour grundades som parti år 1900 av bland andra gruvarbetaren Keir Hardie och bildade en partigrupp efter valet 1906 när de första ledamöterna vunnit insteg i underhuset. Genom att rösträtten utökades till allt fler briter ökade partiets potential successivt. Att Labour aldrig fått en fast form som parti framstår som en svaghet. Genom historien har dragkampen mellan partiets olika falanger och maktcentrum varit konstant.

Partiet växte fram som ett gemensamt projekt som främst drevs av arbetarklassens fackföreningar. Här fanns också de "fruktjuicedrickare, nudister och sandalbärare" som George Orwell skrivit giftigt om – medelklassradikaler engagerade i allehanda progressiva frågor. Cruddas gör en poäng av mångfalden av intressen och filosofiska traditioner som har samexisterat i partiet från starten: marxism, socialliberalism, regionala rörelser, feminism, rättighetsteorier och på senare tid även postmodernism och identitetspolitik. Det brittiska valsystemet skapar breda partier – i ett land med ett proportionellt system som Sverige skulle ett parti som Labour varit tre eller fyra olika partier.

En gestalt som dyker upp som inspirationskälla och finansör i Cruddas beskrivning av den mylla som Labour uppstod ur är socialisten och konsthantverkaren William Morris. För en svensk publik torde Morris vara mest känd som formgivare av Stockholmsmedelklassens favorittapeter. Men för Cruddas är han en betydelsefull ideolog och inspiratör – en kristen och etiskt orienterad socialist och konstnärssjäl, lågt ifrån marxisternas materialism och de liberala radikalernas individualism.

Det enskilt intressantaste inslaget i Cruddas bok är att han föreslår ett teoretiskt ramverk för att tolka Labours idéutveckling. Cruddas ser tre olika tolk-

ningar av rättvisa som det som driver partiets politik. Dessa tre tolkningar utgår från materiell välfärd, individuell frihet respektive dygder.

Ett fokus på välfärd är en tydlig socialdemokratisk impuls, med välfärdsstaten som resultat. Cruddas sätter den i samband med den brittiska utilitaristiska traditionen: Största möjliga lycka åt största möjliga antal människor. Engagemang för den individuella friheten har sina rötter i Magna Charta och har inspirerat Labours arbete för mänskliga rättigheter och konstitutionella reformer. Det tredje spåret fokuserar på dygder och är den position som Cruddas själv sympatiserar med. Målet är varken maximal välfärd eller frihet, utan människans blomstring och det gemensamma goda. Här finns arvet från kristet inspirerade socialister som William Morris.

Där andra historiker redogör för uttalanden, maktstrider och politiska förslag, ser Cruddas ett spel mellan de tre rättvisuppfattningarna. En person som Attlee, skapare av den moderna brittiska välfärdsstaten, kan framstå som en uppenbar företrädare för ett utilitaristiskt och teknokratiskt projekt, men Cruddas hävdar att Attlees ville skapa en välfärd som skulle befördra människornas dygder och moraliska förkovran, inte bara deras materiella välfärd. Här finns en mer sofistikerad tolkningsmodell än den vanliga där antingen en höger- och en vänsterfalang eller radikala partimedlemmar och en pragmatisk partiledning konkurrerar om inflytandet.

Labour har haft sju premiärministrar och regerat Storbritannien i totalt 33 år. Bara fyra Labourledare har blivit premiär-

minister efter att ha vunnit en majoritet av mandaten i underhuset: Clement Attlee 1945, Harold Wilson 1964, 1966 och 1974 (två gånger), Tony Blair 1997 och nu Keir Starmer 2024. Därmed är partiet avgjort tvåa i brittisk politik efter De konservativa.

En påtaglig skillnad mellan De konservativa och Labour är att de senare inte har några självklara hjältar att samlas kring. Potentiella sådana finns, men de är varken lika kända eller internt oomstridda som motståndarnas Winston Churchill eller Margaret Thatcher.

Ramsay MacDonald borde kunna vara en sådan hjälte men så har det inte blivit. 1931 fick han av Georg V frågan om att bilda en samlingsregering för att hantera den djupa ekonomiska krisen och accepterade detta. Regeringen fick en konservativ majoritet och MacDonald kom att framstå som en galjonsfigur för en högerregering. Han uteslöts ur partiet och hans rykte har aldrig återhämtat sig.

Tony Blair, som vann tre brittiska val i rad, är en annan potentiell hjälte för Labour. Han avgick obeseegrad vid den tidpunkt han själv valde, en ovanlig företeelse i europeisk politik. Blairs skapelse New Labour, som byggde på en acceptans av arvet efter Thatcherären, ambitiös välfärdsolitik och en aggressiv politisk kommunikation, inspirerade många mittenpolitiker i Europa. Beviset för att Blair verkligen lyckades omskapa Labour är att han kunde stryka Clause IV ur partiets stadgar. Men även Blair har hamnat i vanrykte i stora delar av sitt parti genom stödet till Irakkriget.

Valet i juli i år gav Labour en majoritet om 174 mandat, alltså nästan lika stor som Blair uppnådde 1997. En lysande seger. Partiet vann mer än 200 platser trots att röstandelen steg med mindre än två procentenheter. Framförallt var det De konservativas förlust – partiet förlorade häpnadsväckande 251 mandat, bland annat till följd av konkurrensen från Nigel Farages Reformparti.

Trots att Keir Starmer är namngiven efter Labours första ledare Keir Hardie och gick med i partiet som tonåring. Men han är ingen långvägare i politiken, utan har haft en framgångsrik karriär som jurist och åklagare. Han kom in i toppolitiken som skuggminister under Jeremy Corbyns tid som partiledare 2015. Några problem med hovetiketten har han inte – Starmer tilltalas "Sir" efter att han adlats 2014.

Det är naturligtvis attraktivt att vinna

"I partiet fanns också de 'fruktjuicedrickare, nudister och sandalbärare' som George Orwell skrivit giftigt om – medelklassradikaler engagerade i allehanda progressiva frågor."

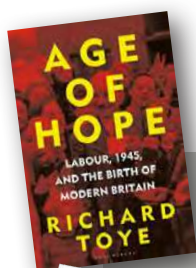
en stor majoritet genom högerens splitt-ring och utan att själv ha behövt ställa ut långtgående löften som är svåra att hålla. Starmer har nu en betydande politisk handlingsfrihet. Samtidigt finns det en risk i att inte ha begärt ett tydligt mandat inför valet. De nyvalda parlamentsledamöterna är inte valda på en stark berättelse som förenar dem.

Starmer kampanjade för att låta Storbritannien stanna i EU inför folkomröstningen 2016 men har sedan han blev Corbyns skuggminister med brexitportfölj hållit fast vid att Storbritannien inte ska återkomma till unionen. Men Starmer företer en betydande förmåga till politisk flexibilitet. Kanske kan EU-frågan återkomma på agendan under hans premiärministertid, som ett sätt att gjuta nytt liv i den stagnerande brittiska ekonomin.

Det var genom att utlova ”corbynism utan Corbyn” som Starmer kunde vinna partiledarskapet 2020. Jon Cruddas ser i Starmer en politiker som inledde sin karriär som bärare av ett liberalt rättighets-tänkande, färgat av hans tid som jurist inriktad på mänskliga rättigheter. Som partiledarkandidat gjorde hans sig till en Labours ”everyman” med retorik och löften som vädjade till alla partiets tre ideologiska traditioner. Som partiledare har han undan för undan lämnat vänsterpositionen, även om han för den skull inte är en arvtogare till 1990-talets New Labour. Partiets bästa chans är att Starmer visar sig vara en ny Attlee: Anständig om än färglös, ideologiskt ambivalent och politiskt effektiv.

Men Storbritanniens nya premiärminister har ännu inte visat korten. ✱

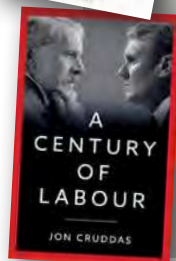
Joel Stade

AGE OF HOPE
LABOUR, 1945,
AND THE BIRTH OF
MODERN BRITAIN
RICHARD TOYE
Bloomsbury 2023

THE WILD MEN
THE REMARKABLE
STORY OF BRITAIN'S
FIRST LABOUR
GOVERNMENT
DAVID TORRANCE
Bloomsbury 2024

**A CENTURY
OF LABOUR**
JON CRUDDAS
Polity 2024

Psykoterapi: Helande potential, samtidigt riskabel.

FOTO: GETTY IMAGES

En försoffad generation

PSYKIATRI

För knappt tio år sedan utbildade jag mig inom psykoterapi vid ett fint amerikanskt universitet. Under delkursen i familjeterapi försiggick handledningen bakom en så kallad envägsspegel, på samma sätt som ett polisförhör på tv. På ena sidan spegeln satt den blivande terapeuten med sina klienter, och på andra sidan följde kurskamraterna och handledaren samtalet. Via datorer kunde handledaren förse studenten med råd och anvisningar i realtid.

Ett fall rörde ett gift par som hade börjat gräla allt mer sedan deras första barn hade fötts. Båda ansåg att den andra gjorde för litet i hemmet och borde ta mer ansvar. Det framgick också att maken några år tidigare hade varit otrogen med en kollega. Handledaren rekommenderade studenten att fokusera terapin på just denna obehagliga episod.

Under gruppdiskussionen efteråt frågade jag om detta fokus på gamla synder verkligen var klokt. Riskerade det inte att spå på osämjan mellan parterna och föra dem närmare skilsmässans brant?

”Sådan makt har vi inte över våra klienters liv”, förklarade handledaren med ett pompöst leende. Samma handledare breddade gärna ut sig om psykoterapiens helande potential. Men att terapeuter kunde ställa till det för folk var tydligen otänkbart.

Min handledare pratade förstärkt strunt. Psykoterapeuter har i själva

verket långtgående möjligheter att tillfoga sina klienter skada. För den som tvivlar på detta kan jag varmt rekommendera Wall Street Journal-skribenten Abigail Shriers nya bok *Bad Therapy. Why the Kids Aren't Growing Up*. Hennes förra bok, *Irreversible Damage. The Transgender Craze Seducing Our Daughters* var en skoningslös kritik av transrörelsen. Shrier beskrev tonåringars könsdysfori som en ”social smitta” bland ”depressiva (och mestadels vita) flickor som under föregående decennier hade fallit offer för anorexi, bulimi eller multipla personlighetsstörningar”. Boken blev en bästsäljare, men väckte så starka reaktioner i USA att den drogs in av flera bokhandlar. I sin senaste bok anklagar Shrier psykoterapeuter för att förvandla friska barn och ungdomar till bräckliga och hjälplösa narcissister.

För en svensk läsare kan författarens tes förefalla en smula långsökt. I Sverige hänvisas ungdomar med lindriga psykiska besvär på sin höjd till skolkuratorn och erbjuds ett par stödsamtal. Men i USA ser läget annorlunda ut. Barn- och ungdomsterapeuterna är betydligt fler, och den övre medelklass som författaren själv tillhör har råd att betala för dem. Att sätta sin ängsliga eller uppkäftiga elva-åring i psykoanalys betraktas där inte som märkvärdigt. Bland fint folk i storstäder som New York eller Los Angeles tycks det tvärtom nästan vara obligatoriskt.

Den pediatrika psykiatrins övriga tentakler fortsätter att treva efter de barn som undkommer terapeuterna. I sin bok *Bad Therapy* beskriver Abigail Shrier en stor konferens i Kalifornien där skolledare från hela landet uppmuntrades att regelbundet hålla uppsikt över sina elever för att upp-

>>

Woody Allen (i *Annie Hall*): Ett helt vuxenliv i terapi.

FOTO: ALAMY

daga allt från självmordstankar till könsdysfori. Hela personalstyrkan – från gym-paläraren till vaktmästaren – uppmanades att anamma ett psykoteraapeutiskt arbets-sätt och ”checka in med” barnen angående deras mående. Minsta tecken på ångs-lan eller deppighet skulle uppmärksam-mas och rapporteras. Ingenting fick läm-nas åt slumpen.

En nyckelfigur i dessa sammanhang är den holländske psykiatern Bessel van der Kolk. Under 1980-talet lanserade van der Kolk en teori om att psykiska trauma hos barn lagras i kroppens vävnader, och där ger upphov till allsköns kräm-por senare i livet. van der Kolk drev också ivrigt tesen att undertryckta trauman från barndomen kan upptäckas med hjälp av psykoterapi. Han bär därmed indirekt skulden för flera felaktiga domar under 1990-talet, då oskyldiga pappor dömdes för att ha förgripit sig på sina barn. Trots sin roll i detta beklagliga kapitel i ameri-kansk rättshistoria betraktas Bessel van der Kolk som en gudom av många psykia-trer. Från mina år i USA minns jag en kol-lega som alltid såg till att lägga ett exem-plar av van der Kolks bästsäljare *The Body Keeps the Score* på sina patienters nattygs-bord, som biblar på hotellrum.

Föräldrars och terapeuters extrema

”Föräldrars och terapeuters extrema lyhördhet går ofta ut över barnen, som ständigt uppmanas att reflektera över sina egna känslolägen.”

lyhördhet går ofta ut över barnen, som ständigt uppmanas att reflektera över sina egna känslolägen. Detta är, som Abigail Shrier förklarar i sin bok, en riktigt dålig idé. Kännetecknande för neurotiska människor är att de hela tiden ”känner efter” hur de mår. Mitt egna råd till sådana personer är att istället försöka hitta någon meningsfull sysselsättning som kan distrahera dem från deras grubblerier. Många av de föräldrar som Shrier beskriver vet nog innerst inne att de gör saker värre för

sina barn, men kan inte låta bli att förpesta deras liv med sina egna neuroser.

Psykoterapi kan vara mycket värdefullt, och rentav rädda liv. Men behandlingen är också behäftad med risker, särskilt när den riktas mot barn och ungdomar. Vissa klienter blir med tiden beroende av sina terapeuter, och räds att fatta viktiga beslut utan deras medverkan. I värsta fall kan terapin öka avståndet mellan klienten och anhöriga. I *Bad Therapy* beskriver Abigail Shrier fall där unga människor har sagt upp bekantskapen med sina föräldrar efter att deras terapeuter har pekat ut dessa som ”känslomässigt kränkande”. Om allt elände kan härledas till barndomen så måste det ju vara mammas och pappas fel.

En annan stor fara med psykoterapi är att det kan uppmuntra självupptagna människor att bli ännu mer självupptagna. Sådana effekter är särskilt vanliga vid långvarig psykoanalys eller psykodynamisk terapi. Under min utbildning till terapeut mötte jag klienter som hade genomgått sådan terapi i många år, ibland flera gånger i veckan. Vissa av dem hade utvecklat ett konstlat och dramatiskt sätt att prata, som om de deltog i en filminspelning eller en intervju på tv. De kunde mala på om sig själva i timmar, utan att någonsin slås av tanken att de tråkade ut sina åhö-

rare. Min freudianskt sinnade handledare insisterade att klienterna ”gjorde framsteg”, men i mina ögon underblåste vi bara de narcissistiska tendenser som låg till grund för deras problem att hantera vardagen.

Abigail Shriers skräckhistorier om efterhängsna och manipulativa vårdgivare är nog så fascinerande, men inte nödvändigtvis relevan-

ta för oss svenskar. Författaren beskriver terapeuter som ”klamrar sig fast” vid välmående klienter, snarare än att avsluta behandlingen. I privata vårdssystem som det amerikanska är detta en uppenbar risk. Här i Sverige ligger ansvaret för terapeutiska insatser dock främst hos offentligt anställda kuratorer och psykologer, vars remisskorgar ständigt svämmar över. De har varken tid eller lust att dra ut på vårdkontakter och göra sig oumbärliga för sina klienter.

Abigail Shrier är knappast först med att oroa sig över dagens ungdom och dess bräcklighet. Psykologerna Jonathan Haidt och Jordan Peterson har båda skrivit utförligt om ämnet. Haidt pekar på sociala medier och smartmobiler som orsaker till psykisk ohälsa. Peterson betraktar woke-ideologi som en viktig faktor i sammanhanget. Men det är alltid svårt att säga vad som är höna och vad som är ägg. Kom den psykiska ohälsan med woke-ideologin, eller tvärtom? Mår amerikanska ungdomar dåligt för att deras föräldrar och lärare daltar med dem? Eller är daltandet en reaktion på ungdomarnas dåliga mående?

Kanske går människosläktet igenom något slags evolutionär förändring, som ligger bakom dessa, men även andra fenomen. Ingen har exempelvis kunnat förklara varför västerländska mäns testosteronnivåer har sjunkit markant sedan 1980-talet. Unga människors ointresse för sexuell umgänge är också något av ett mysterium. De tendenser som Abigail Shrier beskriver i sin bok går längre tillbaka än Facebook, Iphone och intersektionell genuspedagogik. Kanske är Moder Natur i färd med att spela oss ett jättelikt spratt, vars omfattning vi ännu inte för-mår överblicka.

Abigail Shrier kan omöjligen reda ut dessa dunkla samband, vilket inte heller är syftet med hennes bok. *Bad Therapy* duger gott som en insiktsfull och underhållande exposé över den pediatrika psykotera-pins mörka sida, åtminstone i USA. Hennes budskap – att psykoterapi kan vara beroendeframkallande och bör konsumeras med måtta – gäller nog för såväl barn som för vuxna. Woody Allen har gått i psykoanalys i hela sitt liv, men verkar lika neurotisk idag som för 50 år sedan. Hans 1970-talsfilmer var roliga, men regissören är knappast en god förebild för barn och ungdomar. ✨

Erik W Larsson

BAD THERAPY
WHY THE KIDS AREN'T
GROWING UP
ABIGAIL SHRIER
Sentinel 2024

AfD: Fler män än kvinnor, mer öst än väst.

FOTO: TT

Öst är öst

SOCIOLOGI

För den som efter EU-valen tittade på en karta som visar hur man röstade i olika delar av Tyskland framträdde en tydlig bild. I väst dominerade svart, det vill säga det konservativa CDU/CSU, nästan helt, i öst blått, det vill säga högerpopulistiska och högerextrema AfD. Och gränsen mellan det svarta och det blå motsvarade exakt gränsen mellan det som varit Västtyskland och DDR.

Det är en bild så tydlig som någon över ett politiskt splittrat land. Men det finns många fler olikheter mellan öst och väst, som kan illustreras med lika tydliga kartor. Att dessa skillnader finns är väl känt, och dessa får också en hel del uppmärksamhet i Tyskland. I sin bok *Ungleich vereint. Warum der Osten anders bleibt* försöker sociologen Steffen Mau dock gå på djupet med att beskriva dem och söka efter deras orsaker.

Maus huvudtes i boken är att många av de tydliga skillnader som finns idag mellan

östra och västra Tyskland inte kommer att försvinna inom överskådlig tid – tvärtom föreställningen i samband med återföreningen om att öst bit för bit skulle anpassa och förändra sig och med tiden bli alltmer likt västra Tyskland. Denna föreställning är alltså den förhärskande, men alltså felaktig, enligt Mau. Visserligen har mycket skett sedan återföreningen, men många skillnader visar inga tecken på att minska, utan har tvärtom cementerats. Vi får helt enkelt vänja oss vid att öst är annorlunda än väst. En del av skillnaderna kommer med tiden att uppfattas som regionala särigheter likt andra, medan andra skillnader är mer problematiska, enligt Mau.

De olikheter mellan öst och väst som enligt Steffen Mau ser ut att bli bestående återfinns på de socioekonomiska, demografiska och kulturella områdena. Östra Tyskland präglas mer av arbete, den västra delen av landet har en starkare medelklass. Personer från östra Tyskland är underrepresenterade på ledande positioner i samhället. Befolkningen i öst har under lång tid minskat och ligger nu på 1905 (!) års nivå, medan den har ökat i väst.

Dessutom är det i högre grad yngre människor och kvinnor som flyttar, så att det i öst blir en större andel äldre och män kvar. Den demografiska utvecklingen riskerar att förstärka den politiska, menar Mau. Det högerpopulistiska AfD är ett parti som lockar fler män än kvinnor, och en krympande befolkning skapar en känsla av att samhället är på fel väg, en känsla som går hand i hand med intolerans och främlingsfientlighet. En sådan utveckling mot minskad öppenhet riskerar i sin tur att skrämma bort snarare än locka till sig nya invånare, så att den nedåtgående befolkningstrenden kan förstärkas ytterligare.

Till skillnader i mentalitet eller kultur hör en försonligare syn på DDR-historien i öst, en mer utbredd känsla av otillfredsställelse med samhällsutvecklingen och en stor skepsis mot politiska partier och samhällsinstitutioner, jämfört med i väst. En annan och mycket aktuell fråga där skillnaderna framträder tydligt är synen på kriget i Ukraina, där befolkningen i öst är betydligt mer kritisk till den militära hjälpen till det angripna Ukraina. Det finns också en särskild östtysk identitet, som snarare har förstärkts än försvagats över tid och som även omfattar yngre generationer utan egna minnen från DDR-tiden. Undersökningar >>

visar att invånarna i östra Tyskland anser att skillnaderna och konflikterna mellan öst och väst är större, än vad befolkningen i väst gör.

Varför har då öst och väst inte blivit mer lika varandra, 30 år efter återföreningen? Steffen Mau tar upp ett flertal möjliga orsaker. En är att den demokratiörelse som kom underifrån i DDR, när befolkningen störtade regimen, avbröts eller i vart fall bromsades i samband med återföreningen. De ansatser till nya, demokratiska organisationer som fanns mellan murens fall och DDR-statens undergång ersattes av ett från Västtyskland importerat politiskt system och partiväsende, som saknade stark förankring i öst. Här kan man naturligtvis fråga sig vad alternativet hade varit, men Steffen Mau menar att den snabba implementeringen av ett färdigt, västtyskt politiskt system ledde till en "politisk subjektörlust" i öst. Ännu idag är de traditionella västtyska politiska partierna mycket svagare förankrade i östra Tyskland än i väst, med betydligt lägre andel medlemmar. Överhuvudtaget är civilsamhället, som föreningsväsendet, svagare i öst. Det finns, enligt Mau, en svag bindning mellan styrande och styrda och i motsvarande grad en utbredd skepsis mot "eliten".

Steffen Mau pekar också på att det aldrig funnits någon motsvarighet till "1968" i östra Tyskland. Den västtyska 68-rörelsen handlade mycket om en upp-

"Det finns också en särskild östtysk identitet, som snarare har förstärkts än försvagats över tid och som även omfattar yngre generationer utan egna minnen från DDR-tiden."

görelse med det nazistiska förflutna, när en yngre generation ställde den äldre till svars och ifrågasatte hur tidigare nazister kunde inneha framträdande positioner i det västtyska samhället. Någon motsvarande, djupgående uppgörelse med DDR-diktaturen har inte skett.

När det gäller den politiska kulturen och situationen, som idag tar sig uttryck framförallt i ett starkt stöd för AfD, redogör Steffen Mau för förklaringar som ofta lyfts fram i forskning och i medier. DDR-tiden och erfarenheterna i samband med DDR-regimens fall påverkar säkert, liksom socioekonomiska faktorer och den tidigare nämnda svagheten för de traditionella västtyska partierna. Därutöver menar Mau att en känsla av icke-delaktighet i politiken parad med en trötthet eller motvilja mot ytterligare stora förändringar spelar en roll för det starka stödet för AfD.

Att det finns regionala skillnader inom ett land är i sig inget konstigt och inget som nödvändigtvis är problematiskt. En

del saker kanske helt enkelt kommer att ses som typiskt östtyska på samma sätt som det finns sådant som anses typiskt nordtyskt eller bayerskt. Det finns i östra Tyskland inte heller några tendenser till att vilja bryta sig ut ur Förbundsrepubliken. En särskild östtysk identitet till trots – någon separatism finns det knappast spår av.

När det gäller den politiska situationen i östra Tyskland är Steffen Mau dock bekymrad och ser i förlängningen ett hot mot demokratin. Han menar att något nytt måste provas, för att få till stånd ett större demokratiskt engagemang, och föreslår "medborgarråd". Exakt hur dessa skulle kunna organiseras skulle bli en senare fråga, om Maus förslag nu skulle förverkligas, men grundidén är att råden ska sättas samman slumpmässigt och därmed återspegla hela befolkningen, och att de, genom diskussioner, ska kunna komma fram med

östra Tyskland är, och kanske kommer att förbli, annorlunda jämfört med väst.

Boken har många förtjänster. Diskussionerna om västra och östra Tyskland är ofta tämligen fastkörda, med skuldbeläggningar, klichéer och gamla argument. Här finns talet om att öst blivit överkört, rent av "koloniserat" av väst, och bilden av östtyskar som konstant missnöjda, gnälliga, otacksamma eller helt enkelt bara högerextremt lagda. Det har hävdats att "öst" bara är en konstruktion, en uppfinning av Västtyskland, en tes som litteraturvetaren Dirk Oschmann driver i sin bok *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung* (se Axxess 9/2023).

Mot denna Oschmanns tes polemiserar Steffen Mau uttryckligen, bland annat genom att påpeka att det snarare är befolkningen i öst, som uppfattar sig som annorlunda, än att denna annorlundahet tillskrivs dem av västtyskar, som framförallt genom att visa på de reella skillnaderna och deras orsaker. Steffen Mau håller dock en genomgående saklig, nyanserad och problematiserande ton. Hans redogörelser för fakta och argument bidrar förhoppningsvis till fördjupade kunskaper, som kanske även kan föra den offentliga diskussionen vidare.

Huvudtesen – att många av de skillnader som finns mellan öst och väst inte visar några tecken på att växa bort – kan kanske också leda till en förändrad grundsyn på utvecklingen och hur man ska förhålla sig till den. Och mot den bakgrunden är det inte konstigt att Steffen Mau kommer fram till att det krävs nya sätt att vitalisera demokratin. Om hans idéer därvidlag är realistiska och fruktbara må vara en annan sak. ✨

Johannes Tångeberg

**UNGLEICH VEREINT
WARUM DER OSTEN
ANDERS BLEIBT
STEFFEN MAU
Suhrkamp Verlag 2024**

Ny bok!

Omistlig läsning för den som vill
förstå vad som händer i USA.

Och därmed för världen.

Jeff Koons/Balloon Dog: Den dyraste skulpturen någonsin, gjord av en levande konstnär.

FOTO: ALAMY

Samlandets konst

KONST

Borde fler köpa konst? I boken *How to Collect Art* ger ekonomen och konstantusiasten Magnus Resch det tydliga svaret: Ja! Konst har potential att berika alla. Men man måste hålla ordning på förväntningarna.

Allt som oftast rapporteras det i medierna om försäljningsrekord på konstmarknaden. Inte sällan är konstnä-

ren ifråga död och köpet har skett under klubban på auktion. Ibland blir det en dokumentär om företeelsen där berättelsen om konsten framställs som mystisk, prestigefull och smått obegriplig. Efter att ha läst *How To Collect Art* vet man att toppnoteringar och gåtfulla skildringar av dyrgripar återspeglar en ytterst liten del av konstmarknaden. Majoriteten av alla de konstverk som säljs idag kommer inte att göra barnbarnen rikare eller vara i ropet om ett par år.

How to Collect Art kan sammanfattas som en generös steg-för-steg-guide till att förstå konstmarknaden och som en invit till att inhandla konst. Ett kapitel ägnas åt konstinköp som kapitalplacering. Magnus Resch slår hål på alla myter om att konst skulle vara en robust investering, men förklarar också övertygande om hur man bör gå till väga för att få tillgång till det som skapas idag och som med största sannolikhet kommer att behålla sitt ekonomiska värde. I princip handlar det om att göra sig vän med fyra gallerier i New York, ha gott om pengar och att ta sig tid att förstå vad man investerar i.

Han berättar också om hur förvånad han blev som 20-åring när han själv öppnade galleri och inte alls tjänade pengar eller sögs upp i härliga sociala sammanhang. Den mediala bilden av konstscenens glamour och rikedom stämde inte alls med verkligheten, och att försöka förstå den diskrepansen är något han har ägnat sig åt genom hela yrkeslivet. Resch växte upp i Schweiz, har doktorerat i ekonomi och pluggat business på både Harvard och London School of Economics. Han beskrivs som entreprenör, akademiker och författare. Idag bor han i New York, har 703 000 följare på Instagram och är definitivt en kändis i konstsverige. Nästa år fyller han 40.

Boken är uppdelad i tio kapitel som förklarar till exempel hur man kan navigera i konstmarknaden genom att studera olika databaser som redovisar auktionsresultat. Upplägget är pedagogiskt, designen fungerar utmärkt och som läsare blir man matad med väl-

”Resch skriver också att en konstnär som inte plockats upp vid 35 års ålder av någon av de stora aktörerna kommer aldrig att hamna högst upp.”

strukturerad information. Författaren bistår också frikostigt med berättelser om sina egna erfarenheter och möten. Varje kapitel inkluderar en lista på Dos and Don'ts och en Case Study. Det är inspirerande att få läsa om konstmässan 1-54 Contemporary African Art Fair, som startade 2013 i London och helt tillägnas konst från den afrikanska kontinenten, liksom om det konstälskande paret Rosa och Carlos de la Cruz som började samla konst på 1980-talet och vars samling idag presenteras i en

konsthall som bär deras namn i Miami.

Gallerier och konstnärer får var sitt kapitel. Gallerierna delas in i alfa, beta, gamma och delta. Det finns fyra alfa-, 500 beta- och 4000 gammagallerier. Och väldigt många gallerier som kan omnämnas som delta. De fyra supergallerierna är Gagosian, David Zwirner, Pace och Hauser & Wirth. Resch talar om dessa som ”The Holy Land”. De representerar vår tids mest omtalade konstnärer, har flera lokaler runt om i världen och är viktiga aktörer också på andrahandsmarknaden. De deltar alltid på bästa plats på de mest framstående konstmässorna och omsätter vardera runt en miljard dollar per år.

Konstnärer delas också in i grupper och skillnaderna mellan de olika kategorierna illustreras med utdrag ur några konstnärers cv. Ytterst få konstnärer kan omnämnas som superstjärnor. De absolut flesta är *vanity*- eller passionkonstnärer. Inget fel i det, tycker Resch. Alla ska finnas och han uppmuntrar att

man köper konst från alla. Hans ambition är att beskriva utbudet för att man enkelt ska kunna förstå vad det är man satsar på. Han skriver också att en konstnär som inte plockats upp vid 35 års ålder av någon av de stora aktörerna kommer aldrig att hamna högst upp. Det är bra att påminna sig om att det i den här boken är konstmarknaden som står i fokus. Huruvida en konstnär känner sig lyckad på toppen av en härlig karriär behöver inte ha något med priserna på vederbörandes verk att göra.

Vidare slår Resch fast att det finns 15 rådgivare i världen som kan kategoriseras som alfa, resten är gamma. Han ger handfasta råd kring varför det kan vara värdefullt att anlita en konstrådgivare. Konstmarknaden är en nätverksbusiness. Om man behöver tillgång till konstverk och sammanhang, kan en rådgivare öppna dörrar, men när gamma-rådgivaren erbjuder en supergrej ska man dra öronen åt sig. Ett dylikt erbjudande betyder inte sällan bara att ledande auktionshus och toppaktörerna i branschen inte velat beblanda sig, och man gör klokt i att syna den påstådda dealen i sömmarna.

Även konstmässor delas in i kategorier och Resch klargör vad man kan förvänta sig på de olika platserna. Han uppmanar oss att köpa lokalt och berättar öppenlydligt om hur en försäljningsprocess kan gå till. Därtill slår han ett slag för att man bör engagera sig i museers vänföreningar och att se så mycket som möjligt. Han hamrar ivrigt in att det inte finns god eller dålig konst. Han uppmanar alla att tänka själva, att köpa det man gillar, oavsett vad andra tycker och betona att man inte ska köpa konst för att tjäna pengar.

Konst ska man beblanda sig med för att det är roligt, för att ens engagemang adderar till konstscenen och ger mervärde till livet. Låter det pompöst? Jämför med vad intresset för sport eller gamla bilar kan ge och översätt det till konst. Konstigare än så är det inte. Lika lite som alla kan vara intresserade av Champions League kan vi förvänta oss att alla kommer att förälska sig i abstrakt måleri, konstmässor, videoinstallationer eller kolteckningar. Men boken slår ett slag för att konsten och konstens sammanhang precis som andra intressen verkligen kan berika livet. Resch är

Gagosian gallery: Ett av fyra supergallerier.

FOTO: GETTY IMAGES

>>

genomgående entusiastisk och låter citat av mer eller mindre kända konstsamlare pryda var och varannan sida. Konstvärlden framställs som initialt svår att förstå sig på, men också som spännande och ovanlig. Här finns excentriska personer, passion och mycket att lära.

Boken behandlar en internationell, vilket betyder främst amerikansk, konstmarknad. I en jämförelse är svensk konsthandel minimal. Mellan raderna kan man alltså utläsa att man i Sverige kan få mycket konst för pengarna. Här finns både högre konstutbildning och infrastruktur för att visa konst på gallerier och museer. Konstverken som skapas här borde varken vara bättre eller sämre än någon annanstans, bara billigare.

Återkommande poängterar Resch att konstsamlande kräver engagemang. Det tror jag stämmer – allt blir ju roligare ju mer man vet. Om man är på det humöret kan konst enkelt förpassas till avdelningen lyxprodukt tillsammans med klockor och juveler. Men jag vill påstå att det är skillnad på att köpa ett unikt konstverk av en nu levande konstnär och att anskaffa en massproducerad Rolex. Måste man förresten bli så engagerad att man kallas sig samlare? Inte då, Resch vill snarare att fler än färre ska handla och menar att alla delar av konstens vida ekosystem gynnas om det kommer in mer pengar.

Här och var önskar jag fotnoter. Författaren gillar att framhålla sig själv och sina och pågående projekt. Jag ifrågasätter inte att exempelvis Larry's List som han var med och startade 2012, och som beskrivs som "the leading art collector editorial and knowledge company", erbjuder intressant och relevant information, men läsningen av *How to Collect Art* hade berikat oss än mer med bättre referenser. Trots det är den nödvändig läsning för alla som är nyfikna på att köpa konst eller har minsta intresse för att förstå konstmarknadens infrastruktur. Varje kapitel i den här färgglada tyngre pockeboken som erbjuder en lika inspirerande som pragmatisk genomgång, avslutas med en ruta som ger råd.

I stort kokar dessa ner till devisen: Köp det du gillar, läs på, fråga om du undrar över något, se mycket och ha kul! Det är inget dåligt rättesnöre. ✨

Jenny Danielsson

HOW TO COLLECT ART
MAGNUS RESCH
Phaidon 2024

Folk- ilska

HISTORIA

Tre år in i franska revolutionen – 1792 – var landet i krig med Österrike och Preussen, två mäktiga och konservativa europeiska stater. Omständigheterna var knappast till fördel för fransmännen. Officerare hade flytt utomlands och ersatts med revolutionärer utan erfarenhet och disciplin. När den preussiska armén under sensommaren tågade mot Paris inleddes i gryningen den 20 september en intensiv artilleri mot den illa organiserade franska armén vid Valmy. Preussarna ryckte fram i gryningen men retirerade när skymningen lade sig. Varken seger eller förlust.

Johann Wolfgang von Goethe följde med de preussiska trupperna och registrerade att motståndarna inte kämpade som brukligt utan använde en ny taktik som oroad och förvirrade. I stridens hetta tog de franska trupperna onödiga risker och sjöng revolutionära sånger. Till skillnad från 1700-talets traditionella professionella arméer motiverades de knappast av fruktan för officerare, utan av passion för nationen och saken. Då och där såg Goethe en ny tid komma – ja, han var övertygad om att en ny era i världshistorien hade börjat.

Fransmännens stridsmoral är ett av flera uttryck för den revolutionära sinnesstämning som den välmeriterade kulturhistorikern Robert Darnton ringar in i sin nya bok *The Revolutionary Temper. Paris, 1748–1789*. Få behärskar epokens franska kulturklimat som han. På den imponerande meritlistan finns verk om upplysningen och 1700-talets litterära sfär som redan fått klassikerstatus.

För parisare var Versailles en främmande värld och politik var kungens angelägenhet. Men revolutionen 1789 vände upp och ned på makthierarkier och ersatte *l'ancien régime* med en helt ny samhällsordning. Folket tog

Marie-Antoinette: Dyr i drift.

FOTO: ALAMY

"Den aristokratiska elitens dekadens och korruption bidrog till folkets vrede. Hovet i Versailles betraktades som en värld befolkad av parasiter."

makten och aristokratin och monarkins välde störtades. Kyrkan förlorade sin position och staten blev privatlivets absoluta auktoritet.

Revolutionärerna sökte en ny moralisk bas för familjelivet och godkände lagar som hade varit otänkbara under den gamla regimen. Skilsmässor blev möjliga och utomäktenskapliga barn fick rättslig status. Dessförinnan var landet ett lapptäcke av juridiska och administrativa enheter. Efteråt fanns bara den franska nationen.

Sociala, ekonomiska och kulturella omvälvningar formade en ny tid och ett nytt rum. En annan kalender och en ny tidräkning introducerades. Veckan fick tio dagar, en månad tre veckor och veckodagarna andra namn. I Paris bytte 1 400 gator namn för att bli kvitt alla referenser till kungar, drottningar och helgon. Schackpjäser döptes om eftersom en god revolutionär inte kunde spela med kungar och drottningar.

Revolutionen satte det mesta i rörelse och skapade fundamentet för en modern samhällsmodell – ja, för vår civilisations politiska urscen. Nyckelord som frihet, jämlikhet och broderskap liksom idéer om mänskliga rättigheter pekade i riktning mot en annorlunda värld och upplevs fortfarande som relevanta i stora delar av världen. Samtidigt banade monarkins fall väg för mer demokratiska statsformer. 1789 släppte dessutom loss en ny kraft, nationalismen, som framöver skulle mobilisera miljoner och åter miljoner.

Att orsakerna till de omvälvande händelserna i Frankrike utgör en av historievetenskapens mer genomtröskade frågor förvånar föga. Revolutionen pockar på förklaringar, och historiker pekar ofta på sociala och politiska motsättningar eftersom borgare, bönder och arbetare saknade makt och inflytande. Lägg till orsaker som ekonomisk kris, höga skatter, livsmedelsbrist, kungamaktens inkompetens och upplysningstänkandets frihetssträvande idéer.

Darnton avfärdar inte alls betydelsen av dessa parametrar, men riktar primärt sökarmot mot tidsandans förflyttningar, eller rättare sagt: den revolutionära sinnesstämning som utvecklades decennierna före 1789. I fokus står alltså parisarnas föreställningsvärld, hur de uppfattade omständigheterna, vilket i sin tur styrde tänkesätt och handlande. Ackumulerade erfarenheter av missförhållanden gjorde sedan slutligen stadens invånare beredda att ställa sig på barrikaderna och störta den förhatliga regimen. Att Darnton geografiskt begränsar sin undersökning till Paris beror dock inte bara på att mycket hände där, utan gör det också möjligt för honom att borra djupare i människors >>

Bastiljen: Tvångsväldets och tyranniets symbol.

föreställningsvärld utan att drunkna i för många detaljer.

Etiketten på dagens digitaliserade värld är informationssamhälle. Men även det sena 1700-talets Paris kan karakteriseras som sådant med alla både legala och illegala bulletiner: tidningar, nyhetsblad och nyhetsbrev. Dåtidens krav på information tycks ha varit omättliga. Litterära salonger fungerade som arenor för muntliga, skriftliga och tryckta aktualiteter, och i gatuhörn eller på kaféer läste enskilda personer högt ur radikala pamfletter. Många av tidens sånger kan ses som kommentarer till samtiden. Det sjöngs inte bara om kärlek och dryck, utan även om aktuella händelser, och sångarna fungerade ibland som en sorts muntliga tidningar. Majoriteten av parisarna kunde åtminstone ett dussintal. Darnton använder flitigt nyhetsflödets alla kanaler för att avläsa den revolutionära sinnesstämningen, men också dagböcker och korrespondens som blottlägger tankar med fäste i tidens kollektiva minne. I Bastiljens fängelsearkiv finns anteckningslappar som fångar hade på sig när de greps, och konversationer på kaféerna är dokumenterade i polispijoners rapporter, ofta skrivna i dialogform.

Av materialet framgår att stadens invånare framförallt kände sig hotade av polisens och ministrarnas godtyckliga maktutövande. Despotismen väckte hat, och Bastiljen framstod som tvångsväldets och tyranniets främsta symbol, vilket också förklarar varför revolutionen inleddes med stormningen av fängelset den 14 juli 1789. I parisarnas värld var idealet en frihet som innebar ett liv utan hot om inblandning. Att handla och tala fritt utan att behöva frukta polisens spioner, att läsa oberoende och ocensurerade tidningar och att lyda medborgarnas lagar, inte Versailles.

Den aristokratiska elitens dekadens och korruption bidrog till folkets vrede.

Hovet i Versailles betraktades inte bara som en främmande värld, utan också som en värld befolkad av parasiter. Adeln och de superrikas privilegier väckte avsky i ett system som dränerade de fattiga. Skatterna var ett annat hatobjekt som drabbade de svaga hårdast, men retade alla grupper och betraktades som orättvisa, ojämlika och till och med onödiga eftersom de finansierade Versailles lyx och excesser. Även Frankrikes internationella förödmjukelser, i synnerhet under sjuåriga kriget, gjorde sitt till för att stärka föraktet för överheten.

Upplysningsfilosofernas tankar om jämlikhet, frihet, tolerans och likhet inför lagen utmanade självklart den styrande eliten som med hänvisning till den av Gud skapade ordningen betraktade människor som olika. Filosoferna stod dessutom för engagemang, motstånd mot orättvisor och ansåg sig ha moralisk styrka att avfärda kyrkan i etiska frågor. Redan 1765 hade de viktigaste av upplysningsepokens arbeten publicerats och accepterades i allmänhet av myndigheterna såvida de inte förespråkade ateism eller attackerade monarkin.

Upplysningsstänkandet stärkte uppfattningen att förnuftet och vetenskapen var kapabla till allt. När parisarna 1783 för första gången såg två män svävande i en luftballong över staden blev bilden tydligare. Människan hade erövrat lufterummet, och naturen kunde nu domineras av dem som förmådde avkoda dess lagar. Insikten sporrade också tankar om att till och med lagar som styrde samhället kunde bemästras. Darnton ser visserligen svårigheter i att mäta upplysningsidéernas betydelse, men menar att de underminerade religionens ställning inom den utbildade klassen och även bland aristokratin.

Enligt författaren är det revolutionära våldet i viss mån begripligt eftersom pari-

sarna vant sig vid brutalitet och grymhet. Våldet hade helt enkelt länge varit en del av vardagen. Offentliga avrättningar och tortyr i statens regi var skådespel för folket: hängningar, halshuggningar och piskrapp. Patrullerande soldater sköt vid åtskilliga tillfällen in i folkmängder. Författaren avdramatiserar tillika betydelsen av skräckväldet 1793–1794. Revolutionärerna var inga stalinister och terrorn knappast extrem i siffror räknad, åtminstone inte om man använder 1900-talets måttstock. Omkring 17 000 avrättades på grund av revolutionstribunalernas domar, och omkring tre fjärdedelar av dem var rebeller tillfångatagna med vapen i hand.

På sätt och vis ser Darnton också våldet som nödvändigt eftersom *ancien régime* inte ville ge vika på fredlig väg. En ny ordning kunde knappast heller överleva utan att slå ned motrevolutionen. Han erkänner visserligen svårigheterna med att förklara orsakerna till våldsanvändningen men utmejslar konsekvenserna. Våldet banade inte bara väg för revolutionen, utan störtade institutionerna med en sådan kraft att allt framstod som tänkbart. En utopisk energi släpptes loss och möjligheterna upplevdes som oändliga av ett brett skikt av stadens invånare.

I boken närläser Darnton informationen som cirkulerade i Paris, resonerar kring dess meningsskapande betydelse och urskiljer därmed omständigheter som formade den revolutionära sinnesstämningen. Helt avgörande var att informationssamhället skapade en så kallad föreställd gemenskap som innebar att stadens invånare kände sig förbundna med personer de aldrig hade sett. Individuella erfarenheter fick ett kollektivt uttryck.

Idag kan vi knappast förstå revolutionsskänslornas sprängkraft eftersom vi befinner oss i en helt annan tid. Men med fokus på informationssamhället kommer Darnton under politikens ytskikt, borrar sig ned i kulturella lager och visar med stor skicklighet och finess hur den revolutionära sinnesstämningen och mentaliteten utvecklades, hur vanmakt sökte nya utloppsformer. Ett ytterst viktigt bidrag till den omfattande revolutionslitteraturen. ✨

Kim Salomon

**THE REVOLUTIONARY
TEMPER**

PARIS, 1748–1789

ROBERT DARNTON

Allen Lane 2023

← Posta

plus gros flop de 2023.

Översatt inlägget

Camouflage. Journaliste à Factual et chroniqueuse au « Point », Nora Bussigny a passé un an dans la communauté woke sous une fausse identité... et sous perruque.

ALT

16:08 · 26 juni 2024 · 12,8b vyer

Wallraff i rosa peruk

POLITIK

Nu i juli vann vänsteralliansen Nouveau Front Populaire det franska parlamentsvalet. En historisk skrällseger i ett historiskt skrällval, utlyst samma dag som Emmanuel Macrons partikoalition gjorde ett historiskt dåligt EU-val. Ja superlativen blir många när man pratar om den senaste tidens franska politik.

I skrivande stund är det fortfarande osäkert om Nouveau Front Populaire kommer att få bilda regering, då Macron verkar göra allt för att förhindra detta. Resultatet av valet speglar dock en alltmer uppenbar trend i Frankrike under de senaste åren; åsikterna bland franska medborgare är lika splittrade som Röda havet inför Moses. I mitten, där Macrons läger en gång fanns, är det nästintill öde

medan åsikterna till både vänster och höger har blivit alltmer radikala.

Ett fenomen som bland annat tar sig uttryck i att Jean-Luc Mélenchons La France Insoumise (LFI), ett parti som i Frankrike går under epitetet extremvänster, är det största partiet inom vänsterblocket. Ett parti där flera av medlemmarna, inklusive Mélenchon själv, har vägrat kalla Hamas attack mot Israel den 7 oktober för en terrorattack. På andra sidan spelplanen har vi Marine Le Pens högerextrema Rassemblement national, som var det parti som sammanlagt fick flest röster i valet, men som trots detta fick färre platser i parlamentet med anledning av Frankrikes system med valkretsar.

De högerradikalas framfart har syns över stora delar av världen och många journalister och författare har infiltrerat dessa grupper för att förstå var denna nygamla konservatism och radikalism

kommer ifrån. Däremot har vänsterradikala grupper fått mindre uppmärksamhet, delvis därför att de inte har haft samma genomslag, men kanske också för att det har varit svårare för oss journalister att veta hur man ska hantera dem.

Ska dessa grupper verkligen kallas för "woke" (en amerikansk term för att vara medveten om och engagerad i frågor med koppling till rasism och social rättvisa), eller riskerar man då att spela extremhögern i händerna? Är kritiken mot denna kultur egentligen att gå extremhögerns ärenden? Det borde det förstås inte vara, men det är nog inte en helt osannolik tanke att vissa debattörer och journalister känner en oro över detta.

En person som har intresserat sig för Eradikäl vänsterns framfart och den "woke"-kultur som ofta är förknippad med denna rörelse är den franska journalisten Nora Bussigny. I sitt arbete har hon intervjuat personer som valt att bryta med rörelsen och upplevt hur striderna inom feministiska, LGBT-, antirasistiska och religiösa grupper både fascinerar och bekymrar henne.

Efter att ha läst många essäer om wokeism, alla med syfte att förklara fenomenet, kände hon att något fortfarande saknades. Analyserna berörde intellektet och ideologin, men inte känslorna, som enligt Bussigny är lika viktiga för att förstå aktivismens särskilda kraft.

Det är här Bussignys bok *Les nouveaux inquisiteurs* tar sin början. Den då 27-åriga heterosexuella journalisten från en fransk medelklassfamilj med marockansk mamma och fransk pappa beslutar sig för att under ett år infiltrera franska vänsteraktivistgrupper.

Under ett år går Nora Bussigny in i en ny roll. Hon klär sig i rosa peruk och falska piercingar för att enklare smälta in i miljöerna hon befinner sig i. Hon klistrar upp affischer för militanta kampanjer och agerar som en del av säkerhetstjänsten vid den så kallade "radikala Pride", en variant av det klassiska Pridetåget som av arrangörerna anses för kapitalistiskt.

Hon går tillbaka till skolbänken vid det franska universitetet Paris VIII för att observera hur aktivistgruppers budskap fyller korridorerna. Hon ser även hur aktivistgrupper på universitetet tillåts utestänga så kallade cismän (personer vars könsidentitet överensstämmer med det kön de tilldelades vid födseln) från att delta i deras möten, med argumentet att det är praxis och att dessa män har så många andra sammanhang där de är välkomna.

Bussigny genomgår en omfattande transformation och assimilerar aktivis-

>>

"Det är anmärkningsvärt att läsa om hur aktivister som säger sig stå upp för de fattiga och rasifierade helt ignorerar de personer som städar upp efter deras egna demonstrationer."

De snälla demonstrerar: Men struntar i att städa efter sig.

FOTO: GETTY IMAGES

ternas koder och det inkluderande språket, samtidigt som hon ställer frågor till olika aktivistledare för att bättre förstå dem.

Det är ofta skrämmande att läsa om de situationer som Bussigny stöter på eller till och med medverkar i under sin tid som infiltrerad vänsteraktivist.

Efter att ha separerat personer av olika hudfärger vid det radikala Pridetåget för att skapa ett "utrymme utan förtryckare", samt sett hur afroättlingar kört ut deltagare från Nordafrika från sin del av tåget för att de inte var tillräckligt svarta, och en svart man kallat en leende äldre dam för "smutsig gammal vit kärring", skriver Bussigny:

Att bekämpa rasism genom att dela upp människor baserat på deras hudfärg, främja en vegansk diet och kasta skräp på marken, fördöma en våldsam polis och förölmäpa ordningsmakten utan verklig anledning, bilda ett följ för demonstranter med funktionshinder men tvinga personer med nedsatt rörlighet att gå hem till fots, kämpa mot kapitalism och för migranter men förhindra vanliga arbetare från att utföra sitt arbete... Hatten av för de 40 000 deltagarna som är 'stolta över att kämpa tillsammans för ett bättre Frankrike'. Wokism: en ny typ av inkonsekvent strikthet? En ny sjuklig omedgörlighet?

Det är inte första gången som någon kritiserar wokeismen, som med sin inkonsekvens och tendens att placera människor i fack är ett enkelt byte för kritik. Men Bussignys styrka ligger i hur hon genom boken inte döljer sina tvivel och sin egen sårbarhet. Som läsare märker man hur hon närmar sig projektet med intellektuell ärlighet och en vilja att förstå. Hon har alltså inte skrivit en simpel antiwokeism-bok som hade kunnat bli lika dogmatisk som wokeismen själv. Istället är det en dokumentation över de människor och de miljöer som utgör en del av den franska woke-rörelsen, och av de paradoxer som uppstår i tillämpningen av det som är tänkt att vara medel för social rättvisa.

Något som är slående är hur exkluderande och aggressiva många av aktivisterna är. De verkar befinna sig i en värld där ingen kämpar "för" något, utan alla kämpar "mot" något.

Detta synsätt har skrämt bort många tidigare aktivister som ville kämpa för mer traditionella feministiska värderingar men som inte känner igen sig i den utveckling som delar av vänster-rörelsen har genomgått. Och till skillnad från vad många i Frankrike verkar tro, är

woke-kulturen inte begränsad till Paris. Bussigny tar oss med till andra städer runt om i landet, och det blir tydligt att rörelsen har ett bredare genomslag än enbart bland unga universitetsstudenter i Paris. Enligt Bussigny är de unga dock överrepresenterade; många är i 20-årsåldern, medan de äldsta är runt 35-40. Utöver detta attraherar rörelsen ett brett spektrum av människor från olika samhällsklasser och bakgrunder.

För det finns ju en grundläggande och fullt rimlig kamp mot förtryck som många kan sluta upp bakom. Rasism, islamofobi, homofobi och transfobi är verkliga problem, inte minst i dagens Frankrike där strax över hälften av Rassemblement Nationals sympatisörer själva kallar sig rasister. Men när man läser Bussignys bok får man inte intrycket att de aktivister som kämpar mot dessa orättvisor gör det på ett sätt som varken främjar demokratin eller hälsan bland de egna anhängarna.

Paradoxerna avlöser varandra. Och visst, ingen är perfekt. Men det är anmärkningsvärt att läsa om hur aktivister som säger sig stå upp för de fattiga och rasifierade helt ignorerar de personer som stödar upp efter deras egna demonstrationer. Eller den stödare som

måste rengöra mensblod från en tunnelbanestol efter att en aktivist bestämt sig för att protestera mot förtrycket mot kvinnokroppen genom att åka kollektivt utan mensskydd.

Under sitt år som infiltratör träffar Nora Bussigny även en fransk psykoanalytiker. Läsaren får följa deras möten och de känslor och kval som Bussigny upplever. Det blir tydligt att hon är rädd för att skriva boken och orolig för att bli uppfattad som en elak manipulatör när den väl är ute. Samtidigt visar det sig att hennes tid i aktivistmiljöerna får henne att känna en allt större skuld. Skuld över att vara vit, skuld över att vara ciskvinna, skuld över att vara heterosexuell – skuld för alla de attribut som enligt intersektionalitetens teorier gör henne till privilegierad. Och kanske, skriver Bussigny, är det också denna skuld som är motorn i hela woke-rörelsen.

I intervjuer som Bussigny givit efter bokens utgivning hösten 2023 får vi veta att boken inte ens hann utkomma innan hennes hemliga täckmantel blev avslöjad. Trots att hon har följt journalistiska principer och återberättat vad människor har sagt och gjort, blir hon nu utsatt för så väl mordhot som olika påhopp, inklusive anklagelser om att vara homofob, islamofob och alla möjliga andra fobier. Därför har hon valt att undvika boksigneringar i bokhandlar.

Som läsare är jag tacksam för att Nora Bussigny vågade skriva denna bok. Genom att avslöja de interna striderna och de många paradoxerna inom aktivistmiljöerna ger hon oss en viktig inblick i de krafter som formar dagens franska samhälle.

Vilken politisk riktning som ska lyckas ena det splittrade Frankrike återstår att se. Efter att en tredjedel av landets invånare sett den spektakulära och starkt republikanskt färgade invigningsceremonin till sommarens OS i Paris, kanske de

grundläggande principerna om frihet, jämlikhet och broderskap kan återupplivas. Det kan behövas. ✨

Jennifer Paterson

**LES NOUVEAUX
INQUISITEURS**
**L'ENQUÊTE D'UNE INFILTRÉE
EN TERRES WOKES**
NORA BUSSIGNY
Albin Michel 2023

Mao Zedong och Zhou Enlai: Husse och hund.

FOTO: GETTY IMAGES

Maos trogna hund

BIOGRAFI

Att skriva en biografi över Zhou Enlai är en balansakt. Det ställer, om inte uttryckligen så underförstått, frågan om det går att vara en god, eller åtminstone någorlunda respektabel, människa och samtidigt tjäna en ond och grym enväldshärskare. Författaren måste förklara det skenbart motsägelsefulla eller i alla fall svåröfrenliga i hur en människa omväxlande kan vara både ond och god, klok och fanatisk, ena dagen visa stort mod för att nästa dag kräla i stoftet framför en despot. Frågor som dessa och många fler inställer sig vid läsningen av Chen Jians mästerliga biografi *Zhou Enlai. A Life*, den första riktigt heltäckande biografien på engelska.

Chen, som har varit professor i både Kina och USA, bygger sin över 800 sidor långa bok på många och långa studier i kinesiska arkiv. Chen har kartlagt Zhous liv inte bara år från år, ofta får man intrycket att han följer sin huvudperson dag för dag, ibland, speciellt vid krissituationer, timme för timme. Men trots att boken är detaljerad känns den aldrig för lång.

Chen är en medryckande biograf. När man har läst färdigt tänker man: Vilken fantastisk tv-serie man skulle kunna göra om Zhous liv; Zhou som på nära håll upplevde så många av förra seklets stora omvälvningar. Han framstod dessutom länge som "the accep-

table face of Maoism", om nu något sådant alls kan tänkas. Ingen mindre än Henry Kissinger skrev att Zhou var en av de två eller tre mest imponerande människor som han hade mött. Också de som insåg den fulla vidden av Mao Zedongs depraverade ondska kunde beskriva Zhou som en god människa och en lysande historisk gestalt.

Zhou dog av cancer i januari 1976, eller som man uttryckte det i tidens Kina: "han gick för att möta Karl Marx". Under det nästan halva sekel som gått sedan dess har väl Zhous stjärna dalat. Han påstås ha varit en självvisk hycklare. Den ansedde historiken Frank Dikötter kallar honom för Maos "trogna hund". Chen berättar att också kinesiska historiker har börjat ifrågasätta Zhous historiska ställning och anklaga honom för att ha varit lojal mot en av 1900-talets mest brutala tyranner – en som är fullt jämförbar med Hitler och Stalin.

I sin bok, som helt säkert kommer att bli ett standardverk, lägger Chen så långt det går alla kort på bordet och låter nästan alltid läsaren själv bidra med moraliska omdömen och betyg. Fakta får tala för sig själva. Läsaren behandlas som vuxen och förmögen att själv bedöma skillnaden mellan rätt och fel, gott och ont.

Zhou föddes 1898 i en medelmåttig mandarinfamilj i den lilla staden Huaian. Hans far saknade både talang och ambition. De blev kvinnornas lott att uppfostra Enlai som redan vid fyra års ålder började lära sig kinesiska skrivtecken.

Han var en duktig student och tidigt politiskt engagerad. Som 17-åring höll han

>>

sitt första politiska tal där han ställde frågan hur Kinas svaga ställning kunde förändras. Kina behandlades vid denna tid som en mindervärdig nation. Stora europeiska länder hade under många år tagit sig stora friheter i landet och förödmjukat den inhemska befolkningen. Det är alltså föga förvånande att Zhou tidigt blev nationalist. Den unga generationens stora uppgift var att få den egna nationen att blomstra.

En stor del av Zhous ideologiska utveckling kom att äga rum i utlandet. Först i Japan och sedan i England och Frankrike; han mötte bland andra Ho Chi Minh. Trots några år av politisk tvekan skulle det inte dröja länge förrän han ställde sig långt ut på den politiska vänsterkanten. I ett brev från 1922 bekänner han sig till kommunismen. Redan på 1920-talet menade han att en kommunistisk revolution, som visserligen alltid skulle innebära risker, ändå var det enda sättet att skapa ett nytt Kina och en ny värld. Inget pris var för högt, inget offer för stort, för att förverkliga denna sköna nya värld. Innan Zhou fyllt 25 år var den marxistiska och radikala politiska kursen utstakad. Han skulle följa den under återstoden av sitt liv. Resten är först kinesisk historia och snart också världshistoria. Flera av de problem och kriser som Zhou tvingades att hantera under sin tid som premiärminister är fortfarande med oss – exempelvis det ofta spända förhållandet till Indien och till Taiwan.

Det var i den sydkinesiska staden Guangzhou 1925 som ”Zhou först mötte en man vid namn Mao Zedong”. Deras liv och öden skulle komma att bli nära sam-

ra exempel – förrädare kunde inte räkna med någon pardon. Zhou själv lär ha varit osäker på om han hade handlat rätt eller fel. ”Låt historien avgöra”, löd hans lakoniska kommentar.

Under första hälften av 1900-talet slets Kina sönder av inre stridigheter (en liten del av dem – ett uppror i Shanghai – har skildrats av André Malraux i den storartade romanen *Människans lott*). Litet senare invaderade Japan och ställde till massakrer.

När andra världskriget väl var över vidtog inbördeskrig mellan KKP och Chiangs Guomindang. Kommunister vann. Chiang och hans anhängare flydde till Taiwan. En händelse som då hotade freden i Östasien och som idag hotar freden i hela världen. Ända från början har Peking varit benhård på denna punkt: Taiwan är en del av Kina.

Den 1 oktober 1949 bildades Folkrepubliken Kina. ”Vi, vi kineser, har rest oss upp”, utropade Mao. Zhou blev Kinas premiärminister under de kommande 27 åren (och under några av dem också utrikesminister). Allteftersom Kinas inflytande växte blev Zhou en alltmer betydande aktör på världsscenen, även om hans första resor nästan uteslutande gick till meningsfränder i Moskva, Tirana och Pyongyang.

Han arbetade hårt för att omvärlden skulle erkänna Folkrepubliken Kina på bekostnad av Taiwan. Chen nämner inte att Sverige var det första icke-kommunistiska land att göra just det. Zhou var stolt

Stora språnget: En svältkatastrof.

gick så långt att det kinesiska ledargarnityret lämnade Peking då man fruktade en sovjetisk kärnvapenattack.

Som ansvarig för Kinas utrikespolitik blev det Zhous lott att förhandla med världens ledare. Zhou var alltid förbindlig och ibland till och med kompromissvillig. Han visade sällan öppet sina sym- eller anti-patier, men hans inställning till Indiens premiärminister Jawaharlal Nehru var tydlig. Efter misslyckade förhandlingar om gränsen mellan de båda länderna kallade Zhou Nehru för ”den mest arroganta” person han mött, Nehru var skamlös och en imperialistlakej. Den på sin tid kända kinesiska författaren Han Suyin försökte utan framgång medla, men klyftan mellan dessa två världsledare var alltför djup.

Att han hade vänskapliga förbindelser med kommunisterna i Korea och såg till att de fick stöd i kriget mot de amerikanska trupperna är knappast överraskande, inte heller att han stod solidarisk med sin gamle bekant från tiden i Paris, Ho Chi Minh i det kriget. Inget nytt här.

”Redan på 1920-talet menade Zhou att en kommunistisk revolution, som visserligen alltid skulle innebära risker, ändå var det enda sättet att skapa ett nytt Kina och en ny värld.”

mantvinnade under de kommande 50 åren. De var båda övertygade kommunister och revolutionärer som kunde vara brutalt hänsynslösa när de ansåg att stundens allvar krävde det. Chen gör emellertid sitt bästa för att visa hur i grunden olika de var, om inte främst i politiska frågor, så i temperament, personlighet och, kanske inte minst, moral. ”Det som skilde Zhou från Mao var inte att Zhou skulle ha saknat idéer utan hans avsaknad av den nödvändiga vilja och beslutsamhet för att uppnå och behålla ställningen som revolutionens främsta ledare.”

Som den lysande biograf han är bortser Chen aldrig från de mörka inslagen i Zhous karriär. Sålunda lät han mörka en familj eftersom en medlem hade haft otillbörligt samröre med Chiang Kai-Shek och alltså svikit KKP – Kinas kommunistiska parti. Dessa mord var för att statue-

över att han lyckades etablera relationer med Japan. Det mest sensationella var förstås Kissingers och president Nixons besök i Kina 1972 och upprättandet av diplomatiska relationer mellan de båda länderna. Denna diplomatiska seger visade sig vara bitter. Istället för beröm fick Zhou motta anklagelser för ”högervriden kapitulation” och för ”att vara den ondskefulle ledaren för en felaktig politisk linje”.

Vid det här laget var Zhou redan sjuk i cancer och kanske insåg att han inte längre hade så mycket att förlora. För en gångs skull fann han sig inte i kritiken, som framfördes av bland andra Jiang Qing, Maos fanatiska hustru: ”Jag, Zhou Enlai, har gjort många fel i min karriär men etiketten ’högervriden kapitulation’ passar mig inte alls.”

De tidigare så hjärtliga relationerna mellan Sovjetunionen och Kina försämrades snabbt. Skärmytslingar blev vanliga. Det

För att vara en så omfattande biografi innehåller Chens bok få privata detaljer. Allt vi får veta är att Zhou gifte sig med Deng Yingchao. De adopterade en dotter som ställde till problem när hon sökte sig till en konstnärlig karriär snarare än en politisk. Det är i stort sett allt. Kan-ske finns det inte mer att berätta, för Zhou var en alltigenom politisk människa som knappast verkar ha haft tid för privatliv. Därför är det knappast något att förundra sig över att den person som kom att spela den största rollen i hans liv inte var hustru eller dotter utan Mao Zedong. Och det är här – i skildringen av KKP:s sätt att fungera och hur olika personer samverkade eller bekämpade varandra, och hur Mao slugt och skickligt spelade ut olika personer mot varandra – som Chens biografi är allra bäst.

Det är också här som man kan komma med invändningar. Chen nämner både stora språnget och den svält som blev följden men knappast vidden av dess omfattning. Ingen vet säkert hur många miljoner som dog. Inte heller får läsaren en klar bild av det kaos och den terror som rådde under Maos kulturrevolution.

Maos terrorvælde innefattade förstås KPP där han regelbundet ställde till med utrensningar. Ingen, Zhou inkluderad, skulle någonsin kunna känna sig säker på sin ställning. Somliga, som Liu Shaoqi, ren-sades ut för gott. Andra, som Deng Xiaoping, placerades mera temporärt i en ofta brutal och alltid förödmjukande skamvrå. Deng skulle ju komma att göra en remarkabel comeback och bli den som på allvar började modernisera Kina och förvandla landet till den stormakt som det är idag.

Den som vill veta mer om Deng rekommenderas Ezra Vogels mer än tio år gamla men fortfarande läsvärda biografi *Deng Xiaoping and the Transformation of China*. Zhou var förstås medveten om dessa faror. Han visste hur stingslig och nyckfull Mao var. Zhou var följaktligen försiktig. Jag vet inte hur många gånger Chen skriver "Zhou var tyst" eller "Zhou sade inget" och andra liknande fraser.

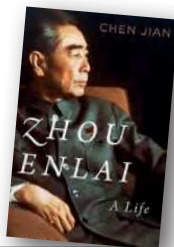
Zhou insåg vilken ekonomisk och mänsklig katastrof stora språnget innebar. Han var aldrig lika utopiskt idealistisk som den store rorsmannen. Istället för att vända upp och ner på hela samhället önskade Zhou se reformer på fyra områden: jordbruk, industri, vetenskap och försvar.

En försiktigt och inlindad kritik av typ "skynda långsamt" som Zhou formulerade flera gånger inför Maos dödliga vansinnigheter tvingade honom till förödmjukade självkritik. I en av sina många avböner erkände han att han begått allvarliga fel och lovade bot och bättring. Om detta enbart var läpparnas beaktelse eller ett uttryck för hjärtats förkrosselse är svårt att avgöra. Chen betonar att om "Zhou avvek från Maos ledarskap och politik kunde han närsomhelst bli attackerad av Mao och se slutet av sin politiska karriär. Denna fruktan skulle förfölja honom till de allra sista dagarna av hans liv."

Chens bok är inte alltid lätt att följa. Den vimlar av namn på personer med likartade namn: personregistret innehåller 18 Wang och 24 Li.

Denna rimligen definitiva biografi ger inte bara ett porträtt av en betydande politiker utan också en detaljerad och snudd på allmängiltig skildring av det alltid så riskabla livet i närheten av en maktfullkomlig och godtycklig diktator. ✨

Carl Rudbeck

**ZHOU ENLAI
A LIFE**

CHEN JIAN

Harvard University Press 2024

Kompost-modernismen?

FILOSOFI

Vad är vi för ena, egentligen, vi "moderna" människor? Vi som bebor moderniteten. Och som på samma gång som vi blivit så nitiska med hygienien har gjort vår värld smutsigare – och giftigare – än den någonsin varit.

Tyske filosofen Oliver Schlaudt har varit på upptäcktsresa i en för de flesta av oss obekant, "glömd", eller rättare sagt bortträngd del av vår sköna värld: djupt nere i sopberg, riskavfallsdeponier, industrislagg och andra restprodukter som kommer från vår välordnade livsstil. Hans *Zugemüllt* (nedsmutsat), med undertiteln "en avfallsfilosofisk Tysklandsresa", är en tankeväckare, omväl-

Vår nya, sköna värld: Baksidan.

FOTO: ALAMY

vande, omskakande – och en skarpsynt skildring av civilisationens skugg- och undersida.

Schlaudt är högskoleprofessor i Koblenz med inriktning på kultur-, teknik- och vetenskapsfilosofi, och därtill författare till flera böcker inom respektive gebit. Denna gång fick han, som han skriver, en impuls att lämna skrivbordet för en expedition i det nya okända.

Redan ansatsen griper tag: att samtidens paradoxala inställning till skräp, lort och föroreningar kräver "ett slags psykoanalys" av vårt gemensamma omedvetna på detta område. Nu då vi får erfara vad vi har lärt av Freud: att det bortträngda kommer tillbaka och hemsöker oss – vad säger då vår syn på avskräde och utsläpp, och vår hantering av sopor, om oss själva? Om vårt handlande av idag, och om en framtid där allt möjligt avfall kommer att finnas kvar? För alltid. Detta

"Oliver Schlaudts berättande följer inga räta linjer, han snarast flanerar, associerar, betraktar i flera skikt och riktningar, och detaljskärpan fascinerar."

var vad han ville undersöka.

I första kapitlet reser Schlaudt till Bitterfeld, i östra Tyskland, en gång omtalat som Europas smutsigaste stad och centrum för den kemiska industrin i DDR.

Hela landskapet i trakten är omgestaltat, av människohand, konstaterar han på plats – och inser att just detta säger något fundamentalt om världen vi lever i. Kullarna i omgivningarna är i själva verket avfallshögar, lämningar från brunkolsbrytningen (numera i sällskap av några vindkraftssnurror). Då dagbrottet skulle utvidgas på 1970-talet låg floden Mulde i vägen – flera kilometer av den leddes bort. Svavelutsläppen från kolkraftverket förändrade vegetationen, skadade skogarna i nejden, nya biotoper uppstod.

Det nya, förstörda landskapet är ändå bara ytan. Problemen är djupare än så. De ligger i underjorden. Därnere finns deponierna, avfallet från kemiindustrin i regionen. Uppemot 5 000 olika kemiska substanser har tillverkats här: samtliga finns representerade i de underjordiska avfallskamrarna, bortemot 60 meter ner.

Man vet att åtskilligt av grundvatten som rinner under Bitterfeld är förgiftat – men inte var, när och hur detta kommer att ge sig till känna. Inte heller vet man hur kemikalierna reagerar med varandra, och med naturen; det handlar om en okänd entitet; när natur och avfall

interagerar bildas nya och främmande ämnen, i ett fortlöpande skeende, i det fördolda.

Ett nyckelord i Schlaudts bok: entropi. Varje åtgärd för att bemästra problemen kräver allt större möda och mer energi i all oändlighet.

Det rör sig om evighetsbördor. De måste bevaras, för det finns inga alternativ. Ett uttryck i sammanhanget, som Schlaudt hittat i en vetenskapstidskrift, är *multi-contaminated megasites*; ett sakligt konstaterande, förvisso, en torr och liksom neutral benämning på det horribla som avses, men det bär på en oerhörd tyngd, och en ofrånkomlig sanning; han använder det återkommande i boken.

Ingen vet heller vad som sker med högriskavfallet i den "högsta klassens" deponi i de gamla saltgruvor i Hessen där han får fara omkring i jeep i de otaliga tunnarna nere på sisådär 750 meters

djup; avfall av "klass IV" hamnar där i så kallad slutförvaring, i kamrar som försluts allteftersom de fyllts.

Nej, ingen känner till vilka processer som pågår därinne. Vem har väl förresten tänkt på att giftavfall kan dölja sig även under naturskyddsområden?

I Ruhr besöker Schlaudt "floden under floden" – en gigantisk avloppskanal, i sig alldeles förträfflig som ingenjörsskapelse – och vi får inblick inte bara i det faktum att stora delar av området har sjunkit till följd av en mer än 100-årig underjordisk stenkolsbrytning, och blivit ett marskland: mer än 300 pumpar måste nu vara igång dag och natt, för all evighet, för att inte nästan hela Ruhrområdet ska dränkas, bli en väldig sjö.

Schlaudt beskriver "ett landskap i koma, som bara hålls vid liv av maskiner".

Förkortningen av floden Rhen, som rinner genom regionen, spelar en viss roll i att den regelbundet svämmar över: ett antal krökar rätades ut på 1800-talet, den blev drygt 27 mil istället för 34 – med förödande följder för ekosystemet.

Oliver Schlaudts berättande följer inga räta linjer, han snarast flanerar, associerar, betraktar i flera skikt och riktningar, och detaljskärpan fascinerar; han är en mycket uppmärksam iakttagare. Då och då går han ner på mikronivå i sin avfallsstudie, till mikroorganismernas värld (han är dessutom kunnig i fysik); läsning-

en blir också en fängslande lektion i europeisk kultur- och teknikhistoria.

Och den ger upprepade rysningar.

Vårt avfall blir ju alltmer komplext: "...så högradigt komplext och giftigt, att till och med vår teknologiska civilisations medel, vars produkt det ändå är, inte mer låter sig tyglas och behärskas. Det har växt oss över huvudet. Detta är det modernas förfärliga baksida", skriver Schlaudt.

Hur kommer det sig att vi inte vill se det? Hur kan vi så fullständigt tränga bort vårt avskräde?

Vår filosof reser till lilla Gorleben, i nordöstra Tyskland, som var tänkt att bli platsen för ett "slutförvar" för högradioaktivt atomavfall – men efter väldiga protester blev endast ett "mellanlager" – vilket nu börjat betecknas som "långtidsmellanlager", i väntan på, tja... ordet speglar den rådlöshet som härskar inom kärnkraftsbranschen. Liksom det speglar politikens "organiserade oansvarighet" (det hade tidigt visat sig att berggrunden där var för porös för att gömma livsfarlig materia i). Schlaudts beskrivning av besöket i "långtidsmellanlagret" är isande. Han blir stående, stel, stum, inför de stora behållarna i rad på rad. Ingen vet vad som försiggår inuti dem. Eller vart de ska ta vägen. Ingen i hela världen har svaret på slutförvarsfrågan.

Samtidigt pågår nu massiva satsningar på kärnkraft lite överallt, och alltför börjar kalla densamma "grön energi"...

(En prominent och framsynt kemiker vid namn Justus von Liebig anmärkte i mitten av 1800-talet att vår civilisation balanserar på en nålspets, och menade redan då att det var nödvändigt att ställa till rätta, gottgöra för alla fel som har begåtts i framstegets namn. Något låg ju i det, fastän vår modernitet på många håll, och på ytan, ännu ser ut att glänsa.)

Hur kunde den mest hygienistiska värld någonsin på samma gång bli den mest förgiftade?

Att dyka ner i floden av avfall, slask och avskräp är att också komma in på vår egen kroppslighet, vår identitet, vår livssyn. Det måste bli stopp på den infantila narcissism som det industriella moderna besprutat oss med, tänker Schlaudt – delvis i dialog med vetenskapsteoretikern Donna Haraways resonemang; han gör åtskilliga sådana nedslag i den växande litteratur som finns om skräp, lort och förgänglighet. Även i skönlitteraturen.

Vi får inte fortsätta att vända bort blicken, skriver Schlaudt. Vi måste sluta vara likgiltiga, måste ta ansvar, återupprätta oss själva, vårt värde. Och hans sätt att visa att *så här ser det ut, så här*

Slutförvaring: Okända processer i förslutna kamrar.

FOTO: GETTY IMAGES

är det ställt får med sig läsaren. Man blir inte uppläxad. Han talar förnuft, tonen är lågmäld, sympatisk. Och inspirerar till förändring. Ofta är han fyndig. Inte minst är han vetenskapligt noggrann i sin argumentation.

Så har boken också hyllats av den tyska kritiken.

Men varför ser vi inte det elände vi orsakar? Hur kan vi tränga bort avskrädet så grundligt?

Det har att göra just med hur vi ser på våra egna kroppar, resonerar Schlaudt. Ett spår han följer är renhetens: hygienismen, dess uppkomst och följder. Hur avfall och smuts, respektive äckelkänsla, hänger ihop med individens avgränsning från omvärlden; hur lort med tiden blivit tabu, något att inte tala om. Ett annat spår: vårt förhållande till det stoft vi själva en gång ska bli, vår plats i jordens sätt att fungera. Kretsloppet.

Här kommer Schlaudt in på socio-

logen Zygmunt Bauman, på René Descartes, och på konsthistorikern Roger Fayet. Tankegångarna är högintressanta. Baumans tes om vår hållning till tveklighet och att det moderna leder till "krig mot ambivalensen", i kombination med det cartesianska Cogito..., "Jag tänker..." (vilket genom att avskilja sig från värld och kropp har gjort tänkandet självt sterilt, enligt Fayet); Schlaudts analys är snällrik. Liksom slutledningen att den renhet, komfort och snabbhet som konsumtionssamhället lockar med ytterst förmedlar en illusion av tyngdlöshet. Ja, den lättheten är inbillad, det vet vi med oss – men den hjälper oss att bortse från allt det avfall detta samhälle producerar.

Schlaudts resor går också till slaktgårdar, till ett högtekniskt djurkadavermaskineri, en helautomatisk avfallssor-

teringsanläggning och till reningsverk. Till Moseldalen, Oberrheingraben och andra trakter. I ett kapitel dyker han ner i den egna soptunnan. Ett manifest från 1979 av Friedensreich Hundertwasser, konstnären, avslutar boken. Civilisationen behöver för sin överlevnad göra en kovändning, manade han – göra som naturen och bättre måna om sin humus.

Kan något sådant som det "kompostmoderna" som Oliver Schlaudt talar om bana väg, bli en framtid? ✨

Ylva Herholz

ZUGEMÜLLT
EINE
MÜLLPHILOSOPHISCHE
DEUTSCHLANDREISE
OLIVER SCHLAUDT
C H Beck 2024

Tycka ateist trist

RELIGION

Min yngsta dotters morfar var brahmin, sekulär hindu och utrikesredaktör. Ibland bad han till "de gudar som kanske, eller kan-

ske inte, existerar". Vi andra log, men anade nog inte att denna skepticism hade tusenåriga rötter.

Nu har en ung och lite gapig indisk poddare, företagare i textilbranschen och hindunationalistisk skeptiker, Kushal Mehra, skrivit boken *Nastik. Why I Am Not an Atheist*. Hans infallsvinkel är att väster-

ländsk ateism är en omvänd religiös dogm, liksom de abrahamitiska religioner den kritiserar – judendom, kristendom, islam. Varken ateister eller troende klarar av nyanser och missförstår varandra.

Indisk skepticism och materialism är mer vidsynt – ja, som hindunationalist ser Mehra närmast ned på de enligt

Hinduiska gudar: Propsar inte på att existera.

FOTO: ALAMY

honom futtiga nutida företrädarna, nyateismens ”fyra ryttare”: Sam Harris, Christopher Hitchens, Daniel Dennett och Richard Dawkins. Han driver tesen att indiska ateister, en term han ogillar men motvilligt går med på att använda, lätt kan ingå i de indiska religionernas

gemenskaper – hinduiska, buddistiska, sikhiska, jainistiska – och där bli tolererade även om hårdföra undantag finns.

I bokens titel nämns begreppet *nāstik*, men i texten förekommer också *nirīśvaravāda*. Det senare begreppet är vad vi kallar ateism, det vill säga:

att man inte tror på Gud, medan det förra kommunikerar att man inte respekterar de klassiska vediska skrifternas läror om reinkarnation och en inre själ, med mera.

Givetvis är de religiösa begreppen mer komplicerade, särskilt om man tar in den tidiga materialistiska doktrinen Cārvāka, som sägs ha föregått greken Epikuros, verksam på 300-talet f Kr och grundare av den epikureiska, hedonistiska skolan. Liksom vissa indiska skeptiker trodde den antike greken på att gudar existerar men inte på en gudomlig skapare.

Kushal Mehra driver den populära podcasten Cārvāka, där han sprider sitt materialistiska och skeptiska budskap, men här finns även inslag om cricket, indisk inrikespolitik, nya böcker och annat mer eller mindre lättviktigt som kan intressera vanliga indier, exempelvis textilhandlare i Mumbai som han själv. Samma blandning av högt och lågt kännetecknar hans bok *Nāstik*.

Den inleds med intryck från resor till väst som han gjorde i unga år. Då hade han börjat tvivla på att en god gud hade skapat all ondska i världen, och han upptäckte vad naturvetenskapen lärde ut och som tydligt stred mot hinduiska läror. På ett flyg till USA mötte han, högst osannolikt, en pakistansk kristen missionär som reste med 16 amerikanska missionärer som hade i uppdrag att omvända muslimer i hela världen. Samtidigt mötte han en muslim i USA som ville, liksom de kristna missionärerna, omvända honom, något som aldrig hänt honom hemma i Mumbai.

Så han började läsa heliga skrifter och stog senare en mastersgrad i filosofi, som troligen lade grunden till denna hans första bok. Vad han upptäckte var att varken Bibeln eller Koranen kunde acceptera tvivlare och skeptiker, medan hinduismen till och med hade egna materialister och ateister som ingick i den stora mycket vida indiska religionen.

Han började chatta med ateister och skeptiker från hela världen och deltog på ateisten Richard Dawkins webbsida. Men där drevs han ut eftersom han inte var tillräckligt aggressiv mot tro och troende!

Västerlänningar tror att alla indier är religiösa mystiker, menar Mehra, och de prisar tänkare som Swami Vivekananda, ansedd talare på den första religiösa världskongressen i Chicago 1893. Nutida västerlänningar, som The Beatles och Steve Jobs, har fortsatt att svärma för en högst simpel indisk andlighet. Vi har inte fattat att indier kan vara skeptiska

>>

även till sina egna religioner. Därför går han igenom inte bara hinduiska skeptiker utan även buddistiska och andra indiska religioners egna fritänkare.

De nya ateisterna har banat väg för ett andligt tomrum som enligt Mehra fyllts på med aktivism för woke och ateism (en militant sekulär humanism som tar strid för mänskliga rättigheter, miljö och jämställdhet). Han ser ingen nytta i att Indien ska importera denna sekulära vänsteraktivism även om den där redan har sina företrädare, som Pankaj Mishra, Vandana Shiva och Arundhati Roy. Hans podd tar in kritiker som ogillar västerländsk vänsteraktivism och liknar på så vis de högerpopulistiska poddar vi har i väst, men med en indisk touch på engelska så alla kan följa hans samtal.

Dawkins och Harris, de båda nu levande och ledande nyateisterna, bör inse att religioner kan ha goda sidor och acceptera att så många tror på Gud, i Indien 97 procent, menar han. Istället för att koncentrera sig på teori bör ateister och skeptiker se till praktik. I Indien såväl som i Japan kan man delta i flera religiösa trossystem utan hinder. Samma villkor gäller för indiska skeptiker om de vill delta i festivaler, äta vegetariskt och med-

itera. Kanske hans analys kan även gälla dem som kallar sig "Spiritual but not religious" (SBNR, även kallade "nones"), en femtedel av amerikanerna idag enligt aktuella uppskattningar och med antika rötter, enligt exempelvis Michael Horton (*Shaman and Sage. The Roots of "Spiritual But Not Religious" in Antiquity*, 2024).

Paradoxalt är att Mehra själv nog kan klassas som "religious but not spiritual", en hållning som värdesätter vanor och kollektiv framför individualism och spekulation. Kanske låter denna livshållning märklig, men faktum är att de fles-

"Nutida västerlänningar, som The Beatles och Steve Jobs, har fortsatt att svärma för en högst simpel indisk andlighet. Vi har inte fattat att indier kan vara skeptiska."

ta trossystem bygger på just gemensamma ritualer utan ifrågasättande. Judendomen sägs ofta vara en religion byggd på seder och riter snarare än en individuell övertygelse.

Att fråga en jude eller en kristen före 1800-talet vad de tror på var att ställa dem en obegriplig fråga. Man var lojal mot sitt kollektiv och sin Gud, punkt

slut. På så vis visar Mehra oss tillbaka till vad som vägledde även oss i väst före upplysningen, det vill säga: vad den katolske filosofen Charles Taylor beskrev i *A Secular Age* (2007).

Intressant i Mehras berättelse är hans starka lojalitet mot den hindunationalistiska rörelsen som idag leds av BJP:s partiledare, premiärminister Narendra Modi, nyligen omvald och starkt troende hindu. Detta trots sin skepsis inför traditionella hinduiska läror om gudarna Brahman, Vishnu och Shiva, om återfödelse, karma och annat som han växt upp med men nu tagit avstånd från.

Han anser att tongivande medier i Indien ofta drar stolta hinduiska rörelser över en kam och betecknar dem som våldsamma, oavsett vad som faktiskt är sant. Dessa medier vänder sig till väst i första hand och till muslimer menar han. Men stödet för Modi har visat att hindunationalism kan ta ansvar och agera utan våld, även om undantag finns.

Narendra Modi: Starkt troende premiärminister.

FOTO: TT

Han lägger också mycket krut på att kritisera Kongresspartiet i Indien som kan sägas ha haft samma roll som Socialdemokraterna här, och som delar samma vänster-om-mitten-perspektiv.

Annat i boken är korta resonemang om huruvida man kan ha en moral utan religiös tro, om indiska hädelselagar, ex-muslimer, kvinnlig könsstympning och de abrahamitiska religionernas betoning på skrifter gentemot de indiskas tonvikt på praktik och sedvanor. Allt är inte genomtänkt och svenska indologer och Indienkännare kommer att snabbt bläddra igenom boken med många suckar. Detsamma gäller om man vill läsa välgrundad kritik av ateism, där den katolske filosofen Edward Feser och kristne programledaren Justin Brierley levererar tyngre och mer välformulerade tankar.

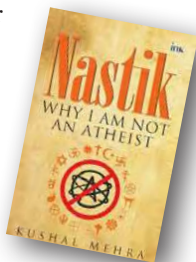
Samtidigt är *Nastik. Why I Am Not an Atheist* ett oväntat och osofistikerat rop från Indiens folkdjup om att väst inte har förstått allt om öst. Kushal Mehra är inte ateist utan en *nāstik*, en stolt hindu som kan gå in i tempel på högtiden Diwali och marschera med elefantguden Ganesha och ändå vara skeptisk till traditionell hinduism.

Han skriver att han föddes in i en hinduisk familj men att han nu som vuxen har valt att förbli hindu av eget val. En skeptisk hindu som är ovanlig genom sin medvetenhet om indisk materialism och "ateism", men som kan sägas ingå bland de miljontals sekulära hinduer i Indien – som min dotters morfar.

Få hinduer känner till sina egna skeptiska rötter och Kushal Mehra har gjort ett pionjärbete med sin bok och sin podcast genom att presentera dem. Att han inte vill kalla sig ateist utan *nastik* är smart marknadsföring och kommer att ge honom mer uppmärksamhet. Några kommer kanske att läsa om vad skeptiska indier tidigare tänkt:

"Det finns ingen himmel, ingen slutlig befrielse eller någon själ i en annan värld. När kroppen en gång blivit aska, hur kan den ens komma tillbaka igen?" (Sarvadarśanasamgraha, om *Cārvāka* från 500-talet f.Kr). ❀

Jan Sjunnesson

NASTIK
WHY I AM NOT AN
ATHEIST
KUSHAL MEHRA
Blueoneink 2024

(Delar av) The Beatles: Svärmar för en simpel andlighet.

FOTO: ALAMY

Katarina Barrling

Scener från Seine

BACCHUS A NOYÉ PLUS D'HOMMES QUE NEPTUNE – Bacchus har dränkt fler än Neptunus. Så lyder livsvisdomen på en fransk bonad föreställande tre påstrukna munkar, glatt skålandes i en vinkällare.

Vinets gud är förstås ständigt aktuell, men att just han skulle spela huvudrollen under de olympiska spelen 2024 hade man kanske inte räknat med. Jag tänker förstås på tablån från invigningen, där ett antal personer, några med mycket kosmetika, sitter uppradade längs vad vi här i hyperboréernas trakter skulle kalla långbord. Det satte Bacchus på kartan, eller – för att tala Olympens språk – Dionysos, dagen till ära kroppsmålade i smurfblått.

Runt denna *Cène en scène sur la Seine* uppstod nya, övernationella, lag: de som provocerades av tablåns anspelningar på Leonardo da Vincis *Nattvarden* (*La Cène* på franska), de som såg en sådan reaktion som alltför lättkränkt, de som ansåg att udden borde ha riktats mot islam. Och så den snabbt växande skara som upplyste om att kopplingen till *Nattvarden* var felaktig. *Varje bildad person kunde ju se att tablån föreställde en romersk backanal!* Enligt de mest bildade/aktiva på X, var tablån en anspelning på en helt annan målning, *Gudarnas gästbud* av 1600-talsmästaren Jan van Bijlert. Den glorifierade personen vid långbordets mitt som misstagits för Jesus var i själva verket Apollon. Uppmärksamheten runt *La Cène* försatte till och med invigningens Conciergeri täckt av blod och halshuggna Marie-Antoinetter i skuggan – en påminnelse om att det överallt svävande budskapet om alla människors lika värde är en försäkran med begränsningar.

Att tablåns titel direkt anspelade på *Nattvarden*, att bilden uppvisade uppenbara likheter med *Nattvarden*, att vissa medverkande själva pekade på *Nattvarden*, båtade föga. Decennier av diskussion om intertextualitet var som bortblåst. Tablån rymde EN dimension. Basta!

Invigningsregissören Thomas Jolly försäkrade att avsikten inte var att kränka någon, vare sig religion eller annat. Det kan säkert stämma. Det mest överraskande med bilden är ändå att inte ens fransmännen kommer undan den förutsäg-

barhet som man förväntar sig av en OS-invigning, i detta fall samtidsreligionens beaktelse till mångfald och tolerans – med undantag för Marie-Antoinette då.

Men ceremonin rymde verkligen också överraskningar. Som att få se riktiga cancan-dansöser eller Céline Dion sjungandes *Hymne à l'amour* från Eiffeltornet. Eller extremelegansen när Axelle Saint-Cirel glider samman med både Marseljäsen och Trikoloren på taket till Grand Palais. Bitvis var det som att läsa en turistguide från tidigt 1970-tal. Det är vad man kan kalla provocerande. Och underbart.

FÖR OSS SOM TILLHÖR DEN *silent minority* som inte finner något intresse för idrott, ens när den kläs i antik toga, är dessa invigningar och avslutningar oavsett provokationsnivå en välsignelse. Som kulturella speglingar är de svårövertäffade – i den meningen är långbordets Apollon ständigt närvarande. Vem kan glömma Mos-

kva-OS Misja 1980, björnen som fällde en tår, en jättemosaik formad av en trupp drillade Sovjetmedborgares rörelser. Det är en kollektivkonst som bara totalitära stater är mäktiga, liksom det samordnade välkomstrummandet från Peking 2008. USA lyf-

”Decennier av diskussion om intertextualitet var som bortblåst. Tablån rymde EN dimension. Basta!”

ter tvärtom fram individen. Nu senast var det Tom Cruise som tog stafettpippen och showen från fransmännen genom att flyga ned från taket på *Stade de France*, för att sedan motorcykla till 2028 och Los Angeles, en stad som inledde med en flygande man även senast man stod värd, 1984. Till skillnad från Ikaros väljer dessa individualismens hjältar dock att flyga nedåt istället för uppåt. Så är USA också ett land som kan mycket, men sällan överraska.

Cancan i all ära, frågan om det ändå inte är London 2012 som vinner guld i OS-inramningar. Humoristiska blinkningar som James Bond med drottning Elizabeth på en helikoptertur, eller Mr Beans 15 hundradelar av världsberömmelse, glittrar fortfarande. Vem som är humorns gud är dock oklart. Humor är svår att förena med all religiös trosvisshet – inklusive den på Olympen. Men med eller utan gud, om någon så är det humor som dränker både Bacchus och Apollon. Med hästlängder. ✨

Johan Hakelius politisk chefredaktör

Det gåtfulla folket

JAG BRUKAR INTE svara på annonser. Särskilt inte om de uttryckligen riktar sig till någon annan. Men å andra sidan vill man ju inte lämna medmänniskor i behov av hjälp och stöd i sticket.

Men först en liten anekdot.

Samuel Brittan, långvarig kolumnist i Financial Times, klämde någon gång på ett cocktailparty ur sig frågan som alla polemiska flygplatsliberaler förr eller senare hittar fram till:

»Men vad är »nationalstaten?»

Underförstått, förstås: nationalstaten är bara en »konstruktion».

Toryrebellen Alan Clark, redan på den tiden en vieux terrible, snäste av Brittan:

»Om du inte vet vad nationalstaten är, så är du dekadent.»

Betrakta denna lilla berättelse som en fond att läsa den här kolumnen mot.

Susanne Nyström, ledarskribent på DN, får inte ro. Hon har återkommit till temat flera gånger den senaste månaden:

Vad är egentligen »vanligt folk»? Och, kanske ännu viktigare: vilka är inte »vanligt folk»?

I lördags riktades frågorna direkt till »politikerna». Det är dags för dem att bena ut begreppet »vanligt folk».

Jag är, som sagt, rätt säker på att frågan inte är riktad till mig, även om »politiker» också är ett svävande begrepp och jag faktiskt satt som suppleant i byggnadsnämnden i Enköping en kort period för 35 år sedan. Men låt mig ändå försöka dra mitt strå till stacken:

Kära Susanne,

Du konstaterar att arbetare inte kan vara de enda som utgör »vanligt folk». De är bokstavligen för ovanliga. Medelklassen måste räknas in. Men det är här du blir konfunderad. I medelklassen ingår höginkomsttagare, storstadsbor, miljöpartister och folk i »minoritetskultur», som du skriver. Kort sagt, DN:s läsekrets. Men de grupperna verkar inte få vara med bland »vanligt folk». Kategorin verkar reserverad för dieseldoftande troglodyter i landets grantunga delar.

Är det rättvist?

Har jag fel, Susanne, om jag anar att dina frågor är en aning retoriska? Den första artikeln du skrev på det här temat hade, om jag minns rätt, rubriken »Nu får det vara nog med fjäskandet för landsbygden». Är det möjligen det saken egentligen handlar om? Att påminna storstadens liberala

salonger om att det är de som sitter på den rättmätiga makten? Inte bondlurkarna, som inte alls är »vanliga» annat än i den engelska bemärkelsen »common»?

Är det så du menar? Att »vanligt folk» egentligen inte finns? Att om de gör det, så består de av statligt inkomstkattande miljöpartister på Södermalm, med intressanta identitetspolitiska attribut?

Om du tänker så påminner du inte bara en aning om Samuel Brittan – som ju egentligen inte ville ha svar på sin fråga, utan bara säga att nationalstaten inte finns – eller Hillary Clinton, med sina »deplorables», utan även om den sortens ateister som aldrig kan upphöra att tala om Gud.

Du själv och den ledarsida du arbetar på har trots allt varit upptagen med detta problematiska »vanliga folk», som inte finns, åtminstone sedan Sverigedemokraterna kom in i riksdagen 2010. De har ställt till med nästan allt besvär ni haft sedan dess. Så till den grad att ni helst skulle vilja se en koalition mellan sossar och moderater, för att kväsa »vanligt folk», som inte finns.

Förstår du hur jag menar? Det är som om du försöker definiera bort ett problem, snarare än att lösa det. Som om de problem som ni på DN är så upptagna av skulle försvinna, om vi bara slutade använda termer som »vanligt folk», »elit» och »etablissemang». Som om allt egentligen vore en »konstruktion».

Det är förresten lite lustigt att den där koalitionen mellan sossar och moderater på sätt och vis redan finns. Enligt valforskarna i Göteborg gick en kvarts miljon tidigare socialdemokratiska väljare och över 380 000 tidigare moderata väljare till Sverigedemokraterna mellan 2002 och 2022. Där samsas de nu, åtminstone tills vidare. Antagligen därför att de tyckte att deras gamla partier glömt bort »vanligt folk».

De visste antagligen vad »vanligt folk» är, utan att behöva tänka på saken. Kanske skulle du fråga dem, inte »politikerna»? ■

»Är det så du menar? Att »vanligt folk» egentligen inte finns?»

Följ Johan Hakelius blogg på Fokus.se

Vill du ta del av mer journalistik från Fokus?

Skaffa en prenumeration. Just nu får du 3 månader (12 nr) för **198 kr.** Du sparar **870 kr!**

Läs mer och ta del av erbjudandet
Skanna QR-koden
eller svara på fokus.se/axess

FOKUS

Stad i världen
Pär Isaksson

Presidentvalet 2024 och
demokratin i Amerika
Hans Bergström

Det luktar pengar
Gustaf Nilsson

Miljardären i skottlinjen
Thérèse Juel

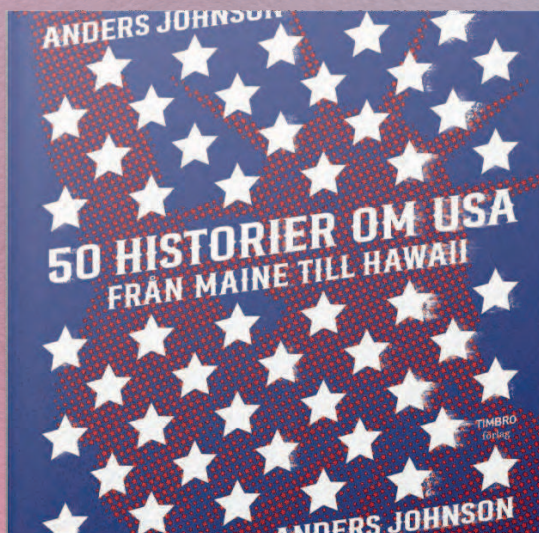
Staden i den svenska romanen
Henrik Dalgard & Eric Luth (red.)

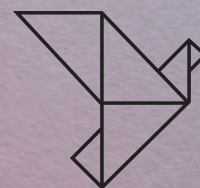
Individ och kollektivism
Sverige 1968-1988
Torbjörn Elensky (red.)

Indien är på väg
Jonas Hellman

50 historier om USA
Anders Johnson

TIMBRO
förlag

Kom förbi oss på
bokmässan monter
B07:26